

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

46.

A

MAGYAR SZÓTÁRIRODALOM.

IRTA

MELICH JÁNOS.

ELSŐ FÜZET:

A LEGRÉGIBB SZÓJEGYZÉKEKTŐL P. PÁRIZ SZÓTÁRÁIG.

Különnyomat a Nyelvtudományi Közleményekből.

BUDAPEST, 1907.

ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT KIADÁSA.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

12/10/1911

1911

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1911

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

46.

A

*Kedves barátjához
Tolnai Vilmos
 emlékéül*

MAGYAR SZÓTÁRIRODALOM. *me*

IRTA

MELICH JÁNOS.

ELSŐ FÜZET:

A LEGRÉGIBB SZÓJEGYZÉKEKTŐL P. PÁRIZ SZÓTÁRÁIG.

Különnyomat a Nyelvtudományi Közleményekből.

BUDAPEST, 1907.

ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT KIADÁSA.

ELŐSZÓ.

A Magy. Tud. Akadémia 1845-ben «a magyar szógyűjtemények és szótárak bírálati történeté»-nek megírására pályázatot hirdetett (v. ö. A Magy. Tud. Akadémia Évkönyvei VIII. 19.). Ez a pályázat meddő maradt (v. ö. u. o. 79. l. és Magy. Acad. Értesítő 1847. 304.), s azóta se jelent meg olyan dolgozat, a mely az összes magyar szógyűjteményeket és szótárakat kritikai alapon egymáshoz való viszonyukban és azon hatások alapján, amelyek alatt keletkeztek, tárgyalná. Ezt a célt akarja szolgálni a jelen dolgozat, amely két füzetben fog megjelenni. Végül megjegyzem, hogy e dolgozat eredményeit előadtam két éven át (1903—4, 1906—7) a budapesti tud. egyetemen.

Budapest, 1907. május 16-án.

Melich János.

1880

A. M. J. The following is a list of the names of the persons who have been admitted to the membership of the Association since the last meeting of the Association, held on the 1st of January, 1880. The names are given in alphabetical order, and are followed by the date of admission, and the name of the person who acted as sponsor.

1. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

2. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

3. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

4. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

5. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

6. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

7. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

8. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

9. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

10. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

11. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

12. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

13. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

14. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

15. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

16. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

17. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

18. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

19. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

20. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

21. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

22. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

23. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

24. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

25. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

26. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

27. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

28. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

29. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

30. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

31. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

32. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

33. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

34. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

35. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

36. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

37. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

38. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

39. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

40. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

41. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

42. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

43. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

44. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

45. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

46. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

47. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

48. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

49. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

50. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

51. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

52. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

53. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

54. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

55. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

56. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

57. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

58. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

59. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

60. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

61. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

62. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

63. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

64. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

65. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

66. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

67. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

68. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

69. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

70. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

71. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

72. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

73. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

74. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

75. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

76. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

77. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

78. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

79. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

80. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

81. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

82. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

83. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

84. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

85. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

86. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

87. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

88. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

89. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

90. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

91. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

92. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

93. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

94. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

95. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

96. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

97. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

98. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

99. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

100. J. A. M. J. (1880) S. J. A. M. J.

A magyar szótárirodalom.*)

A szótár szót a XVI., XVII. és részben a XVIII. század írói nem ismerték. SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS Nomenclaturájának UJFALVI-féle kiadásában (először 1597, az idézet az 1619-i kiadásból való) a Dictionarium Latino-Ungaricum = «Neves könyv, Deakul s Magyarul», míg MOLNÁR ALBERT szótárában «dictionárium» (v. ö. 1. kiadás: «Altórfium-Városka az Noribergai vrac tartományában... Holot ez Dictionariomot írta ALBERTUS MOLNAR. 1603. esztendőben»), «könyv avagy Regestrom, Laystrom, Melyben minden igeek rendel föliratatnac es megmagyaraztatnac» (v. ö. 1. kiadás dictionarium szónál), «Igéket magyarazo könyv. Dictionarium» (Lexis... Lexicon szónál a 2. kiadásban) olvasható. COMENTIUS «Lexicon januale» (1652, 10. b. l.) kiadói a «Lexicon vocum»-ot «a Szoknak Lajstroma»-val fordítják, míg ugyane könyv XXV. fejezete szerint «Lexicum: vocum totius linguae recensitio = Szokat magyarázó könyv». Általában állíthatjuk, hogy a XVIII. század közepéig irodalmunkban vagy a latin szót használták szótár jelentésben, vagy pedig körülírva, magyarázó kitéttel éltek. PÁRIZ-PÁPAI szótárának BOD-féle kiadásában (1767) jelenik meg először a szótár szó; e kiadásban ezt olvassuk: «Lexicon ... Zótár, szokot magyarázó könyv». Mivel PÁRIZ-PÁPAI szótárának előző kiadásában (1708, 1762) a latin részben sem a dictionarium, sem pedig a lexicon szó elő nem fordul, azt kell állítanunk, hogy ezt az adatot BOD PÉTER iktatta be a szótárba, s mivel régies, az ő szótárában használt helyesírástól elütő alakban közölte (a szótárban ugyanis az *sz* hang *sz*-vel van jelölve), az

*) A budapesti tud. egyetemen az 1904—5. tanévben tartott előadások.

a gyanú támadhat, hogy Bod a szót valahol valamely könyvben olvasta. Ez volt a véleménye RÁTH MÁTYÁSNAK és SÁNDOR ISTVÁNNAK. SÁNDOR ISTVÁN «Toldaléka» (1808) előbeszédében ezt olvassuk: «Lexicont PÁRISPÁPAI vagy inkább Bod PÉTER Zótárnak nevezte, a' melly Szót alkalmasént valamelly irott vagy nyomtatott régiebb Könyvünkben találta. Ezt RÁTH MÁTYÁS Úr észre vévén, a' Lexicont Szótárnak mondotta Hirmondójában». S csakugyan RÁTH MÁTYÁS «Magyar Hirmondója» «hozta a szót forgalomba» (v. ö. SZILY, NyÚSz.), a mennyiiben lapja 1781. évi folyamában (187. l., majd 245. és 326. l.) ezt olvassuk: «Szótár... Így nevezi egygy tudós levelezőm Magyarul igen helyesen a Lexicont... A Szótárt nem én találtam-fel újontan, hanem BENKŐ JÓSEF Uram emlékeztetett reá, hogy PÁPAI PÁRIZZ akképen teszi-ki a Lexicont Magyarul: mert az ő Zótariánn kétség kívül Szótárt kell érteni; s az azt valamelly régiebb könyvben fogta úgy írva találni, nem tudván pedig igaz értelmét, azonképpen a maga Dictionariumába bejegyezte».

Bod Zótár adata régiségének a kérdését a kortársaknak nem sikerült tisztázniuk, s ezt a kérdést azóta sem helyezték minden kétséget kizáró világításba. Mindazonáltal a legnagyobb valószínűséggel állíthatjuk, hogy a *szótár* szó a XVIII. század második felében keletkezett tudatos, nyelvújító alkotás. Hogy tudatos alkotás, következik abból, hogy összetétel a *szó*-ból és a *tár*-ból, *tár* pedig abban a használatban, hogy jelenti «azt a helyiséget, szekrényt, épületet, házat, termet stb., a melyben holmit tartanak, őriznek, öszvegyűjtenek» (CzF.), tudatos alkotás, melyre a legrégebbi adat 1754-ből való (v. ö. SZILY, NyÚSz.). A *szótár* szó tehát tudatos alkotás, akár úgy képzeljük el a dolgot, hogy a *szó*-ból és a *tár*-ból való, akár pedig SZILYvel tartunk, a ki szerint «alkalmasint a *szótárház*ból a *ház* elhagyásával» (vö. NyÚSz. *tár*-nál) készült. [Egyéb kifejezések: Szószzerzőkönyv, tárkönyv, M. Hirmondó 1781. 326 l.]

A kortársak azonban nem voltak elragadtatva az új szótól; «a Debreczeni grammatika (1795) nem helyeselte, SZAKLÁNYI pedig ugyanazon évben kifigurázta» (SZILY, NyÚSz. *szótár*-nál). SÁNDOR ISTVÁN is az ellenzők táborába állt «Toldalék a' magyar deák szókönyvhöz, a mint végsősőzör jött ki 1767-ben és 1801-ben» című műve (megjel. 1808) előbeszédében, s ő a *szókönyv*-et ajánlotta (vö. még Sokféle VIII. 40: A magy. nyelv és szókönyvekről), a

mely a ném. *Wörterbuch* mintájára készült (a ném. szó keletkezéséről l. GRIMM szótára bevezetését). Az ő nyomdokain haladva *szókönyv*-nek nevezte a lexicon-t VERSEGHY FERENCZ, MÁRTON JÓZSEF és KASSAI JÓZSEF is. Az ellenzők daczára is a *szótár* lassan-lassan terjedni kezdett; BARÓTI SZABÓ DÁVID (Kisdéd Szótár 1784, 1792), MAKÓ PÁL (Egy Magyar Szótárnak készítésére intéző vélemények, 1792), a különböző tiszti szótárak szerzői (1806-tól), SIMAI KRISTÓF (Vég tagokra szedetett Szó-Tár, 1809—10), KRESZNERICS FERENCZ (Magyar Szótár, 1831—32) lassan-lassan diadalhoz juttatták a szót. Teljes diadalhoz azonban az segítette a *szótár* szót, hogy a Magyar Tudós Társaság is ezt használta (v. ö. TELEKI JÓZSEF gróf: Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítése, módja, 1817, 1821, Magyar Táj szótár 1838 és a CZUCZOR-FOGARASI-féle szótár és erről szóló előzetes jelentések). A XIX. század 50-es éveiben «lexicon, dictionarium, wörterbuch» jelentésben a *szótár* úgyszólván az egyedüli kifejezés (így jelennek meg BALLAGI stb. művei). A *szótár* szót a teljes győzelemhez mindenesetre a neológia segítette, a mely mindenkor a maga alkotásának tekintette.

Mikor szótárról beszélünk, mindig olyan szellemi termékre gondolunk, a melyben valamely nyelv szavai betűrendben vannak felsorolva. A szótár fogalmának tehát lényeges jegye az alfabetikus sorrend. Az abécze szerint való elrendezés pedig nem tudományos, hanem csak praktikus szempont, s a szótár nem is egy huzamban való olvasásra szánt mű, hanem tudományos foglatatosságainknál és egyéb szellemi szükségletünknel afféle kisegítő könyv. (Ez a tudományos szótárakra is áll, mert az alfabetikus elrendezés nem tudományos szempontból alkotott rendszer, v. ö. ZOLNAI, Az új Nagy Szótár feladatáról 30. l., a hol PAULt idézi, a ki egyfolytában szeretné olvastatni művét.) Az olyan szótári műveknél mármost, a melyeknek gyakorlati céljuk van, t. i. segédeszközök idegen nyelvű szövegek megértésénél, idegen nyelvek tanulásánál, nagyon fontos, hogy a gyakorlati cél érdekében, a használhatóság szempontjából a legmesszebb menő következetességgel megszerkesztett abécze-rendben soroljuk fel a szavakat. A gyakorlati cél megköveteli, hogy ettől még az alárendelő összetételeknél se tágítsunk s a szót ne a főfogalmat kifejező utótagnál értelmezzük, hanem az előtag követelte abécze-rendben haladjunk.

A tudományos szótáraknál azonban a szoros abécze-rendtől

gyakran eltérnek az írók. GRIMM szótára, a CZUCZOR-FOGARASI-féle nagyszótár, SZAMOTA-ZOLNAI Oklevél-Szótára sa SZINNYEI-féle Magyar Tájszótár (ez utóbbi csak az igekötős összetételeknél tesz kivételt) szoros betűrendet követnek, a Nyelvtörténeti Szótár szerkesztői azonban a szoros betűrendet megbolygatták. Legelőször is bele vitték a szoros betűrendbe a szavak etymologiai összefüggését, a mivel kétségtelenül nagy szolgálatot tettek az etymologiai szótár-íróknak is. A NySzót.-ban pl. a *tökéll* a *tesz* ige származékai közé van fölvéve, az *állapot* az *áll* alá stb. Az alárendelő összetételeket meg, hogy az egyes szók jelentésbelileg ne legyenek kiszakítva az őket tudományos szempontból megillető helyükből, a főfogalmat kifejező utótagnál tárgyalják. Egy részt tehát etymologiai összefüggés kedvéért, másrészt, hogy a szavak jelentéstani szempontból ne legyenek elszigetelten tárgyalva, az alfabetikus sorrendbe tudományos szempontokat vittek bele. Mindkét vállalkozásukért elismerés, s nem gáncs illette volna őket. Hogy azonban mégis gáncs érte őket még az avatottabbak részéről is, annak oka, hogy a fentvázolt két tudományos szempont a legnagyobb vaskövetkezetességgel gyakran végre se hajtható, mert a címzőszónak ide vagy oda sorolása gyakran maga is hosszabb bizonyításra szorúl. A *kedd* szót pl. szabályszerűen a *két* számnévnél, az *orczá*-t a *száj*-nál kellene tárgyalni; a *húshagyó*-t a *hagyó*-nál, a *húshagyó kedd*-et pedig *kedd*-nél kell felemlíteni. De épp az utolsó példa mutatja, hogy a fentebbi tudományos elv szoros figyelembe vételével már a *húshagyó* is két külön helyre kerül.

Mindezeket figyelembe véve nekünk is az a nézetünk, hogy a tudományos szótárakban is szoros alfabetikus sorrendnek kell lenni (v. ö. PETZ GEDEON, Szótárírás és szótáriróadalom, NyK. XXVIII. 212.), s a fenti két tudományos szempontnak utalásokkal kell eleget tenni. Így legalább elkerüljük azt, hogy a szótárhoz még külön szómutatót kell készíteni.

Semmiféle tudományos elvvel sem támogatható azonban a szavaknak olyan fölsorolása, a milyen egynémely külföldi szótárban van. Csak egyet mutatok be e nemből. SCHMELLER «Bayerisches Wörterbuch»-ja (először 1827, másodszor 1872—4) a következőkép van elrendezve: A szókezdetre döntő a szókezdő mássalhangzók képzésének helye; így történik, hogy a *b*-n kezdődő szavak után a *p*-n kezdődők, a *d*-n kezdődők után a *t*-n kezdődők következnek.

A szókezdő szótag (+ *a, e, i, o, u*) után számba veszi abécze-rendben a német alfabetumot. E szótárban tehát a *bab, beb, bib, bob, bub* kezdetű szavak után következnek a *ba (e, i, o, u) + ch-n* kezdődők, majd *ba (e, i, o, u) + ck-n*, *ba (e, i, o, u) + d-n* stb. E rendszer aztán, a melyet a szótár használójának, ha nincs a műhöz index, külön meg kell tanulnia, nem is egyéb, mint egy tisztán praktikus szempontból kifejlődött dolognak, s az alfabetikus sorrend csakis ilyen praktikus szempont, eredeti mivoltából való teljes kiforgatása. Van a mi irodalmunkban is ilyen szótár, s ez a SIMAI KRISTOFÉ, a mely a szavak végét, a mely sokszor a képzővel azon egy, veszi alapul, s így sorolja fel a szavakat, úgy hogy SIMAI tulajdonkép rím-szótárt írt (előszavában meg is írja, hogy ez is czélja volt művével).

Mindezekből a mi meggyőződésünk az, hogy a szótárnak szorosan abécze-rendben kell írva lennie.

Az a czél már most, a melyet a szótáríró valamely nyelv szavainak abécze-rendben való felsorolásával el akar érni, két-féle lehet:

A) Vagy azt akarja, hogy egy nyelv szavait egy másik nyelv segítségével magyarázza abból a czélból, hogy idegen szöveget megértünk, idegen nyelvet megtanuljunk. Ilyenek a két-, esetleg többnyelvű szótárak. Az e csoportba tartozó művek történeti egymásutániségben való vizsgálatából látszólag semmi tanulság sem származik, haladás is csupán annyi van bennük, hogy a későbbben megjelentek teljesebbek az előbb megjelenteknél. Több bennük a szó vagy jelentésárnyalat (v. ö. WÖLFELIN, Archiv f. lat. Lexikogr. XIV. 114.), s ez legfőljebb azzal a haszonnal jár, hogy az olvasó az idegen szöveget elődeinél jobban, pontosabban tudja lefordítani, megérteni. Jól lehet ez a haszon sem kicsinyelni való, mégis csak látszat az, hogy e történeti fejtegetésben más tanulság ne rejljenek. Mivel ugyanis az ilyen két nyelvű szótárak tulajdonkép segédkönyvek a tanuláshoz, illetve tanításhoz, fontosságuk azonkívül, hogy általában terjedelmesebb szókincset őriztek meg, mint az egykorú irodalom, s hogy tájékoztatnak nagyjában a régibb korok nyelvtudományi felfogásáról, pædagogiai is. COMENIUS «Lexicon januale»-ja pl. tanúskodik arról, hogy a latin szavaknak etymologiai csoportokban való tanítása megvolt iskoláinkban a XVII. században; viszont a különféle nomenclaturák a latin szavaknak fogalom-

körök szerint való tanításáról tesznek bizonyosságot, a melyben COMENIUS azt az újítást tette, hogy az egy fogalomkörhöz tartozó szavakat beszélgetés formájában mondta el hozzákapcsolván képeket: szemléltetést. Pædagogiai kérdés az is, hogy az igék mikép tanítandók, vajjon a jelentőmód jelen idejének 3. személye legyen-e az alap, a melyből kiindulunk, vagy pedig a főnévi igenév. A mi szótáraink túlnyomó része a főnévi igenevet közli, s csak csekély része a jelentő mód jelen idejének egyes első személyét. A két vagy többféle nyelvű szótárak tehát pædagogiai emlékek. A pædagogia-történelmi tanulságokon kívül azonban a szótárak történeti egymásutániságban való vizsgálata más tanulságokat is rejt magában. Fontos művelődéstörténeti mozzanat, mikor lép fel szótárainkban a német nyelv abból a célből, hogy azt iskoláinkban tanulják; mikor jutunk az idegen nyelvek tanulásában odáig, hogy szükségünk van olasz-, francia- vagy angol-magyar szótárra. Művelődéstörténeti fontosságuk van a különféle szakszótáraknak is. Az 1805. évben meghozza az országgyűlés azt a törvényt, hogy a hivatalokban a latin nyelv helyébe a magyar lépjen. S e törvény nyomában felbuzdult nemzeti életnek élénk tanubizonyosságai a különféle tisztí szótárak, a melyek a XIX. század első felében 1806-tól fogva megjelentek. S hasonló művelődéstörténeti mozzanatok olvashatók ki a XIX. század második felében keletkezett kereskedelmi, tőzsdei, postai stb. szakszótárakból.

A két- vagy többnyelvű szótárakban is tehát, jöllehet «régebben jóformán csak a szóalakok összeállítására s jelentésüknek egyszerű közlésére» (NyK. XXVIII. 199) szorítkoztak, nyelvtudományi szempontból való tanulságokon kívül sok a pædagogiai, művelődéstörténeti tanulság is. Mi fejtegetéseinkben ezeket a szempontokat sem mellőzzük, de főtörekvésünk csupán az lesz, hogy e szótári műveket nyelvészeti szempontból tárgyaljuk.

4 B) Míg azonban az A) alatt felsorolt műveknél a cél gyakorlati, addig e második csoportba tartozó műveknél tudományos cél lebeg a szótáríró szeme előtt. Azok számára szerkeszti ugyanis szótárát, a kik egy-egy nyelv minden egyes szavának az élete történetét akarják megismerni. Ismerni akarják a szó jelentését, illetve mivel egy-egy szónak rendesen több jelentése van, tudni akarják e jelentések történeti fejlődésben bemutatott egymáshoz való viszonyát (v. ö. PETZ GEDEON, Szótárírás és szótárirodalom,

NyK. XXVIII., ZOLNAI GYULA: Az új Nagy Szótár feladatáról (29. l.). Tudni akarják, melyik jelentés mikor lép fel, meddig tart, mikor csap át más jelentésbe, milyen körben járatos (irodalmi nyelv, társalgási nyelv, műnyelv, vidékiesség stb.) ma vagy volt járatos a multban. A különféle jelentéseknek egymásból való fejlődése magyarázásánál szüksége van a szó első jelentésének megállapítása czéljából a szó eredetére. Az eredetnek minél biztosabb és helyesebb megállapításához azonban szüksége van arra, hogy összegyűjtse az összes alakváltozatokat a régi és az élő nyelvből. Mívelődéstörténeti szavaknál ki akarja mutatni a szó első, legrégibb előfordulását, s a kihaltaknál lehetőleg pontosan az utolsót. A tudományos értelemben vett szótár ilyen szempontokból igyekszik feltárni valamely nyelv szavainak élete történetét. S mert így tárgyi tartalommal tölti meg az egyes szavakról való fejtegetéseket, ezt a csoportot tárgyi (reális) tartalommal bíró szótárak csoportjának fogjuk nevezni. Az a tárgyi szótár, a mely a fentvázolt szempontokat figyelembe véve tárgyalja valamely nyelv egyetemes szókincsét, az illető nyelv nagy szótára. Csakhogy egy-egy ily nagyszótár megvalósítása igen nagy, egy-egy ember erejét meghaladó feladat. Már az egyetemesség szempontjából is bizonyos engedményeket tesznek önmaguknak a szótárírók. Nagyon sok nagyszótár a tulajdonneveket (hely- és személynevek), s részben a keresztneveket nem dolgozza fel, hanem külön függelékben óhajtja őket bemutatni. Ez volt a terve a mi Nyelvtörténeti Szótárunk-nak (v. ö. Bevezetés XVIII: «Keresztnevek és népnévek»), s ezt szándékozik tenni külön onomasticon alakjában a «Thesaurus Linguae Latinæ» is. A CZUCZOR-FOGARASI-féle nagyszótár minden személy- és helynevet felvesz; az Oklevél-Szótár abból indul ki, hogy a mely személy- és helynév közzsóból magyarázható, azt a szótárba fel kell venni. ZOLNAI e tárgyról így nyilatkozik «Az új Nagy Szótár feladatairól» című dolgozatában (24. l.): «Mi . . . a tulajdonneveket mint ilyeneket általában kizárandóknak tartjuk az új szótárból; azonban a világos fogalomszókból alkotottakat az illető szók alatt példaképen, esetleg régi adataikat szükség esetén nyelvtörténeti tanulság czéljából idézni óhajtjuk. Különösen az Árpád-kori helynevekkel kell ezt tennünk, a melyek egyúttal a bennük megőrzött fogalomszóknak legrégibb adataiúl szolgálhatnak. Nagyon természetes, hogy a köznévül is használt tulajdonnevek,

valamint különös jelentésű köznévi származékaik már nem maradhatnak ki szavaink tárházából.»

A hely és személynevek épp úgy tagjai a nyelv szókészletének és éppúgy alá vannak vetve e szókészletet érő hangtani változásoknak, mint akár a közszavak. A m. *Gyécsa* névből akkor lett *Décse*, a mikor a *gyisznó*-, *gyió*, *gye*-ből *disznó*, *dió*, *de*. A m. *Balaton*-t akkor írják *Bolatin*-nak, *Bolotum*-nak, a mikor az *asszony*-t *achscin*-nak, *ozzun*-nak stb. Ha mi a közszavakat elváltasztjuk a személy- és helynevektől, akkor a magyar hangtörténetnek XI., XII., XIII. századi koráról igen fogyatékos ismereteink lesznek. A ZOLNAI-féle tanítás túlságos egyéni szabadságot biztosít a szótár szerkesztőjének. A mit a szerkesztő meg tud magyarázni, azt fölveszi, a mit nem, azt kihagyja. De hátha más meg tudja magyarázni? Például veszem az Oklevél-Szótár *aba* cikkét. Az Okl. Szót. az *Aba* személynevet megkérdőjelezve «pater, vater»-rel értelmezi. Az értelmezés helyes, csak hogy magyarul «atya» jelentésű *aba* közszót még eddig senki sem mutatott ki. Az *aba* a török nyelvekben jelent «atyá»-t, a hol közönséges személynév is a szó, s a mi *Aba*-nk, Thonuz-*oba*-nk és *Abádunk* a tör. *aba* «atya»-ból lett tör. *Aba* személynévből való. A milyen joggal azonban felvette az Okl. Szót. szerkesztője az *Aba*-t, épp oly joggal felvehette volna az *Alap* személy- és helynevet (v. ö. ANON. *Olup*-tulma stb). A tör. *alíp*, *alp* (hős, hősi) szóból épp úgy alakult az *Alp*- (-arslan : Löwenheld, *Alp*-kara : Viehheld stb.) török személynév, mint az *Aba*. Ha az egyiket felvesszük, fel kell vennünk a másikat is. Nem gáncsból vagy kissebbítésből mondjuk ezeket e rendkívül nagy gonddal készült szótárunkról, csupán a tulajdonnevekkel szemben követett eljárását nem helyeseljük.

Sok szótár meglegszik azzal, ha a nyelv élete bizonyos szakaszának (esetleg csak bizonyos szempontból való) szókincsét tárgyalja. Ilyenek a nyelvtörténeti szótárak, nyelvújítási szótárak, tájszótárak, műnyelv szótárai, egy író műveinek szótára, fraseologia stb. Az egyetemes nagyszótár feladatainak egyikét: a szók eredetének megírását tűzik maguk elé a szófejtő (etymologiai) szótárak. Ezek a részlet-művek mind együttvéve építő anyagot hordanak ahhoz, hogy valamely nyelv tudományos szótára minél teljesebb, tökéletesebb legyen.

A következő sorok mármost be akarnak számolni azzal, hogy a magyar tudományos irodalom A) és B) alatt felsorolt csoportjai-

ből minő emlékekkel rendelkezik, hogyan függnek ezek egymással össze, minő elvek szerint készültek. A magyar szótárirodalom történetét akarjuk előadni a legrégebb emlékektől a legújabbakig. *)

*) Eddigi irodalom: a) Történetiek:

1. SZIKSZAI-FABRICIUS: Nomenclaturája UJFALVI-féle 1597. évi kiadásának előszava;

2. MOLNÁR ALBERT Dictionariumának 1604. évi kiadása előszava;

3. PÁRIZ-PÁPAI Dictionariumának 1767. évi Bod-féle kiadás előszava;

4. SÁNDOR ISTVÁN: A magyar nyelv- és szókönyvekről (Sokféle VIII. köt. 40. s. köv. l.);

5. SZILÁGYI ISTVÁN: A magyar szótárirodalom történeti szemléje. I. korszak: NYIR-KÁLLAITÓL MOLNÁR ALBERTIG 1484—1604. (Akadémiai értesítő 1847. 303—309, 311—337. l.);

6. VASS JÓZSEF: Latin-magyar szótárirodalmunk (A kolozsvári r. kath. nyilvános teljes gymn. évkönyvei, III. füzet. 1853/4.);

7. TOLDY FERENCZ: «A magyar nemzeti irodalom történeté»-ben az illető fejezetek;

8. SZINNYEI JÓZSEF: A magyar nyelvészeti irodalom bibliographiája RÉVAI előtt (Magyar Könyvszemle, régi folyam 8. köt. [1883.] 148. s. köv. lapokon); ez az összeállítás csak a M. N. Múzeum könyvtárában levő műveket foglalja magában.

b) A szótárirodalomra, különösen pedig a magyar tudományos szótárirodalomra vonatkozó művek: -

1. MAKÓ PÁL: Egy Magyar Szótárnak készítésére intéző vélemények 1792. (megjelent a Brevis institutionum linguae Ungaricae adumbratio. Budae 1792. mű függelékéül és újra lenyomatva Magyar Hirmondó 1793. I. 538—541.); 2. Jutalom feleletek Pesth 1821: α) gróf TELEKI JÓZSEF: Egy tökéletes magyar szótár' elrendeltetése, készítése módja, β) GÁTI ISTVÁN: Elmélkedés a' magyar dialectusról, lexiconról és helyesírásról; — 3. MÁRTON JÓZSEF: A' magyar lexiconnak szükséges voltát tárgyazó elmélkedések és egy új lexicon készítésének módja. Béts 1802. — 4. Terve a' nagy magyar szótár' belső elrendezésének, Buda 1834. (újra lenyomatva s megbővítve 1840-ben: A' nagy magyar szótár' belső elrendezésének, s miképeni dolgoztatásának terve. Utasításul a' Magyar tudós társaság tagjainak.) — 5. PETZ GEDEON: Szótárirás és szótárirodalom (NyK. XVIII. 199. s. köv. l.); — 6. ZOLNAI GYULA: Az új Nagy Szótár' feladatairól. Budapest, 1899. E két utóbbi dolgozatban megtalálható a tudományos szótárirás feladatairól szóló külföldi irodalom is (különösen PAUL és WÖLFLIN dolgozatai), a melyhez én csupán a GRIMM-féle szótár bevezetését, mint elolvasásra méltó dolgot csatolom. Minden egyéb e tárgyra vonatkozó irodalomról a maga megfelelő helyén fogok szólni.

Gr. F. — Ny. 12. — M. 12. —

Gr. F. — Ny. 12. — M. 12. —

A) Szótárak mint pædagógiai segédkönyvek.

Azok a népek, a melyek a latin egyházhoz csatlakoztak, e csatlakozásukkal mint valami természetes dolgot az egyház nyelvét: a latint is elfogadták. A VIII. századon túl különben Róma nem is tűrte a nemzeti nyelveket, s ezzel épp ellenkezőjét tette annak, a mit a konstantinápolyi görög patriarkátus, a mely a miseszolgálatot bármily nemzeti nyelven megengedhetőnek tartotta. A róm. kath. népek tehát vallási hovatartozásukkal a középkori latin kultúra részeseivé, harczosaivá lettek. Ámde a latin nyelv holt nyelv volt; ezt a nyelvet a IX—XI. század román nyelvű fiai aránylag könnyen elsajátították, mivel a román nyelvek differenciálódása alig hogy megindult. Annál nehezebb helyzete volt a nem román nyelvű népek kath. papságának. Ezeknek az egyház nyelvét el kellett sajátítaniok, a mi nem történhetett meg, csak nagy fáradság árán. Mily sok nehézséggel volt e tanulás összekötve, elképzelhetjük abból, hogy a tanulók rendelkezésére semmiféle könyv sem állott. S ha ehhez hozzá vesszük, hogy a X., XI. századi írás valóságos rajzolás számba ment (v. ö. hogy több nyelvben a mai «írni» jelentésű szó «rajzolni»-t is jelent, így pl. a magyarban *képző* stb.), mert a betűknek nem volt meg a kurzív alakjuk, akkor még azt sem állíthatjuk, hogy a tanulók valami könnyedséggel képesek lettek volna az anyagot tollbamondás útján leírni. Mindezeket tekintetbe véve állíthatjuk, hogy a latin nyelvnek elsajátítása a kolostori iskolákban első sorban s jóformán kizárólag szóbeli érintkezés útján történt, a mely szóbeli érintkezés útján való tanulás sokáig, úgyszólván a könyvnyomtatás feltalálásáig uralkodott. Nagyon természetes már most, hogy ez a latinnyelvi tudás a papok többségénél nem volt valami magas színvonalon álló. Ezt a körülményt tudjuk abból, hogy a nem román anyanyelvű róm. kath. népeknél vannak olyan latin szertartásos és egyéb hivatalos használatra szánt latin kézirati emlékek (pl. jogi emlékek), a melyekben egy-egy nehezebben érthető latin szó vagy mondat fölé a sorok közt vagy a kézirat szélén a megfelelő nemzeti nyelven (*lingua vernacula*) való értelmezés is be van írva. A németujvári ferenczrendi zárda könyvtára egy lat. nyelvű, 1470-ből származó, vasárnapi szentbeszédeket tartalmazó kódexet őriz, a melyben a sorok között és a lapok szélén sok magyar értelmezést találunk (v. ö. FEJÉRPATAKY

L.: A németujvári sz. ferenczrendi zárda könyvtára 15. l. különlenyomat a M. Könyvszemle 1883. folyamából). Ugyanilyen szent beszédek tartalmazó kódex van a budapesti egyetemi könyvtárban is, s ez is magyar bejegyzéseket tartalmaz. (vö. u. o. 14. l.). A magyar papok az egyházi beszédek termézetesen magyarul mondták el, megírni azonban a nyilvánosság számára latinul irták meg a XV. századig, a mint azt a többi közt PELBÁRT működése is tanusítja. Az így latinul megírt beszédek egy-egy példányába a latinul kevésbbé tudó pap itt-ott magyar értelmezéseket is írt, nehogy fennakadjon a szószéken. De más téren is találkozunk ilyen sorközi bejegyzésekkel. Minden szerzetesnek pl. ismernie kellett szerzete «constitutiones»-eit, de nem mindegyik tudott egyformán latinul. A ránk maradt kézirati «constitutiones»-ek nem egy példányában mármost találunk ilyen sorközi magyar bejegyzéseket (v. ö. Könyvkiállítási emlék 1882-ből: 48, 127, 129, 130, 131, 132. szám alatt és NyK. XXVIII: Gyöngyösi glosszák). Ilyen sorközi bejegyzéseket minden róm. kath. nem románnyelvű népnél találunk; így a németeknél (ELIAS STEINMAYER und EDUARD SIEVERS: Die althoch-deutschen glossen. Berlin 1879—98; I. köt.: Glossen zu biblischen schriften, II. k. Glossen der nicht biblischen schriften, III. Sachlich geordnete glossare, IV. Alphabetisch-geordnete glossare.), csehek-nél (a legrégeb: JAGRÓ, Kirchenslavisch-böhmische glossen, Wien 1903, a bécsi akad. Denkschrift. I. köt.-éből), a horvátoknál (v. ö. Magyar Könyvszemle új foly. XI. k.: Miskönyv a XIV. századból) stb. A mi irodalmunknak is vannak ilyen emlékei (v. ö. ZOLNAI GYULA: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig, Budapest 1895. című művében a következőket: 3. szám alatt: Gyulafehérvári glosszák, 7. Schlägli, 10. Római, 15. Németujvári, 16. Budapesti, 21. Nyirkállai Tamás glosszái, 25. Szalkai László glosszái, 30: Temesvári Pelbárt glosszái, 76. Zolnai-glosszák, 95. Gyöngyösi glosszák), a melyek azonban aránylag fiatalabb korúak, mint a hasonló külföldiek.

Az ilyen sorközi vagy lapszéli bejegyzéseket *glosszák*nak nevezzük, a mely név a classica philológiából van átvéve. A mint ugyanis HOMEROS tanulmányozása megindult, a benne előforduló elavult, vagy bármiként is a köznapi használattól eltérő szavakat és kifejezéseket (γλῶσσαι) magyarázni kellett. E *glosszák* elrendezésében először semmi rendszer, semmi következetesség nem volt, de azért e glossariumok a szótárírás első termékei (v. ö. IWAN MÜLLER,

Handb. II. Griech. u. lat. lexicogr.). A szótárírás valójában az ilyen glosszákból fejlődött ki. Ha egy-egy kéziratban a megértést elősegítő sorközi vagy lapszéli, akár a kézirat nyelvén, akár pedig a kézirat nyelvétől elütő nyelven megírt bejegyzéseket bizonyos sorrendben összegyűjtjük, akkor már szótári művet alkotunk. A középkor híres szótára volt PAPIAS «Elementarium»-ja, JOHANNES BALBUS DE JANUA «Catholicon»-a; tulajdonképen alfabetikus sorrendben megírt encyclopædikus művek e szótárak; ha mármost valakinek volt ilyen szótára, s a lapszélekre oda írta itt-ott az idegen nyelvű értelmezést is, akkor csak egy lépés választotta el attól, hogy kétnyelvű szótárt szerkesztszen. A brassói ág. ev. főgimnázium könyvtárában van egy 1470. tájáról való BALBUS-féle Catholicon (v. ö. Akad. Értesítő 1904. 408 l.), a melybe valaki több helyen magyar értelmezést írt. FÁBCHICH JÓZSEF 1791—95-ben írt egy szótárt, a mely kéziratban maradt s «Magyar Kalepinus» néven a M. N. Múzeum könyvtárában őriztetik. E műben FÁBCHICH a források jegyzékében azt mondja, hogy ő felhasználta egy 1554-ből való latin CALEPINUS-szótárt, a mely tele volt lapszéli magyar bejegyzésekkel: glosszákkal (v. ö. NyKözl. XXVII. 403).

A mily igaz azonban az, hogy a szótáriróadalom tulajdonképpen a glossariumokból fejlődött, épp oly igaz az is, hogy a kétnyelvű alfabetikus szótárak nem fejlődtek közvetlenül a középkor alfabetikus tárgyi szótáraiból. A kétnyelvű alfabetikus szótárakat mindenütt megelőzik a fogalomkörök szerint csoportosított két vagy több nyelvű szójegyzékek. Az iskolákban a XIII—XV. században úgy tanították a latin nyelv szókészletét, hogy a szavakat bizonyos fogalomkörök szerint rendezték. Így pl. összegyűjtötték a halak, fák, füvek, állatok stb. neveit. Az egyes fogalomkörökön belül aztán a szavak felsorolása vagy az «egész és részei» szerint haladt, vagy pedig alfabetikus sorrendben. Az elsőre például idézhetjük a Besztercei Szójegyzék «mundus-világ»-ról szóló csoportját, a hol a sorrend ez: mundus, homo, genus, generatio, cognatio, consanguineus, avus stb. vagy SZIKSZAI-FABRICIUS Nomenclaturája «egyházi rend»-re vonatkozó kifejezéseit, a hol a magasabb állást jelölő szóról a kisebb állást jelölő felé történik a felsorolás, tehát először *pápa*, aztán *érsek*, *püspök*, *kanonok* stb. A második felsorolási módra ott van SZIKSZAI-FABRICIUS Nomenclaturájának *füvek csoportja*, a mely abécze-rendben halad.

Mivel e szógyűjtemények tanulásra szánt könyvek voltak, vannak olyan szójegyzékek is, a melyekben egy-egy fogalomkörön belül a szavak versbe vannak szedve. Ilyen verses két nyelvű szógyűjteményünk nekünk nincs, hogy azonban az ilyen verses szójegyzékek hazánkban nem voltak ismeretlenek, arra fölemlíthetem bizonságul a következő két körülményt: α) A pozsonyi káptalan könyvtárában van egy a XIV. század végéről való latin-cseh, fogalomkörök szerint csoportosított verses szójegyzék, a melyet 1892-ben MENČIK FERDINAND adott ki «Vocabularium latino-bohemicum Posoniense» czímmel; β) MOLNÁR ALBERT szótárának 1611. évi kiadásában (a magy.-lat. rész végén) HONTERUS JÁNOSTÓL van egy latin nyelvű «költemény», a mely az összes latin főneveket versekbe szedve sorolja fel, czíme: «Poema de variarum rerum Nomenclaturis per classes distinctum.»

A fogalomkörök szerint való csoportosítást azonban csakis a főneveknél lehetett végrehajtani, a mellékneveket, igéket, határozókat ilyen csoportosításban nem igen lehetett fölsorolni. A külföldi hasonló szójegyzékek mármost arra tanítanak, hogy egy-egy teljes középkori kétnyelvű szógyűjteménynek három fő-része volt: a) Főnevek és melléknevek csoportja fogalomkörök, esetleg abécze-rendben; b) igék abécze-rendben; c) a többi beszédrészek abécze-rendben. Ilyen emlék pl. REUCHLIN Vocabularius Breviloquus-a (1475 vagy 1476-ból), s ilyen a XV. századból való brassói latin-német glossarium (v. ö. Ein Kronstädter lat. deutsches Glossar... mitgeteilt von fr. W. SERAPHIN, Archiv des Vereines für siebenb. Landesk. XVI. 60—132).

E legrégibb iskolai tankönyveink mármost pädagogiai szempontból becsesek, mert e latin szavaknak fogalomkörök szerint való tanítását már a XIV—XV. sz.-ra is bizonyítják, másrészt a versekbe foglalt szavak emlékeztetnek az iskoláinkban egész a legújabb időkig tanított verses nemi szabályokra. Pädagogiai tanulságokon kívül azonban művelődéstörténeti tanulságokat is foglalnak magukban e szógyűjtemények. Sokszor ugyanis az is fontos, hogy mit nem sorolnak fel e művecskék. Így pl. a Beszterczei Szójegyzék több fegyvernek a nevét közli. Ha mi a fegyvereknek itt található nevein «végig tekintünk, akkor ötlük szemünkbe a legfontosabb körülmény, mely a szójegyzék korát mindennél biztosabban tudja kijelölni. E szócsoportban ugyanis tűzi fegyvereknek leg-

kisebb nyomát sem találjuk. Igaz ugyan, hogy a puska-por régi találmány, alkalmazása is régi, de a legújabb kutatások éppen azt mutatták ki, hogy annak szerepe a hadviselésben egészen a huszita háborúig a nagy tökélyre vitt hajítógépek mellett teljesen jelentéktelen volt. A szójegyzék írója hallhatott bombardákról, puskákról, de mivel azokat akkori rendkívül kezdetleges állapotuk miatt csak itt-ott inkább csak védelműl vagy próbából alkalmazták, tehát az általánosan használt fegyverek mellett még csak megemlíteni sem tartotta érdemesnek. A szójegyzék . . . tehát okvetlenül a huszita háborúk előtt keletkezett» (TAGÁNYI K., Századok XXVII. 319.).

E pædagogiai és kulturtörténeti emlékeket, legrégibb iskolai könyveinket *nominaloknak*, *nomenclatoroknak*, *nomenclaturáknak* (v. ö. PÁRIZ PÁPAI Dict. 1708: *nomenclator*: nevén nevező, neveket elő szamlaló, MOLNÁR A. Dict. 1621: *nomenclatura-neueknek* őszve szamlalattya, PÁRIZ PÁPAI Dict. 1708: *nomenclatura-neveknek* lajstromok, neveknek előszamlálások, SZIKSZAI-FABRICIUS-UJFALVI: 1597: *nomenclatura-neues könyv*), *vocabularium* (v. -us) *rerum-oknak* nevezték.

A német irodalom rendkívül gazdag ilyen emlékekben (v. ö. DIEFENBACH LORENZ: *Glossarium latino-germanicum mediæ et infimæ ætatis*. Frankfurt 1857 és *Novum glossarium u. o.* 1867; e két műben a lat. ném. glossariumok adatai latin abéczé sorrendben vannak feldolgozva); vannak cseh (v. ö. VLČEK, Dějiny české literatury I. 33.) és olasz-német emlékek is (v. ö. MUSSAFIA, Beitrag zur Kunde der norditalienischen Mundarten im XV. Jahrh. Denkschriften XXII. 103.). A mi irodalmunkban két emlék van a könyvnyomtatás előttről: a Beszterczei és a Schlägli szójegyzékek.

α) Nomenclaturák.

a) A könyvnyomtatás kora előtti nomenclaturáink.

1. A *Beszterczei Szójegyzék*. Ezt a nyelvemléket BERGER ALBERT tanár fedezte fel a besztercze-naszód-megyei levéltár rendezése alkalmával 1891-ben. Abban az időben FINÁLY HENRIK kolozsvári egyetemi tanár volt megbízva a kolozsvári tankerület főigazgatói teendőinek ideiglenes ellátásával, s e minőségben tett egyik körútja alkalmával értesült a megye főispánjától, BETHLEN PÁL gróftól Naszódon a becses leletről. A főispán az emléket FINÁLY

HENRIKnek, a ki egy jeles latin-magyar szótárt szerkesztett, tanulmányozás végett elküldte Kolozsvárra. A tanulmányt a szerző 1892. okt. 24-én bemutatta az Akadémiának, a mely az «Értekezések a nyelv- és széptudomány köréből» című sorozatos gyűjteménye XVI. kötetében ezzel a címmel adta ki: «A Besztercei Szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szómutatókat készített hozzá FINÁLY HENRIK I. tag. A nyelvemlék hasonmásával. Budapest, 1892.» A kiadásról meg kell jegyeznünk, hogy nem pontos, nem megbízható. Nagyon sok benne mind a latin, mind pedig a magyar szavakat illetőleg az olvasási hiba, a melyeket mind eddig senki sem állított össze teljesen. A szójegyzékről ugyan eddig is több tanulmány jelent meg (a szójegyzékre vonatkozó bibliographiát lásd ZOLNAI «Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig» cz. műve 85. l., továbbá NyK. XXV. 122, XXVIII. 538.), a hol FINÁLY több olvasási hibáját kiigazították, de az összes hibák ez elszórt tanulmányokban sincsenek kijavítva. Kiváncos tehát egy ily, olvasási hibákat feltűntető lajstrom, mert a míg ilyen nem áll rendelkezésünkre, addig minden egyes szónál arra vagyunk utalva, hogy az eredetit is, illetve a FINÁLY-féle kiadáshoz csatolt facsimilét is minden egyes alkalommal megnézzük. A tárgyi magyarázatokban is sok a hiba FINÁLY kiadásában; hogy ezeket a hibákat is ellenőrizhessük, szükséges dolog, hogy FINÁLY magyarázatait egybevessük egyrészt a SZAMOTA által kiadott Schlägli Szójegyzékkel, másrészt TAGÁNYI KÁROLYNAK «A Besztercei Szószedet kulturtörténeti jelentősége» című igen nagybecsű értekezésével (Századok XXVII).

Tartalom. 10 vastag bordás negyedréti papírlévléből áll a nyelvemlék, a melyből a szójegyzék 16 lapon foglal helyet, de úgy, hogy a 16. lapon csupán egy magyar szó (*korsow*) van. A többi latin szöveg. TAGÁNYI azt mondja e papírfajról, hogy ez nálunk Nagy Lajos idejében jött divatba s 1440 után végképen kiment a forgalomból. Ha már most az egyes papírlapokat, akár a facsimilén is megtekintjük, azt látjuk, hogy a papírost először megvonalozták, azután a sorokra írták a latin szavakat, míg a latin szavak fölé, tehát a sorok közé valamivel kisebb betűkkel beiktatták a megfelelő magyar szavakat. A betűk alakja egyöntetű a latin, s az a magyar szavakban, s egyezik a XV. század első negyedéből való oklevelek írásával. Az egyöntetűséget csupán a «Nomina

aquarum et nauium» szócsoporthoz tartozó négy, magyar szavakat tartalmazó sor zavarja (FINÁLY kiadásában a 224. számtól a 241. számig), a mely folyóírással van írva, de ilyen folyóírással írt Zsigmond királykori okleveleink is vannak, s ezt találjuk a Schlägli Szójegyzékben is. A magyar szavak, számszerint 1316, a latin szavak fölé vannak írva, s így a kéziratnak az a képe van, mintha magyar glosszákat tartalmazó emlék volna. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a magyar szavak az egész kéziratban végig vonulnak, hogy tehát a cél, a miért ez emléket írták, a latin szógyűjtemény értelmezése volt, továbbá ha szemügyre vesszük, hogy a latin-magyar szavak didaktikai szempontból fogalomkörök szerint vannak csoportosítva, azt kell állítanunk, hogy nem glosszákkal, hanem *nominal*-lal, a mint kéziratunk magát nevezi, illetve *nomenclatura*-val, a mint általában az ilyen gyűjteményeket hívták, van dolgunk. Az 1316 szó összesen 21 fogalmi szócsoporthoz oszlik, a melyeknek — egynek kivételével — latin fejezetczíme is van, a mely fejezetczímek közül egy magyarul is megvan. E fejezetczímek, illetve a *nomenclatura* szócsoporthoz a következők: 1. Mundus (értsd: a világra vonatkozó nevek), 2. Nomina militum (vitézek, harcosok nevei), 3. Nomina terrarum secuntur (hegyek, völgyek nevei), 4. Nomina aquarum et Nauium (ennek az egynek magyar fejezetczíme is van: *Kezdethik viznek és hajónak newj*), 5. Nomina piscium (halak nevei), 6. Nomina erbarum Secuntur (füvek nevei), 7. Secuntur nomina mansionum etc. (házak s hozzátartozók nevei), 8. Secuntur nomina vestium et ornatum (1, ruhák és díszek nevei), 9. Secuntur nomina pannorum et metellorum (sic! posztók és érczek nevei), 10. Secuntur nomina curruum ac ceterorum (szekerek s hozzátartozók nevei), 11. Secuntur nomina Canum etc. (kutya s több effélék nevei), 12. Latin cím nélkül szőlőművelésre vonatkozó szavak, de e csoport úgy van írva, mintha a 11.-hez tartoznék, 13. Secuntur nomina fructuum et cetera (gyümölcsök nevei), 14. Secuntur nomina lignorum etc. (fák nevei), 15. Secuntur nomina equorum etc. (lovak nevei), 16. Secuntur nomina brutorum etc. (barmok nevei), 17. Secuntur nomina ferarum etc. (vadállatok nevei), 18. Secuntur nomina vermium etc. (férgek nevei), 19. Secuntur nomina auium etc. (madarak nevei), 20. Secuntur nomina qui (sic!) pertinent ad mensam cum suis ceteris (asztali eszközök, ételek nevei), 21. Nomina que pertinent ad coquinam (konyha esz-

közök nevei). A 21. szócsoporthon belül az egyes szavak felsorolásában csak nagyjában van némi rend, t. i. az egész és részei szerint való felsorolás, a legtöbb esetben azonban ez sem állapítható meg biztosan.

A szójegyzéknek r e n d e l t e t é s e, mint minden ilyen nomenclaturáé, az volt, hogy belőle az ifjak a latin nyelv szókészletét az anyanyelv segítségével elsajátítsák. Tanulásra szánt mű volt tehát a Beszterczei Szójegyzék, a mit bizonyít az is, hogy a 14. szócsoporthoz végén ez az emlékeztető sor van írva: «Disce puer dum tempus.»

Há azonban tankönyv volt a Beszterczei Szójegyzék, előáll a kérdés, hogyan keletkezett, kinek a munkája. Útmutatással szolgál erre némileg a 21. szócsoporthoz utána való következő bejegyzés: «Explicit nominal. Per manus Georgij De regno dicto Sclauonye: Qui nescit scribere, nullum putat esse laborem, Tres digiti scribunt totum corpusque laborat. Quis te furetur, tribus lignis associetur.» E bejegyzésből az világlik ki, hogy szójegyzékünket Tótországból való György írta. Ki és mi lehetett ő, erre nézve semmi adat sem áll rendelkezésünkre. Társadalmi állására vonatkozólag FINÁLY azt hiszi, hogy Tótországi György tanuló volt s a szójegyzék afféle mai értelemben vett praeparatiója volt. Ez mindenestre téves állítás, mert ellenkezik mindazzal, a mit a latin nyelvnek az iskolákban való tanításáról a XIV. századból és a XV.-nek első feléből tudunk. Téves állítás ez azért is, mert a kézirat betűinek alakja gyakorlott íróra vall, a ki a betűvetésben korának legjobb íróival kiállja a versenyt. S ép ezért mi is azt valljuk, a mit TAGÁNYI mondott (Századok XXVII. 306.) s utána ZOLNAI is elfogadott (Nyelvemlékeink 79.), hogy t. i. Tótországi György tanító volt, még pedig valószínűen vándortanító. De nem szerzője, hanem csak másolója a kéziratnak. Ezt következtetjük abból, hogy a kéziratban másolásból eredt tollhibák vannak; ilyen pl. a fényképmásolat 2. lapjának 5. sora, a hol *zukishol* ki van törölve, mivel a szerző észrevette, hogy a 4. sorba ez már be van írva. Következtetjük azonban abból is, hogy e szójegyzék anyaga nagyjában ugyanazon sorrendben ismétlődik a Schlägli Szójegyzékben, a mi lehetetlen volna, ha e szójegyzékek nem volnának közös eredetire visszavezethető másolatok. Hogy ezt bebizonyítsuk, s hogy a Beszterczei Szójegyzék eredetijére vonatkozó, még el nem mondott nézeteket is kellőleg méltathassuk, a szójegyzék koráról, nyelvéről szólhassunk, szük-

ségünk van arra, hogy előbb a Schlägli Szójegyzékről is elmondjuk tájékoztató megjegyzéseinket.

2. A *Schlägli Szójegyzék*. Ezt a nyelvemlékünket VIELHABER GOTTFRIED, a schlägli¹⁾ premontrei ház könyvtárosa fedezte fel 1890-ben Schläglben egy colligatumban. A colligatum címe: Hortularium, azaz latin szótár latin magyarázatokkal; az egész gyűjtemény 184 levélből állott, melynek 1—161 levele a tulajdonképeni Hortularium, a melyben magyar glosszák is vannak (lásd az alfabetikus szótárak közt 1. szám alatt); a 163—176 közti lapok ünnepekről és szentekről, köztük magyarokról is szóló missale van s végül a 177—184 közti lapokon egy fogalomkörök szerint csoportosított latin-magarszógyűjteményt találunk, amelyet most Schlägli Szójegyzéknek nevezünk. A gyűjtélkes munka jelenleg részeire van választva, s külön-külön emlékként elkönyvelve Schläglben őrzik. Hogy ez a gyűjtélkes kézirat magyarországi szellemi termék, azt épp a missalében levő magyar szentekről szóló rész bizonyítja.

VIELHABER felfedezéséről értesítette HORVÁTH BALÁZST, a ki viszont SZAMOTA ISTVÁN, korán elhunyt jeles történeti nyelvészünk figyelmét hívta fel ez emlékre. SZAMOTA aztán Schläglbe utazott, s az emléket leírta, lefényképeztette, s becses nyelvi magyarázatokkal a következő címmel a M. Tud. Akadémia költségén kiadta: «A Schägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. A szójegyzék fényképével. Budapest 1894.»

SZAMOTA kiadása egyike a leggondosabbaknak; mindössze két kiadásbeli hibát találtam benne; ezek: 547. szám alatt: *dalmath*, az eredetiben: *dalamath*, 1245. szám alatt: *ordas zineu*, az eredetiben: *ordas zine*; más hibák: *th*: SZAMOTÁNÁL *ch* több szóban nem veendő hibának, mert a régi kéziratokban *ch* és *th* sokszor egyformán van írva. Ezek a hibák nem kisebbítik SZAMOTA érdemét, sőt ha tekintetbe vesszük azt a gazdag oklevélbeli anyagot, melylyel a szerző egy-egy nehezen érthető, ritkábban előforduló magyar szót értelmez, e kiadás philologiai irodalmunk legjobbjai közé tartozik.

A Schlägli Szójegyzéknek ugyanolyan a tartalma, mint a Besztercezei; 7 negyedréti papírlévélén összesen 2140 szó van itt közölve, s ugyanúgy fogalomkörök szerint csoportosítva. Csak-

*) Schlägl falucska Felső-Ausztriában, Linztől 55 km.-nyire.

hogy több szócsoporthoz van a Schlägliben, s az egyes szócsoporthoz belül gyakran több szó is van közölve. Az egyes csoportoknak nincsen fejezetcímük; e helyett minden csoport első szava külön kikezdéssel nagy betűvel van írva, mint pl. a ruhákról szóló csoport első szava *Lectus*, a többi szócsoporthoz belül levő szó pedig kis betűvel írva. A szócsoporthoz első szavának kezdőbetűje azonban gyakran nincs kiírva, csupán hely van számára hagyva, pl. a lovak csoportjánál az első szó *Equus*, de csak a *qus* van kiírva, s az *E*-nek üres hely van hagyva. Ugyanígy *glua Sjlua* helyett, *vrurus Cvrurus* helyett stb. Nyilván való ebből, hogy az író e nagy betűket később be akarta írni, itt-ott kifesteni, de valami közbejött akadály miatt e szándékát meg nem valósíthatta. A szójegyzékben összesen 32 szócsoporthoz van, a melyek a következők: 1. Isten (első szó: *Deus*, kiírva csak: *Eus*), 2. Világ (első szó: *Mondus*, kiírva: *Ondus*), 3. Számnevek (első szó: *Decem*, kiírva: *Ecem*), 4. Ember (első szó: *Homo*, kiírva: *Omo*), 5. Testrészek (első szó: *Caput*, kiírva: *aput*), 6. Világi és egyházi méltóságnevek (első szó: *Rex*, kiírva csak: *Ex*), 7. Tartományok, országok nevei (első szó: *Hungarus*), 8. Harczosok nevei (első szó: *Miles*, kiírva: *Iles*; külön kikezdéssel a *Latro* szótól), 9. Hegyek, völgyek nevei (első szó: *Terra*, kiírva: *Erra*), 10. Vizek (első szó: *Unda*, kiírva: *nda*), 11. Hajók (első szó: *Navis*, kiírva: *avis*), 12. Halak (első szó: *Piscis*), 13. Fűvek (első szó: *Introitus*), 14. Házak s hozzátartozó (első szó: *Curia*, kiírva: *vria*), 15. Ruhák és díszek (első szó: *Lectus*), 16. Posztók (első szó: *Pannus*, kiírva csak: *annus*), 17. Szekerek (első szó: *Cvrurus*, kiírva csak: *vrurus*), 18. Lovak (első szó: *Equus*, kiírva csak: *qus*), 19. Baromok (első szó: *Grex*, kiírva csak: *Rex*), 20. Kutya (első szó: *Canis*, kiírva: *anis*), 21. Szőlők (első szó: *Vinea*, kiírva: *Inea*), 22. Gyümölcsök (első szó: *Fructus*, kiírva csak: *Ructus*), 23. Erdő s hozzátartozó (első szó: *Sjlua*, kiírva: *glua*), 24. Vadállatok (első szó: *Bestia*, kiírva csak: *Estia*), 25. Férgesek (első szó: *Vermis*, kiírva csak: *Ermis*), 26. Madarak (első szó: *Avis*, kiírva: *vis*), 27. Asztali eszközök, ételek (első szó: *Mensa*, kiírva *Ensa*), 28. Konyha (első szó: *Cocus*, kiírva csak: *Cus*), 29. Testrészek és állapotukra vonatkozó szavak (első szó: *Manus*, kiírva: *Anus*), 30. Hang- és játékszerek (első szó: *Tuba*, kiírva: *vba*), 31. Utak (első szó: *Via*, kiírva: *Ia*), 32. Különbféle szerszámok nevei (első szó: *Tector*, kiírva: *Ector*).

Ennek a szójegyzéknek ugyanaz volt a rendeltetése, a mi a Besztercei Szójegyzéknek. Ez is tankönyv volt. Erről a szójegyzékről azonban nem tudjuk, ki írta, csak annyi bizonyos, hogy ez is másolat. Ebben is elég szép számmal van tollhiba, csak számra kevesebb, mint a Beszterceiben. Hogy azonban ez a szójegyzék is másolat, azt megállapíthatjuk abból, ha a Beszterceivel összevetjük. Ha mi ugyanis e két szójegyzék egy-egy egyező csoportját összevetjük, azt látjuk, hogy a két szójegyzék nemcsak az értelmezésben, hanem a szavak felsorolása rendjében is egyezik. Hadd álljon itt a földekre vonatkozó szócsoport:

Besztercei szój.

195—219.

- 195 TErra — *feld*
 196 pus — *thelek*
 197 humus — *agag*
 198 solum — *feuld*
 199 rus — *mezeu*
 200 campus — *idem*
 201 Agrus — *mezeu*
 202 agellus — *tharlou*
 203 Mons — *heg*
 204 monticulus — *kis heg*
 205 cacumen — *heg tetew*
 206 collis — *halm*
 207 colliculus — *kis halom*
 208 gricorium — *heg mal*
 209 vallis — *velg*
 210 valliculus — *kis velg*
 211 lutum — *sar*
 212 Gleba — *ggrangijag**)
 213 pulluis — *por*
 214 cespis — *zonch*
 215 antrum — *Bariag***)
 216 fossa — *arok*
 217 specus — *verem*
 218 fouea — *vapa*
 219 kauerna — *liuk*

Schlägli szój.

687—712.

- 687 (T)Erra — *feld*
 688 pus — *telek*
 689 humus — *agag*
 690 solum — *terra*
 691 rus — *mezw*
 692 campus — *idem*
 693 ager — *idem*
 694 argilla — *agag*
 695 terragium — *fewlm vam*
 696 monticulus — *kis heg*
 697 cacumen — *tetw*
 698 collis — *halm*
 699 colliculus — *kis ham*
 700 territorium — *heg mal*
 701 vallis — *vevlg*
 702 valliculus — *kis velg*
 703 lutum — *mochar*
 704 gleba — *gorongag*
 705 puluis — *por*
 706 cespis — *pasith*
 707 antrum — *parrag*
 708 fossa — *arok*
 709 specus — *verem*
 710 cauerna — *lik*
 711 cauus —
 712 fouea — *lik*

*) Olv. *garangyag*.**) Olv. *barlang*.

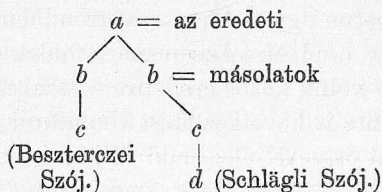
stb. Ez egybevetésből kétségtelenül kiderül, hogy a latin szavakat, a melyeknek felsorolásában a szócsoporton belül semmi következtetés sincs, nem lehetne ugyanabban a sorrendben előszámlálni a két szójegyzékben (v. ö. pl. MURMELLIUSNÁL a földek csoportját), ha a két szójegyzék nem volna közös eredetire visszavezethető másolat. De erre az eredetire is következtetést vonhatunk, ha a két szójegyzék egész anyagát összevetjük; hadd álljon itt ez összevetés:

<i>Beszterczei szój.</i>		<i>Schlägli szój.</i>
—	=	1—181*)
1—74	=	182—257
—	=	258—537
75—85	=	538—554
86—168	=	555—652
169—194	=	653—686
195—224	=	687—713
225—266	=	714—755
267—284	=	756—780
285—324	=	781—827
325—495	=	828—1034
496—567	=	1035—1129
568—668	=	1130—1233
669—759	=	1234—1321
760—784	=	1322—1350
934—992	=	1351—1407
993—1042	=	1408—1463
785—799	=	1464—1479
800—839	=	1480—1526
840—880	=	1527—1568
881—933	=	1569—1623
1043—1100	=	1624—1685
1101—1150	=	1686—1734
1151—1225	=	1735—1814
1226—1279	=	1815—1877
1280—1316	=	1878—1922
—	=	1923—2140

A két szójegyzék anyagának egybevetése mármost arra tanít, hogy mind a két szójegyzék másolat, csak hogy nem egy és ugyanannak a kéziratnak a másolatai, csupán egy közös eredetire vissza-

*) A számozás a két szójegyzék kiadásában megjelent számozás.

menő másolatok. Ha az eredetit *a*-val jelöljük, akkor a két szójegyzék egymáshoz való viszonya ez:

Ha mármost ez a megállapítás helyes, akkor fel kell tennünk, hogy hazánkban több ily kézről-kézre vándorló tankönyvnek kellett lenni. Lehet, hogy még más másolatokat is fogunk találni.

Ha azonban ez a két szójegyzék másolat, kérdés, milyen lehetett az eredeti, a melyről a másolás történt. Mivel a két szójegyzéknek közös eredetije van, elfogadhatjuk további fejtegetéseink alapjául azt, a mit TAGÁNYI a Besztercei Szójegyzék eredetijéről mond. TAGÁNYI szerint «az eredeti szószerző írója német ember volt, talán éppen valami besztercei tanító, a kitől aztán azt György collegája, odavetődven Szlavóniából, magának leírta» (Századok XXVII. 307). Ezt a tanítást ZOLNAI is elfogadja s ezt írja: «A legközelebbi eredeti pedig, melyből György tanító a maga szójegyzékét másolta, német ember munkája lehetett, a mint a némely fogalomcsoportok után vetett német mondattörödékekből látszik» (Nyelvemlékeink 79. l.). Sem TAGÁNYI, sem ZOLNAI nem fejezi ki magát elég világosan; az eredetiről nem mondják meg, vajjon az latin-német volt-e, s György a németet a magyarral helyettesítette (hasonló eset MURMELLIUSNÁL, l. alább), s csupán szórakozottságból írt le néhány német szót, vagy pedig az eredeti latin-német-magyar volt-e, s György tanító a latin-magyar részt lemásolta, a németet pedig kihagyta. Az első esetben György tanító a Besztercei Szójegyzék szerzője volna. Az én nézetem szerint, a mint már fentebb kifejtettem, György tanítónak semmi szellemi része sincs a kézirat magyar szavainak értelmezésében; de nem másolhatta le György besztercei német tanítótól sem a maga szójegyzékét; ezt a következővel bizonyíthatjuk:

Azt, hogy Beszterczen a XIV. század végén és a XV. elején voltak fogalomkörök szerint csoportosított latin-német nomenclatrák, bizonyítja az a vocabularium, a melyet SERAPHIN VILMOS egy XVI. századi, a barczasági káptalan számadásait tartalmazó

könyv kötési tábláiból fejtett ki. E számadó-könyv szerint a XIV. század végén és a XV. elején Beszterczen VINCENCIUS volt a «rector scolarum». Ez a szász szójegyzék (kiadva «Ein Kronstädter lateinisch-deutsches Glossar aus dem XV. Jahrhundert», Archiv des Vereines für sieb. Landeskunde XXVI.) két szempontból tanulságos: α) Berendezése teljesen különbözik a mi nomenclaturáinktól, a mennyiben itt három főcsoport van, illetve volt, mert a szójegyzék töredék: 1. NÉVSZÓK: madarak, halászati szerszámok, halak, állatok, fák, gyümölcsök, fűvek; 2. Igék alfabetikus sorrendben; 3. Melléknevek és határozó szók alfabetikus sorrendben. (Ez elrendezés, a mely nyomtatásban először REUCHLIN «Vocabularius brevilocus»-ában van, SANCTIUS működésével a grammatikában is kiszorítja a görögök nyolcz beszédrészét.) β) Erről a szójegyzékről azonban azt is ki lehet mutatni, hogy szász nyelvi emlék, a mennyiben *fuz* van a felnémet *fuchs* helyett, *appel* az *apfel* helyett stb. Ha e két pont alatt említett dolgot összehasonlítjuk a mi nomenclaturáinkkal, először azt látjuk, hogy a mieink berendezése a szász szójegyzéktől teljesen különbözik, de a Besztercei és Schlägli Szójegyzékben levő német szavakról is könnyű kimutatni, hogy nem szászok, hanem osztrák-bajorok. A Besztercei Szójegyzékben ugyanis a «nomina vermium» szócsoporthoz végén ez áll: «Vnũ(?) *schaydenleich* das ist». Ebben a *schaydenleich* osztrák-bajor szó (v. ö. osztr. baj. *schaid*, *schaiden* SCHMELLER, *scheiden* GRIMM: harcra, *laich* SCHMELLER: halikra, ivadék); de kétségtelenül osztrák-bajor szó a «nomina curruum» szócsoporthoz végén levő «etc. *punthschus vnd*», a mely nem lehet más, mint osztr. baj. *bundschuh*, a melyről SCHMELLER szótárában ezt olvassuk: «In früherer Zeit scheint es ein üblicher Scherz gewesen zu seyn, statt *Et cetera* zu sagen: *Etc. puntschuch*» (vö. SCHMELLER Bay. Wb.¹ 3:340). Mivel mármint a szász nyelvre osztrák hatás csak 1526 után mutatható ki, kétségtelen dolog, hogy a mi szójegyzékeinknek eredetije nem erdélyi szász latin-német szótár, hanem az eredetileg osztrák-bajor földön kell keresnünk. Más szóval a mi két szójegyzékünk eredetijére az a helyes álláspont, ha azt állítjuk, hogy valaki a németországi, első sorban osztrák-bajor nomenclaturák hatása alatt egy latin-német szójegyzékből készített egy latin-magyart, a melyből való másolatok a Besztercei és a Schlägli Szójegyzék. A szerkesztés alkalmával aztán itt-ott becsúszott a német szó. (vö.

Schlägli Szój. *posch* — guctus < osztrák-baj. *pasch* : würfel, továbbá ugyanitt németországi latin szó *herrus*, *herra* — *vr*, *azon*), német helyesírás (vö. Beszter. Szój. : *schaijth*, *schathor*, *farcasch*), a mit a másolók megtartottak. Ezt a latin-német nomenclaturát, a mely a mieinknek így alapul szolgált, mind ez ideig nem találtam meg.

Hátra van még, hogy a két szójegyzék koráról s ezzel kapcsolatban nyelvről, helyesírásáról szóljak néhány szót.

TAGÁNYI KÁROLY abból a körülményből, hogy a Beszterczei Szójegyzékben nincs szó tűzi fegyverekről, azt következtette, hogy a szójegyzék eredetije 1380—90 közt keletkezett,* a ma meglevő másolat pedig a XV. század első negyedéből való. A Schlägli Szójegyzék koráról meg azt vallja SZAMOTA, hogy 1400—1410 közt keletkezett. Az én nézetem e két szójegyzékről az, hogy mindkettő az 1415-ik év előttről való, de a Beszterczei egy-két évtizeddel régiebb a Schläglinél; erre a következő bizonyítékok vannak:

a) A Schlägli Szójegyzék cursiv betűkkel írja a magyar szavakat, míg a Beszterczei a régiebb frank minusculát használja.

b) A Beszterczei Szójegyzék a magyar nyelvtörténet szempontjából régiebb alakokat őrzött meg, ilyenek: Beszterczei Szój. *chohjyna*: Schlägli: *kohnia* = konyha | B. *nykthow*: Schl. *nuto* = nyújtó | B. *zaktho*, Schl. *sayto* = sajtó | B. *sakthar*, Schl. *saytar* = sajtár. A *ch(t)*: *h(t)* = *j(t)* jelölése történetében a *h(t)* a régiebb hangállapotot visszatükröztető írás (v. ö. NyK. XXIV. 132. s köv. s a megfelelésre: Schlägli sz. *ioj* = joh helyett = cor | B. *pelej* = Schl. *peleh* | B. vad *mej* = Schl. vad *meh*).

c) A helyesírás szempontjából is a Beszterczei Szójegyzékben régiebb állapot van, mint a Schlägliben, ilyen: a mélyhangú ige-
nevek -ó képzője az esetek túlnyomó többségében -ou-, ow-val van írva, míg a Schlägliben az o-val írt alakok teszik ki a többséget. A tövégi rövid magánhangzók szempontjából is megemlítést érdemelnek a Beszterczei Szójegyzék következő adatai: *negede* (= Schlägli szój. *neges*), *rere* (= Schl. *rered*, a B. adat lehet másolásbeli hiba), *ezuere* (a. m. öszvér; e három -e végű szóra v. ö. SZINNYEI NyK. XXXIII. 137, a hol az Ehr.-k. hasonló adatai vannak magyarázva), *alu* (Schl.-ben nincs), *zolmu* (= Schl.-ben: *sulium*; a Beszt.

*) Hazánkban a tűzi fegyverek 1391-ben már ismeretesek (v. ö. SZAMOTA, Schlägli Szój. 34. l.).

adat esetleg *sulyom*; a fejlődésre nézve v. ö. *almu*: *álm* stb.), a melyek régibb írásbeli, esetleg hangbeli állapotot tükröztetnek vissza, mint a Schlägli Szójegyzék.

E három pontban felsorolt bizonyítékok tanúsítják, hogy a Besztercei Szójegyzék régibb emlékünknél a Schläglinél, de kétségtelen, hogy egyik sem fiatalabb az 1415. esztendőnél.

Végül csak annyit említek, hogy szakszerű nyelvészeti feldolgozásban egyik szójegyzékünk sem részesült eddig; a mit róluk írtak, az fel van említve ZOLNAI «Nyelvemlékeink» című művében. Pedig a két szójegyzék megérdemelné, hogy külön-külön, s aztán összehasonlítva valaki rendszeresen feldolgozza.

b) Nyomtatás korabeli nomenclaturák.

①. Nyomtatásban megjelent fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékeinket MURMELLIUS Lexicon-a nyitja meg. Irodalmunkban ugyan egész a legújabb időig állandóan MURMELIUSnak nevezték, de ez hibás alakja a névnek, mert ő maga művein állandóan MURMELLIUSnak írja nevét. Különös egy története van MURMELLIUS szógyűjteményének; az irodalom folytonosan számon tartotta, de csak a legújabb időben találkozott egy hangyaszorgalmú, nyelvünk története iránt lelkesedő tudósunk, a ki fölmutatta és kiadta.

Az első, a ki MURMELLIUS szójegyzékéről említést tesz irodalmunkban, MOLNÁR ALBERT volt. Dictionariuma 1604. évi kiadásának latin-magyar részében ezt írja:

«Excusa quidem fuit Cracoviæ JOHANNIS MURMELLII Nomenclatura trilinguis, ut et alia quædam Viennæ cum loquendi formulis sex linguis (értsd PESTHY MIZSÉR GÁBOR Nomenclaturá-ját); sed in utraque editione literis Polonicis et Germanicis voces Vngariæ erant impressæ. Vnde factum est, ut nostris pueris parum essent utiles. Taceo quod in remotioribus locis Vngariæ perraro aut nunquam sint visæ. Ego utriusque copiam prece et pretio mihi comparavi; et postea alteram cum aliis meis liberis Debrecini reliqui, alteram amico petenti donavi.»

MOLNÁR ALBERTnek tehát volt MURMELLIUSA; a könyv címét azonban csak emlékezetből idézte, a mire bizonyíték egyébiránt az is, hogy a könyvet «Nomenclatura trilingvis»-nek nevezi, holott helyes címe «Lexicon.» Ez a MOLNÁR ALBERT-féle cím került a

PÁRIZ-PÁPAI-féle Dictionariumnak BOD PÉTER által sajtó alá rendezett kiadásába is. Bod ugyanis a latin-magyar rész előtt megemlékezik a magyar szótáriródalom régiebb termékeiről is. MURMELLIUS-ról ezt írja:

«JOHANNIS quoque MURMELII Monasteriensis, Erasmi condiscipuli et amici *Nomenclatura Trilingvis* edita fuit Craccoviæ in Polonia; sed quia voces Hungaricæ, literis essent descriptæ Polonicis, parum fuit utilis; pauca etiam illius exemplaria in latissime patenti Hungariæ Regno, ocyus quam discentibus opem ferrent, disparuerunt.»

Hogy Bod egyetlen példányt sem látott MURMELLIUSból, bizonyítja az, hogy a nevet MUMELIUS-nak írja. Hogy azonban az ő értesülése csakis MOLNÁR ALBERT szótárán alapszik, arra két tanú van: a) A könyv címe nála is «*Nomenclatura trilingvis*», mint MOLNÁRNál; b) MOLNÁR a MURMELLIUS-féle Lexicon-ról CALEPINUS szótára tárgyalása után tesz említést. Ez a sorrend van Bodnál is. A későbbi írók közül SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle 8: 44, itt a mű megjelenése éve CALEPINUS megjelenése utáni időre van téve), KASSAI JÓZSEF (Szókönyve I. köt. 12. lap) és TOLDY FERENCZ (A magy. nemz. irod.⁴ 107) tesznek említést szótárunkról, valamennyien BOD PÉTER alapján.

Az első, a ki MOLNÁR ALBERTEN kívül MURMELLIUS Lexiconából példányt látott, s azonfölül kutatásaiban föl is használta, regeteruszkai RUSCSÁK ANTAL volt. A füzet, a melyben szójegyzékünk-ről megemlékezik, ezzel a címmel jelent meg: «Magyarische Kursivschriftbuchstaben mit ihrer Aussprache. Magyar folyóírási hangjegyek kimondásukkal» (Innsbruck 1857, 4-r. 15 lap). RUSCSÁK először plébános volt Magyarországon, 1846-ban azonban nyugalomba vonult. A szabadságharc alatt karddal szolgálta hazáját; s ezért 1849 után száműzetett. Eddig ismert életrajzi adataihoz (v. ö. ZELLIGER, Egyházi írók csarnoka 452.) a szóban forgó füzet újakkal járul, a mennyiben megtudjuk e füzetből, hogy őt Tirolban először a stamsi, később a schwazi sz. ferenczrendi kolostorba internálták (v. ö. e füzet címlapját és 6. lap: «jetzt [értse 1857] wohnhaft im Stifte Stams in Tirol. . . in Tirol, zu Schwatz, wohin ich erst con-finirt wurde»). RUSCSÁK a «Magyarische Kursivschriftbuchstaben» című füzetben azt vizsgálja, mikép írják a magyar s mikép jelzik a hasonló német, olasz, francia, spanyol hangokat. Művéről való

megemlékezés tulajdonkép helyesírásunk történetébe tartozik. Ebben az összehasonlításban azonban többször hivatkozik arra, hogy ez vagy az a hang a «Lexikon vom Jahre 1533»-ban így és így van.*) Magáról a Lexicon-ról ezt a leírást adja az *a* hang és betű tárgyalásánál (6. lap):

«*Cheples gaay* (a 15. lapon helyesen *Cheples haay*), inwendig netz, omentum, tela super ventriculū» sind die Worte und Druck des: «Lexicon Joannis MURMELII, seu latina rerum vocabula, in suas digesta classes, cum germanica et hungarica interpretatione. Præclaræ indolis, et amplissimæ spei adolescentulis: Michæli et Francisco, Magnifici quondam domini Stephani a Peren filiis, Martinus Heptamidius Bibliopola Cracoviensis S. D.! und: Cracoviæ, per Hieronymum Vietorem anno ab orbe redempto MDXXXIII.» Dieses vermuthlich allerälteste magyarische (mit gothischen Buchstaben) Wörterbüchlein in 12 format, 207 Seiten stark, ist zu sehen in Tirol, zu Schwatz (wohin ich erst confinirt wurde) in Franziskanerbibliothek M. Nr. 865.»

Ismét hosszabb időnek kellett elmúlnia, míg valaki a szójegyzék tartalma iránt érdeklődött. A RUSCSÁK-féle ismertetés alapján megemlítette ugyan a szójegyzéket PONORI THEWREWK EMIL «Az akadémiai nagyszótárhoz való jegyzetek» (Tanodai Lapok 1864. 50. lap) című tanulmányában, s e jegyzetek alapján a régi magyar nyomtatványok közé iktatta SZABÓ KÁROLY is (vö. Régi magyar könyvtár I. 4. szám), a könyvet azonban egyikük se látta. Végre a nyelvünk régi adatait gondosan kutató SZAMOTA ISTVÁN ismerte föl teljesen e szójegyzéknek is a nyelvtörténeti becsét, s 1893 augusztus havában elutazott Schwazba, a hol a Lexicon-t lemá-

*) MURMELLIUS szótárából a következő adatokat közli: 6. lap: *ceras* tabla, Wachstafel | 6. lap: *czöczöczke*, dutlin, mamilla; *cheples*; *pattanche ewtteu*, tormentarius; *paçirtha*, lersch; *deel*, Mittag; *teel*, Winter; *eel*, lebt; *lee*, ius; *heet*, Woche; *feer*, weiss; *veer*, Blut | 8. lap: *ket magyar penz*, schilling, solidus; *giümölczus kert*, baumgart; *vagi*, oder; *kiraljvt*, Heerstrass; *folias*, Buch (!); *fa solia*, Holzschuh; *megaranioztatot*, deauratus; *mönied*, nurus; *tudomaniok* | 9. lap: *Isten sülö füs*, die gott geberig iunkfraw; *mefar lek*, laniena; *diploma*, ein bull, *oldozo level*, io köröztiennek *nem kel vele elni*; *kuut*, brunn | 12. lap: *Jeuendö mondo füs*, eyn propheetin | 14. lap: *söteetiülni*, tenebrescare; *ewnöklök*, chorus; — a szótárra különben is folyton hivatkozik, minden egyes esetben kiemelvén, hogy ilyen vagy olyan helyesírással van írva, v. ö. 9, 10, 11, 14, 15. lap.

solta s 1896-ban a M. T. Akadémia költségén kiadta. Hogy a kiadás minél pontosabb legyen, SZILY KÁLMÁN, az Akadémia akkori főtítkára CSÁSZÁR ELEMÉRREL a Lexicon-t még egyszer lemásoltatta. E két másolat alapján jelent meg aztán a szójegyzék a következő címmel: «A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. A schwazi ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közvettette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. Egy fényképi hasonmással. Budapest 1896.» (megjelent az «Értekezések a nyelv- és széptud. köréből» című gyűjtemény XVI. köt. 7. számaként).

SZAMOTA ISTVÁN az eredetit gondosan adta ki; az eredetiben rendkívül sok lévén a sajtóhiba, kiadásában híven visszaadta ezeket is. Csak kevés olyan hiba van a SZAMOTA kiadásában, a mely az eredetiben is meg ne volna. SZAMOTA kiadása hibáinak egy része ki van javítva a Nyr. XXVIII. 112. lapján (egyéb hibák: 2075. sz. alatt *Krupy*, eredeti: *Crupy*; 2263: *diac*, eredeti: *diak*; 2461: *ucza* eredeti: *vcza*; az 1251. alatti «nadal pioka» az eredetiben nincs meg azon a helyen, s SZAMOTA jegyzetben ezt megemlíti. E jegyzet azonban elkerülte VARJU ELEMÉR figyelmét (MKönyvszemle VII. l.), a ki SZAMOTA közlése alapján azt hiszi, hogy a Schwazi példányban glosszák is vannak. A mi a SZAMOTA-féle kiadásnak különös értéket ad, azt azokban a magyarázatokban kell keresnünk, a melyeket a kiadó az egyes nehezebben érthető szavakhoz csatolt. Hiányai azonban a kiadásnak a következők:

a) MURMELLIUS szójegyzéke három nyelvű: latin, német, magyar. SZAMOTA kiadása ebből csakis a latin-magyar szavakat közli, ellenben teljesen mellőzi a német szavakat s a latinok közül azokat, a melyek mellett nincs magyar értelmezés. Ez eljárást a következő okok alapján nem helyeselhetjük: 1. Gyakran szükséges, hogy egy-egy magyar szó értelmezéséhez tudjuk ne csupán a latin, hanem a német szót is; pl. a «*Mestörsegógnék es neuék*» közt olvassuk (eredeti: 181. lap, SZAMOTÁnál 2393—2400 szám): «Faber bractearius — *Leuego gyarto* | Faber laminarius — *Lanna gyarto* | Faber arcuaris — *Jy gyarto* | Vitrearius — *ewueg gyarto* | Faber fenestrarius — *Ablak gyarto* | Pellio — *Reuid palast* | Faber monetarius — *Penz verő* | Faber ahenarius — *ewst gyarto* | Vascularius — *eden czynalo*» | stb. Hogyan lehetséges már most, hogy a *pellio*-t a magyar értelmező «*Reuid palast*»-nak értelmezi, mikor a «*pellio*» «szűcs»-öt

elent; SZAMOTA szerint «fordítónkat a *pellicium* és a *pallium* szók vezették tévútra, mi azonban hajlandók vagyunk hinni, hogy a szójegyzék német értelmezése volt az ok. Az egész cikk ugyanis ez: «Pellio — eyn *kurszener* — Reuid palast»; mi már most azt hiszszük, hogy fordítónk a «kürschner» «kurszener» írott alakját valahogy a *kurtz*, *kurz* szóval hozta össze, s így keletkezett a *reuid* értelmezés. 2. Gyakran tanulságos lehet az is, hogy az értelmező mit hagyott fordítatlanul. Így pl. fordítatlan cikkek a többi közt a következők: «Erigulans (si Alberto credimus) uermis est adherens labijs luporum et canum. eyn zecke» (eredeti 98. l.), magyar neve *kullancs* volna, de a szójegyzékben nincs meg | «Plaudus. Ein brack» (eredeti 40. l.), magyar neve *kamasz*, *paracskó* volna | stb.

b) Nagy hiánya a kiadásnak, hogy nincs hozzá mellékelve pontos betűrendes jegyzéke mindazon magyar szavaknak, a melyek a szójegyzékben előfordulnak. SZAMOTA kiadásához csak olyan betűrendes magyar szójegyzék van csatolva, a melyben «az alakjokra vagy értelmökre nézve elavult» szavak vannak felsorolva. Ránk nézve pl. nagyon fontos, hogy e szójegyzékünkben *kopolte* (= kopolyú), *kokas* (= kakas), *somar* (= számár), *kaletka* (= kalitka), *selua* (= silva), *morha* (= marha), *vorsa* (= varsa) stb. fordul elő, s ezek a szavak «alakjokra elavult» szavak, s még sincsenek a betűrendes szójegyzékben. Általában szójegyzékek, illetve latin-magyar szótárszerű művek kiadásánál arra kell törekedni, hogy a kiadáshoz a legpontosabb magyar szójegyzék is csatoltassék.

c) Legfontosabb hiánya azonban a kiadásnak, hogy a mű keletkezésére vonatkozó fontos Heptamydius-féle levél egyáltalán kimaradt belőle (újabbán közölve Magyar Könyvszemle, új foly. VII: 104), pedig e nélkül a MURMELLIUS-féle Lexicon keletkezését megérteni lehetetlen.

Mindezen hiányok alapján szükséges dolognak tartjuk, hogy MURMELLIUST híven, lehetőleg hasonmásban újból kiadjuk, a mint általában történeti nyelvészetünk egyik első rangú feladata, hogy XVI. századi, főleg egyetlen példányban ismeretes emlékeinket, első sorban szótárszerű műveinket (PESTHY Nomenclatura-ja, SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja, CALEPINUS szótára) lehetőleg hű hasonmásban kiadjuk.

A MURMELLIUS-féle kiadást ma már sokkal könnyebben rendezhetjük sajtó alá, mint SZAMOTA idejében lehetett. A mint ugyanis

solta s 1896-ban a M. T. Akadémia költségén kiadta. Hogy a kiadás minél pontosabb legyen, SZILY KÁLMÁN, az Akadémia akkori főtitkára CSÁSZÁR ELEMÉRREL a Lexicon-t még egyszer lemásoltatta. E két másolat alapján jelent meg aztán a *szójegyzék* a következő czímmel: «*A Marmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból.* A schwazi ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. Egy fényképi hasonmással. Budapest 1896.» (megjelent az «*Értekezések a nyelv- és széptud. köréből*» című gyűjtemény XVI. köt. 7. számaként).

SZAMOTA ISTVÁN az eredetit gondosan adta ki; az eredetiben rendkívül sok lévén a sajtóhiba, kiadásában híven visszaadta ezeket is. Csak kevés olyan hiba van a SZAMOTA kiadásában, a mely az eredetiben is meg ne volna. SZAMOTA kiadása hibáinak egy része ki van javítva a Nyr. XXVIII. 112. lapján (egyéb hibák: 2075. sz. alatt *Krupy*, eredeti: *Crupy*; 2263: *diac*, eredeti: *diak*; 2461: *ucza* eredeti: *vcza*; az 1251. alatti «nadal pioka» az eredetiben nincs meg azon a helyen, s SZAMOTA jegyzetben ezt megemlíti. E jegyzet azonban elkerülte VARJU ELEMÉR figyelmét (MKönyvszemle VII. l.), a ki SZAMOTA közlése alapján azt hiszi, hogy a Schwazi példányban glosszák is vannak. A mi a SZAMOTA-féle kiadásnak különös értéket ad, azt azokban a magyarázatokban kell keresnünk, a melyeket a kiadó az egyes nehezebben érthető szavakhoz csatolt. Hiányai azonban a kiadásnak a következők:

a) MURMELLIUS szójegyzéke három nyelvű: latin, német, magyar. SZAMOTA kiadása ebből csakis a latin-magyar szavakat közli, ellenben teljesen mellőzi a német szavakat s a latinok közül azokat, a melyek mellett nincs magyar értelmezés. Ez eljárást a következő okok alapján nem helyeselhetjük: 1. Gyakran szükséges, hogy egy-egy magyar szó értelmezéséhez tudjuk ne csupán a latin, hanem a német szót is; pl. a «*Mestőrsegőgnék es neuék*» közt olvassuk (eredeti: 181. lap, SZAMOTÁnál 2393—2400 szám): «Faber bractearius — *Leuego gyarto* | Faber laminarius — *Lanna gyarto* | Faber arcuarus — *Jy gyarto* | Vitrearius — *ewueggyarto* | Faberfenestrarius — *Ablak gyarto* | Pellio — *Reuid palast* | Faber monetarius — *Penz verő* | Faber ahenarius — *ewst gyarto* | Vascularius — *eden czynalo*» | stb. Hogyan lehetséges már most, hogy a *pellio*-t a magyar értelmező «*Reuid palast*»-nak értelmezi, mikor a «*pellio*» «szűcs»-öt

elent; SZAMOTA szerint «fordítónkat a *pellicium* és a *pallium* szók vezették tévútra, mi azonban hajlandók vagyunk hinni, hogy a szójegyzék német értelmezése volt az ok. Az egész czikk ugyanis ez: «Pellio — eyn *kurszener* — Reuid palast»; mi már most azt hiszszük, hogy fordítónk a «*kürschner*» «*kurszener*» írott alakját valahogy a *kurtz*, *kurz* szóval hozta össze, s így keletkezett a *reuid* értelmezés. 2. Gyakran tanulságos lehet az is, hogy az értelmező mit hagyott fordítatlanul. Így pl. fordítatlan cikkek a többi közt a következők: «*Erigulans* (si Alberto credimus) uermis est adherens labijs luporum et canum. eyn zecke» (eredeti 98. l.), magyar neve *kullancs* volna, de a szójegyzékben nincs meg | «*Plaudus. Ein brack*» (eredeti 40. l.), magyar neve *kamasz*, *paracskó* volna | stb.

b) Nagy hiánya a kiadásnak, hogy nincs hozzá mellékelve pontos betűrendes jegyzéke mindazon magyar szavaknak, a melyek a szójegyzékben előfordulnak. SZAMOTA kiadásához csak olyan betűrendes magyar szójegyzék van csatolva, a melyben «az alakjokra vagy értelmökre nézve elavult» szavak vannak felsorolva. Ránk nézve pl. nagyon fontos, hogy e szójegyzékünkben *kopolte* (= kopoltyú), *kokas* (= kakas), *somar* (= számár), *kaletka* (= kalitka), *selua* (= silva), *morha* (= marha), *vorsa* (= varsa) stb. fordul elő, s ezek a szavak «alakjokra elavult» szavak, s még sincsenek a betűrendes szójegyzékben. Általában szójegyzékek, illetve latin-magyar szótárszerű művek kiadásánál arra kell törekedni, hogy a kiadáshoz a legpontosabb magyar szójegyzék is csatoltassék.

c) Legfontosabb hiánya azonban a kiadásnak, hogy a mű keletkezésére vonatkozó fontos Heptamydius-féle levél egyáltalán kimaradt belőle (újabbán közölve Magyar Könyvszemle, új foly. VII: 104), pedig e nélkül a MURMELLIUS-féle Lexicon keletkezését megérteni lehetetlen.

Mindezen hiányok alapján szükséges dolognak tartjuk, hogy MURMELLIUST híven, lehetőleg hasonmásban újból kiadjuk, a mint általában történeti nyelvészetünk egyik első rangú feladata, hogy XVI. századi, főleg egyetlen példányban ismeretes emlékeinket, első sorban szótárszerű műveinket (PESTHY Nomenclatura-ja, SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja, CALEPINUS szótára) lehetőleg hű hasonmásban kiadjuk.

A MURMELLIUS-féle kiadást ma már sokkal könnyebben rendezhetjük sajtó alá, mint SZAMOTA idejében lehetett. A mint ugyanis

SZAMOTA kiadása megjelent, s a szójegyzéknek történeti nyelvészetünkre való becsét felismerhették a kutatók, általános volt az óhaj, hogy az egyetlen schwazi példányt a M. N. Múzeum könyvtára megszerezze. A könyvtár igazgatója FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ mindent elkövetett, hogy MURMELLIUS a könyvtár egyik díszévé lehessen. Azonban megvenni a horribilis ár miatt (először 3000, majd 2000 forintért kínálták) nem lehetett. Idő közben MAURER MIHÁLY tanárnak sikerült a körmöczbányai szent-ferenczrendi zárda könyvtárában egy második példányt találni (v. ö. Nyr. XXVIII. 110—112: A MURMELLIUS-féle szójegyzék második példánya); ezt a példányt az Üdvöztőről nevezett Szent-Ferencz-rend tartományi biztosa a M. N. Múzeum könyvtárának ajándékozta.

A múzeumi példányt részletesen ismertette VARJÚ ELEMÉR ezzel a címmel «MURMELLIUS Lexicon a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában» (Magyar Könyvszemle, új folyam VII: 97—111). A múzeumi példány csonka, hiányzik a 193—200 és az utolsó 207. oldal. Vannak azonban e példányban glosszák, a melyek részint a fordítatlanul hagyott, részint pedig a hibásan fordított szavak mellé vannak írva. Ezek a glosszák VARJÚ szerint FLEISCHER GYÖRGY kezétől származnak (l. Magyar Könyvszemle VII: 106, a hol a glosszák közölve vannak).

Ki és mi volt MURMELLIUS, miképen került művébe a magyar nyelv, ki a magyar értelmezések szerzője, mi a szójegyzék tartalma, nyelvészeti értéke, mind oly kérdések, melyekre meg kell adnunk a választ.

MURMELLIUS JÁNOS életrajzát REICHLING DIETRICH írta meg ezzel a címmel: «Johannes Murmellius. Sein Leben und seine Werke. Nebst einem ausführlichen bibliographischen Verzeichniss sämtlicher Schriften und einer Auswahl von Gedichten. Freiburg i. Br. 1880»; MURMELLIUS egyes műveit pedig BÖMER ALAJOS rendezte sajtó alá («Ausgewählte Werke des Münsterischen Humanisten Johannes Murmellius Münster 1895»). BÖMER a münsteri kön. Paulinische Bibliothek könyvtárosa, s egyike a legbuzgóbb MURMELLIUS-kutatóknak. Mivel MURMELLIUS Münsterben is tanított, a kön. Paulinische Bibliothek minden MURMELLIUSra vonatkozó vagy MURMELLIUSTól írt művet összegyűjt. Az 1533-i latin-német-magyar Lexicon-ból azonban ennek a könyvtárnak sincs példánya.

MURMELLIUST a mi BOD PÉTERünk is a PÁRIZ PÁPAI szótára

kiadásához írt előszóban «*Monasteriensis*»-nek, «*Erasmi condiscipulus et amicus*»-nak nevezi. MURMELLIUS humanista író azonban csak annyiban münsteri, hogy Münsterben is tanított, születni azonban Roermondban született 1480-ban. Némely munkáján épp azért «*Johannes Murmellius Ruremundensis*» olvasható. Deventerben járt iskolába, a hol tanítója HEGIUS SÁNDOR (Meister van den Heck vagy Meister Sander) volt; egyetemi tanulmányokra 1496-ban Kölnbe ment, melyek bevégezte után előbb a münsteri (1500—1511), majd az alkmaar-i (1513—1517) iskola tanítója, illetve rectora lett. Élete utolsó napjait Deventerben töltötte, az ide való iskola rectora is volt rövid ideig s itt is halt meg 1517 okt. 2-án. MURMELLIUS számot tevő nyomokat hagyott maga után mind a philológiában, mind a költészetben. Ránk nézve azonban legfontosabb az ő pädagogiai munkássága. Jobb könyveket akart adni a tanulók kezébe. S nem csalódunk, ha azt mondjuk, hogy MURMELLIUSnak tankönyvei szereztek különösen nagy hírnevet. Ilyen tankönyve az 1513-ban Kölnben megjelent «*Pappa puerorum*», a mely sok kiadásban jelent meg Németországban, Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban és Lengyelországban. Ez a tankönyv négy részből áll: 1. Fogalomkörök szerint csoportosított latin-német szójegyzék; 2. Latin-német beszélgetések; 3. Latin-német erkölcsi- és illem-szabályok; 4. Latin-német közmondások (v. ö. REICHLING D.: J. Murmellius 93. l.). Az első rész azután külön is megjelent. A «*Pappa puerorum*» ez első része azután csakhamar megjelent más nyelvi értelmezéssel is, így jelent meg 1526-ban Krakkóban, Hieronymus Vietor sajtójában latin-német-lengyel értelmezéssel (később újból 1528, 1533, 1540, 1546, 1550, 1555, 1566. években; utoljára 1666-ban, ez a kiadás megvan a M. N. Múzeumban, v. ö. ESTREICHER, Bibliografia polska és REICHLING D.: Joh. Murmellius 152), s a címe «*Dictionarius variarum rerum*», majd «*Dictionarium trium linguarum*», végül «*Nomenclator trilingvis*» volt.

A «*Pappa puerorum*» első, szójegyzékbeli része tehát tankönyv volt, olyan tankönyv, a milyen volt HEYDEN SEBALD «*Formulæ puerilium colloquiorum*» című műve (lat. ném. kiadás Strassburgban 1528-ban jelent meg), a melyet előbb lengyelre (1530-ban), később magyarra (1531-ben) fordítottak (talán SYLVESTER J. fordítása, v. ö. DÉZSI LAJOS: Heyden Sebald gyermeki beszélgetései nek latin-magyar szövege 1531-ből. Budapest 1897 és Irodalomt.

Közl. 1897. évi folyam), s a mely magyar fordítás Krakkóban VIETORNÁL jelent meg.

MURMELLIUS latin-német-lengyel Dictionarius-a is VIETORNÁL jelent meg, s ugyanott látott napvilágot a latin-német-magyar kiadás is, a mint azt a mű végén levő colophon mutatja: «Cracoviæ, per Hieronymum Vietorem. Anno ab orbe redempto M. D. XXXIII». A szójegyzék czíme pedig ez: «Lexicon | Joannis Myrmellii, in qvo Latina | rerum uocabula is suas singula digesta classes, | cu[m] Germanica et Hungarica interpretatio[n]e.» — Az 1. b. oldalon három MURMELLIUSRA vonatkozó költemény van (közölve M. Könyvszemle VII: 103); ezután a 2. a. lapon HEPTAMYDIUS MÁRTON, krakkói könyvkiadó Perényi István és neje Frangepán Erzsébet két fiához: Mihályhoz és Ferenczhez írt ajánló levele következik (közölve M. Könyvszemle VII. 104). A levélben HEPTAMYDIUS elmondja, hogy MURMELLIUS latin-német szójegyzéke lengyelül is megjelent Krakkóban Vietornál, s most ő ezt a becses munkát magyarra fordíttatta («id ego adolescentuli ornatissimi uobis quasi authoribus fretus ad uestratem, hoc est Hungaricam transferendum curavi»). Majd folytatja:

«Fuit enim mihi magnæ authoritatis instar oratio uestra, qua me cum nuper in Idam uestram uenissem, sane quam humaniter appellastis et admonuistis, ut ad uos aliquid bonorum libellorum afferrem. En itaque affero ad uos hunc (mea quidem opinione minime malum), in quo legendo si quod facere pretium operæ uidebimini, quid obstat quo minus cum patrueli, eidemque sobrino et æquali uestro Joanni à Peren haud uulgarem item ad laudem uiam cum summa omnium spe ingresso communem faciatis? Quod si hoc studium meum uobis gratum fuisse cognouero, non desinam porro inquirere, uobisque et uestræ linguæ plures hoc genus libellos uendicare». Az ajánló levél kelte: «Cracouiæ, anno domini M. D. XXXIII. XIX. Decembris.»

Az ajánló levél után két index van csatolva; az egyik «Index rerum hoc nitidissimo libello contentarum», azaz a szócsoporthoz jegyzéke, a másik «Index vocabulorum»: latin betűrendes szójegyzék.

Az index-ek után 207 számozott lapon következik a «Variarum rerum dictiones Latine, cum Germanica et Vngarica interpretatione: Kélemb fele allatoknak neuek: diakol: nemetől es magyarol»: az

az a tulajdonképeni szójegyzék fogalomkörök szerint csoportosítva. Ez a szójegyzék magyar részében tele van sajtóhibával, gyakran van az is, hogy az értelmezés nincs a megfelelő helyen, például:

105. l.: Malus, g. fe. d. 11. Eyn appfel bom. *Arbocz fa.*

Malus, ma. ge. Eyn mastbom ym schiff. *Narancz alma fa.*

Világos, hogy itt a két értelmezés fel van cserélve; ugyanígy: «*Hirudo uermis palustris. eyn egel*» (100. lap) mellett nincs értelmezés, ellenben «*Tarmus uermis lardi. Nadal pioka. Salanna ferûk*» (102. lap). Világos, hogy a *nadal pioka* a «*hirudo*»-hoz tartozik. — Ilyen hiba sok van a szójegyzékben; vegyük ehhez hozzá, hogy igen következtelen helyesírással vannak a magyar szavak írva (vö. NyK. XXVIII: 269, SZINNYEI), s joggal következtethetjük, hogy a könyvnyomtatónak e műnél nem állott magyarul tudó corrector rendelkezésére. S a hibás, gondatlan kiadáshoz járul, hogy a magyar szavak az úgynevezett közép Schwabacher betűtypussal (v. ö. SZILÁDY ÁRON, Komjáthi: Szent Pál levelei 476. l.; «*literis Polonicis et Germanicis*», a mint MOLNÁR ALBERT mondja) voltak nyomva, a mely hazánkban mindenkor idegen betűtypus volt. (Ezzel a betűtypussal volt nyomva KOMJÁTHY BENEDEK: Szent Pál leveleinek próbaíve és HEYDEN: Formulæ puerilium colloquiorum-ja, de ez utóbbi se terjedt el hazánkban; ma is csak egy példányt ismerünk belőle). Ez okok érthetővé teszik, hogy a kortársak nem használták MURMELLIUST, s hogy ma is esupán két példányt ismerünk belőle.

Az a kérdés áll most elő, ki volt a magyar szavak értelmezője, fordítója, melyik szövegből fordított.

Hogy a magyar fordító előtt nyomtatott latin-német-lengyel MURMELLIUS feküdt, arra bizonyíték, hogy a latin-német-magyar MURMELLIUSban néhány lengyel szó maradt, ezek:

1. SZAMOTA 1447. sz., ered. 114. l.: «*Gentiana-Gentzion-Goryká*»; az 1666-i lat. ném. lengy. szövegben: «*Goryczká*.»

2. Sz. 1511. sz., ered. 119. l.: «*Similago ex tritico, sicuti flos dicitur ex siligine Psze* (sor végén áll) *Semle buza*; 1666-i: «*Similia, similago-Pszenna māká*.»

3. Sz. 2678. sz., ered. 202. l.: «*Millesimus. Der tausend. Ty-szacny*»; 1666-i kiadás: «*Millesimus. Tyśiacny*.»

Ilyen szavak még 362. sz. alatt *oppidunka*, 1573. sz. alatt *kámyenisty*, 2075: *Crupy*, 2198: *Baba*, de ezeknek nem találtam meg az 1666-i kiadásban a megfelelőit; közönséges lengyel szavak azonban.

Ez a hét lengyel szó tanúsítja, hogy a magyar értelmező előtt nyomtatott latin-német-lengyel MURMELIUS feküdt, a melybe ő a magyar értelmezéseket beírta, a lengyeleket pedig kitörölte. A fenti hét szó kitörületlenül maradt, s a szedő kiszedte, mintha magyarok volnának.

Hogy a magyar értelmező a latint fordította, arra is van elég szép számmal bizonyíték. Ime egynéhány:

1. SZAMOTA 1938., ered. 148. l.: «Muscarium setaceum. eyn bürst do man die kleyder mit fedt. *Legy fogo.*» Itt a fordító csak a «muscarium» szót nézte, a mely «légy-űzőt, légy-fogót» jelent, a «muscarium setaceum» azonban «keményszőrű ruhakefét» jelent.

2. SZAMOTA 2368., ered. 180. l.: «Mango. eyn rosteuscher. *Germek aroló.* uel qui pueros uenditat.» Mivel «mango» «szatócsot, lőtőzsér»-t jelent, világos, hogy fordítónk sem a lat. mango-t, sem a ném. rosteuscher-t nem értette.

3. SZAMOTA 2390., ered. 181.: «Claustrarius. eyn schlosser. *Klastrum rak*»(o). A fordító itt összetévesztette a «claustrum» szót a «claustrarius»-szal, s mivel németül nem tudott, nem ellenőriztette magát a ném. *schlosser* szóval.

4. SZAMOTA 2421., ered. 183. l.: «Stratarius. eyn sattler. *Soldonar.*» A fordító itt összetévesztette a lat. stratarius-t (= nemezgyártó, nyerges) a lat. *stratoticus* (katona) szóval, s mivel a ném. *sattler*-t nem értette, nem tudta a szót helyesen értelmezni.

E néhány példából is világos, hogy fordítónk latinból fordított, s németül nem, vagy igen keveset tudott (vö. «pellio — *reuid* palast — kurszener» példát).

Azonban a latinból fordításnál is föltűnő sok hibát követett el, s a magyar értelmezéseket tekintve igen csekélynek tarthatjuk magyar nyelvi szókészletét. Ime egynéhány példa:

SZAMOTA 297., ered. 21. lap: «Vallis. Ein tal. *Arok*» (helyesen csakis *völgy* lehetne) | u. o. 298., ered. 21. lap: «conuallis. Ein tal. rund oder scheibweis vmher tzwischen den bergen. *Aroknak igenes feneke*» (helyesen: *völgy sekély*) | u. o. 346., ered. 24. l.: «vadum. Der furt des wassers. *Vis feneke*» (helyesen: *gázló hely*) | u. o. 309., ered. 21. l.: «Argilla. Leym. *Czinalt sar*» (helyesen: *agyag*) | u. o. 712., ered. 55. l.: «Stomachus. Der mag. *Has*» (helyesen: *gyomor*) | u. o. 735., ered. 57. l.: «Huber pecudum est. Eyn ewter des fuchs. oder ein striche. *Barum czóóc*» (helyesen: *tölgy*) | u. o. 1165., ered.

93. l.: «Sturio. eyn stoer. *Sturin hal*» (helyesen: *kecsege*) | u. o. 1170., ered. 93. l.: «Truta. ein vore. *Trut hal*» (helyesen: *pisztrang*) | u. o. 1177., ered. 94. l.: «Perca. eyn persich. *Perca hal*» (helyesen: *sügér*) stb., stb.

Mind e hibákból az látszik, hogy a fordító igen nagy fáradással dolgozott, munkája darabos; sok helyen körülírással él, s a megfelelő szó nem áll rendelkezésére; fordításai sokszor azt a hitet ébresztik bennünk, hogy a fordító magyar nyelvi szókészlete csekély volt. Azt, hogy magyar ember volt a fordító, következtetjük nemcsak abból, hogy a krakkói könyvnyomtató egy szót sem tudott magyarul (v. ö. a KOMJÁTHY «Szent Pál levelei» végén levő VIETOR-féle levelet, a hol ez áll: «si eius lingue rudis et ignarus essem») s hogy HEPTAMYDIUS világosan mondja, hogy ő a szójegyzéket fordíttatta («transferendum curavi»), hanem következtethetjük a szójegyzékben levő következő két bejegyzésből is:

SZAMOTA 1540., ered. 120. l.: «Cicercula, inequales angulos habens. eyn kychererbs. *Tatarka ninczen magyar orsakban*» | u. o. 2180., ered. 164. l.: «Cereuisia saxonica. Gerstenbier. *Sáxoniabeli sőr magyarnak nehez es segen ital.*»

E két hely valóban alkalmas annak bizonyítására, hogy a fordító magyar ember volt, de ez különben sem lehetett kétséges. Sokkal nehezebb arra megfelelni, hogy ki volt ez a magyar ember. SZAMOTA azt mondja: «Ki írta a magyar részt? talán KOMJÁTHY, talán más, azt majd a későbbi kutatások fogják kideríteni.» MAURER MIHÁLY azonban már határozottan állítja, hogy MURMELLIUST KOMJÁTHY BENEDEK fordította magyarra (Nyr. XXVIII. 110), s igéri, hogy ezt az állítást nemsokára bővebben is megokolja (tudomásom szerint eddig nem tette meg). MAURER KOMJÁTHY szerzősége mellett a következőket hozza fel: 1. A könyv abban az évben jelent meg, melyben KOMJÁTHY «Szent Pál levelei» (1533-ban). — Magától értetődik, hogy ennek az érvnek semmi értéke sincs KOMJÁTHY szerzősége mellett; hiszen inkább ellene bizonyít. Joggal kérdezhetjük ugyanis, hogyan lehetséges, hogy az, a ki Szent Pál leveleit 1533 február havában kiadja (a fordítást 1532. márczius 11. fejezte be, az ajánlást 1532 szept. 8. írta), még ugyanabban az évben egy oly terjedelmes művel, a milyen MURMELLIUS, 1533 deczember 19-én a könyvpiacon megjelenjen. Szóval az évszám a szerzőséget illetőleg

éppúgy nem bizonyít KOMJÁTHY mellett, mint a hogy nem bizonyító az, hogy KOMJÁTHY «Szent Pál levelei»-nek próbanyomású íve ugyanazokkal a betűkkel van nyomva, mint MURMELLIUS szójegyzéke (v. ö. SZILÁDY ÁRON Komjáthy-kiadása 479. lapját). — 2. «KOMJÁTHY összeköttetésben volt VIETORRAL, a könyvek kiadójával (helyesen: nyomtatójával) és a Perényi családdal». Tudvalevő dolog, hogy KOMJÁTHY BENEDEK «Szent Pál levelei»-t özv. Perényi Gáborné, szül. gróf Frangepán Katalin kértére, unszolására és buzdítására fordította, a mikor az ő «egyetlen egy édes fiát, az nemes erkewlczw Pereny Janosth tanoytanaa». MURMELLIUS kiadója HEPTAMYDIUS MÁRTON is megemlékezik Perényi Jánosról, a midőn arra buzdítja Perényi Istvánnak Mihály és Ferencz fiait, hogy igyekezzenek unokatestvérükhöz: Perényi Jánoshoz hasonlókká lenni. Föltűnő mármint, hogy e helyen HEPTAMYDIUS nem tesz említést KOMJÁTHY BENEDEKRŐL és «Szent Pál levelei» fordításáról, pedig kétségtelen, hogy KOMJÁTHYt személyesen is ismernie kellett. A hatás kedvéért, hogy t. i. ugyanattól való a MURMELLIUS magyar része is, a ki Perényi János nevelője, egyenesen elvártnók HEPTAMYDIUSTÓL, hogy KOMJÁTHYt szerzősége esetén megemlítsse. MAURER második bizonyítéka is tehát éppen annyit bizonyít KOMJÁTHY mellett, mint ellene. — 3. «Magában a szövegben találtam egy helyet, mely [KOMJÁTHYRA] enged következtetni. A 174. oldalon [SZAMOTA 2277. sz. a.] ugyanis ez olvasható: «Dignitatum secularium uocabula. Vocabeln der wertlychen (!) digniteten vnd wirdigkeiten. *Sent iambor es tista* [Sz. nál hibásan *tizta*] *hazas feiedelmeknek mint sentpal mondia neuokról.*» KOMJÁTHY 1532-ben [helyesen: 1532. márcz. 11, az ajánlás: 1532, szept. 8, a megjelenés éve: 1533. febr.] fejezvében Szent Pál leveleinek fordítását, már hivatkozhatott saját kifejezésére, melynek e szerint benn kellene lennie az ő könyvében. Más adatunk híján ennek a magyar körülírásnak kell a kérdést eldöntenie». A «sentpal»-ra való utalás tényleg azt látszik bizonyítani, hogy itt KOMJÁTHY «Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen» című munkájára történik utalás; a baj csak az, hogy «Zenth Paal leueley»-ben ezt a helyet nem sikerült nekem sem föltalálnom. Fölhozok azonban még néhány olyan bizonyítékot, a mely KOMJÁTHY mellett, s néhányat, a melyek ellene vallanak, hogy aztán a fordító személyét illetőleg összegezhessem álláspontomat. Ilyen bizonyítékok a következők:

1. MURMELLIUS erasmista volt, ugyanaz volt KOMJÁTHY BENEDEK is, a mint azt SZILÁDY ÁRON PESTHY MIZSÉR GÁBOR «Wý Testamentum»-a kiadásának 10. lapján szépen bebizonyította. Mint erasmista, jöllehet latinból fordította Szent Pál leveleit, tudott görögül is. Ez a görögül tudás föllelhető a MURMELLIUS-féle fordításban is, a mire a következő bizonyítékok vannak:

SZAMOTA 1671., ered. 129. lap: «Epitaphium. Eyn vber schryfft bey. dem. grab. *Koporso felet valo irás. Ταφος az az koporso, ετι az az felete*» | u. o. 2332., ered. 177. l.: «Poëta. Eyn poet. *Vers szerző íu az görög ighebből ποίωω czelekdődm*» | u. o. 2348., ered. 178. l.: «Grammatistes. Eyner der die Kynder lernt das fundament der grammatik. *Grammatica tudo, íű ez görög ighebből γράφωω az az eruk*» | u. o. 2350., ered. 178. lap: «Hypodidascalus. Eyn vndermeyster prouisor ader lokat. *Resumptor íű ez görög buttótúl διδάσχω az az tanítottok.*»

A görög szavak szerintem kétségtelenül erasmista fordító mellett tanúskodnak, s ilyen volt KOMJÁTHY, a ki Bécsben tanult. (Úgy látszik, hogy a zsidó nyelvet is értette, a mire v. ö. SZAMOTA 1655., eredeti 128. l.: «Missa. eyn mess. *Mise sido so.*»)

2. A görög nyelvi tudáson kívül azonban más bizonyíték is van MURMELLIUSban, hogy a magyar fordító azon mérsékelt katholicismus hívének vallotta magát, a melynek feje Erasmus volt. Ez kitűnik a 2543. szám alatti (ered. 192. l.) következő értelmezésből: «Diploma. Eyn bull. *Oldozo leuel io kőrőzttiennnek nenkel uele elni*». Ez is szépen illik KOMJÁTHYra.

3. Ha KOMJÁTHY nyelvezetét összehasonlítjuk a MURMELLIUSban levő magyar szavakkal, kétségtelen, hogy a kettő közt igen sok rokon vonásra fogunk találni, pl.

a) fordításbeli egyezések: MURMELLIUS-ban (SZAMOTA 2409., ered. 182. l.): «figulus, qui uascula fictilia facit. Eyn tőpfer. *fazyk gyarto*», ugyanígy «fazyk gyarto» és nem «fazekas» a «figulus» KOMJÁTHYNál is (v. ö. Rom. 9: 21, kiadás 78. l.) | MURMELLIUS-ban (Sz. 2042., ered. 154. l.) «cilicium. Eyn hern kleyd. *Kep vvalo kin senuedesnek ruhaia*», ugyanígy KOMJÁTHY-nál a «hypocrisis» = *keep vvalas* (vö. 1. Timot. 4: 2) | MURMELLIUS-ban (Sz. 930., ered. 73. l.) «spaticus. Eyn Kramfichter. *Kiben gonoz sellet vagion*», KOMJÁTHY-nál igen sűrűn fordul elő e szó (vö. Concordantia alapján, a *szellet*-re vö. a NySz.-n kívül PESTHY M. Nomencl.: gonoz *zellet*, 1629-i nagyszzebeni Nomenclat.

E. 6. lapon: «Spaticus. ein Besessener. Kiben gonosz *szelet* vagy»).

b) E fordításbeli egyezésekhez járulnak a következő alak- és hangtani egyezések: A *-tól, -ról, -ból* ragok egyformán vannak a két fordításban, a *-val, -vel* mindkettőben hol illeszkedéssel, hol illeszkedés nélkül jelenik meg, ugyanígy a *nélkül* is. Számtalan egyező hangalakú szót lehet idézni, a mely mindkét fordításban egyformán van (pl. *ágyok, angyel, angyal* stb.).

Azonban a két fordítás nyelvét összehasonlítva igen sok eltérésre is akadunk; ilyenek:

a) fordításbeli eltérések: MURMELLIUS-ban (Sz. 795., ered. 61. l.): *Vterus proprie est in mulieribus, scilicet locus conceptionis. Die ber-mutter. Germek fogado hele*, KOMJÁTHY-nál pedig: «ky meg valasztot vala engemeth az en anyamnak *mehebről* (Galat. 1 : 15) | MURMELLIUS-ban (Sz. 1641., ered. 127. l.): «Hostia. eyn offer ader hosty. *Offer-torium*», KOMJÁTHY-nál kivétel nélkül «*ostya* (áldozat)» fordul elő (ugyanígy *hostia* = *hostya* PESTHY Nomencl.-ban is.) b) Hang- és alak-tani eltérések: MURMELLIUS: *innep nap*: KOMJÁTHY: *űdnap* | M. *orcza*: K. *arcz* | M. *ewdō*: K. *idew* | M. *hosuet napia*: K. *husuet űdnepe* | M. *-nkint*: K. *-nkent* | M. *-ejt, -eet, -et, -it*: *tisteito, ordeito, bolondeito, asseyt, buzteito, taneit, puzteito, kőuereiteni* stb.; K.-nál *-ajt* (írva *-uyt-is*), *-ejt, -it*: *bodoguytas, igazuytas, tanoytanam, aloytok, tellye-seythy* stb. | M.-nál az *-s* képzős mélyhangú melléknevek igen sokszor *us*-sal vannak írva: *haznus, homalus, sarus* stb. (vö. NyK. 27 : 267, SZINNYEI): K.-nál *-os* az írás, bár K.-nál gyakori az *u*-val jelzett *o* hang, pl. *nagyub* és *nagywb, nagyob* stb. | eltérések lesznek a következő adatok is: MURMELLIUS: Sz. 1129., ered. 89.: «Branchæ... Hal *kopolteia*» (v. ö. Schlägli szój. *hal kopolte*) | MURMELLIUS: Sz. 2411., ered. 182. l.: «Fusor tormentarius. eyn böchsen giesser. *Pattanthe ewttō*» (v. ö. Schlägli szój. *pathtante*) | MURMELLIUS: Sz. 2417., ered. 183. l.: «Calcarius. Eyn sporer. *Sarkanthe gyarto*» (Schlägli szój. *sorcante*) | MURMELLIUS: Sz. 2410., ered. 182.: «Fusor aramentarius. eyn glocken giesser. *Audee ewttō*» Azt hiszem, itt *ágyüöntő*-ről van szó, s az adatban *ágyü* < *ágyó* < *ágyé* (vö. *posztó* helyett *poszté*) fejlődés van.

Fölhoztam lehetőleg mindazt, a mi KOMJÁTHY szerzősége mellett vagy ellen felhozható. Nekem úgy tetszik, hogy valószínűbb, hogy MURMELLIUS magyar értelmezője csakugyan KOMJÁTHY, de e kérdést a «Szent Pál levelei»-nek nyelvével való összehasonlítóval nem lehet eldönteni. KOMJÁTHY «Szent Pál levelei» előszavában

(14. l.) igéri, hogy e fordításon kívül más magyar könyveket is fog írni («Az felseges vršten ha halalomoth halastya, es ez megh nyomorodoth orsaagba bekeseegh leyend, eenys touabba ynkab akarok effele dologba ... zolgalnom»). Lehetséges, hogy ígéretét MURMELLIUS átültetésével beváltotta.

Bárki volt is azonban a fordító, annyi bizonyos, hogy ERASMUS híve volt, s hazai művelődésünk történetében PESTHY M. GÁBOR, KOMJÁTHY B. szellemi társaságában említendő. A MURMELLIUS-féle fordítás darabos, sok helyen hibás, s azonfelül a kiadás tele van sajtóhibával (nb. KOMJÁTHY Krakkóban soha sem volt, s így szerzősége esetén nem ő a mű correctora). Mindazonáltal a MURMELLIUS-féle szójegyzék becses emléke irodalmunknak akár művelődéstörténeti, akár nyelvészeti tekintetben nézzük. Rendszeres, a hibák gondos figyelembe vételével készült hangtani feldolgozására szüksége volna irodalmunknak.

2. A következő fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzék PESTHY GÁBORTól való (Az «Wÿ Testamentum magÿar nyeluen» című művében magyarul «PESTHY GABRIEL nemzetsegrewl MYSSER nemzetbewl walo»-nak írja magát, latinul GABRIEL PANNONIUS PESTHINUS). Szógyűjteménye 1538-ban Bécsben jelent meg, címe: «Nomenclatvra sex lingvarvm, Latinæ, Italicæ, Gallicæ, Bohemicæ, Hungaricæ et Germanicæ. Lingua autem Hungarica nouiter accessit, cum Latinarum dictionum quam plurimarum, quæ prius deprauatæ fuerant restitutione. Per Gabrielem Pannonium Pesthinum. Vocabular Sechsserlay sprachen/Latein/Welsch/Frantzösisch/Beheimisch/Hungerisch vnd Teütsch. Fleissig Corrigiert vnd gepessert, Wienn. Hans Singriener. 1538. Cum Priuilegio.»*) Már a címlap is mondja, hogy e «Nomenclatvra»-ban csak a magyar nyelv beiktatása az új («Lingua Hungarica nouiter accessit»), egyéb iránt pedig egy régiebb «Nomenclatvra»-nak, a mely ötnyelvű volt, a javított lenyomata. Annak a szógyűjteménynek, a melynek szójegyzékünk magyar szavakkal megtoldva a lenyomata, PESTHY GÁBOR szerint *Nomenclatura quinque linguarum* volt a címe (v. ö. az I. kiadás UJLAKI FERENCZhez írt előszavát), míg ellenben TOLDY FERENCZ azt írja (A magyar nemz. irod. tört.⁴ 67.), hogy PESTHY

*) Megvan a M. Tud. Akadémia könyvtárában «M. Nyelv. O. 1.» jegy alatt.

GÁBOR «a Nürnbergben 1531-ben megjelent *Vocabularius utilissimus quinque linguarum* című munka után adta ki a maga hat nyelvű szótárát». Hogy TOLDY FERENCZ honnan idézi ily pontosan az alapul szolgáló mű címét, nem sikerült megállapítanom. Tény azonban, hogy PESTHY *Nomenclatura*-ja A 2. b. lapján a mű «*Utilissimus vocabularius*»-nak van nevezve. Az 1531-i nürnbergi nyomtatványt sem sikerült feltalálnom; mivel SINGRENIUS bécsi könyvnyomtató sajtójában 1513-ban is megjelent egy «*Dictionarius trium linguarum, Latine, Teutonice, Boemice potiora vocabula continens*» (v. ö. PANZER VII. 19. lp., 101. szám), hajlandóbb volnék azt hinni, hogy ez a *Dictionarius* bővült három nyelvű szójegyzékből hat nyelvűvé, de sajnos, ennek a *Dictionarius*nak sem tudtam egyetlen egy példányát sem megtalálni. Pedig arra az eredeti kiadásra, a melyből PESTHY a magáét kiadta, szükségünk volna. Szükségünk volna megállapítani, hogy a szójegyzékhez írt bevezetés egyik-másik helyét hogyan értelmezzük. Ez a bevezetés pl. elmondja, hogyan kell olvasni a latin, olasz, franczia, cseh, magyar és német szavakat. A magyar szavak olvasására vonatkozó jegyzetek közt már most a többi közt ezt mondja: «Item az hol az *a* bewtijt netijk az olaz ees frantzus nijeluekbe ot az *a*. nem *a* hanem *o* lezen» (v. ö. 1. kiadás 4. a. oldalon, ugyanígy a 2., 3., 4. kiadásban). A latin szövegben ez van: «Item vbicunque inueneris literam *a*. non legas pro *a*. sed pro *o*» (ugyanígy az olaszban, francziában, de már a cseh et ném. szövegben ez van: «Item wo du findest ein *a*. so liz es nit für ein *a* sonder für dise sylben *ae*»). Én előttem ez a hely tisztára érthetetlen, s nem tudom, mire vonatkozik. Ilyen kétséges helyek miatt szükségünk van arra az öt nyelvű kiadásra is, a melyből PESTHY dolgozott.

PESTHY «*Nomenclatura*»-jának ez a tartalma: A₁a: Cím-lap; A₁b—A₂a: Ajánló levél ezzel a felirással: «Reverendissimo Domino Francisco ab Wijlak Episcopo Jauriensi et Præposito Posoniensi, Serenissimi Romanorum, Hungariæ, Boemiæque etc. Regis, a consiliis et Secretis. Gabriel Pannonius Pesthinus. S. D.» Ebből az ajánló levélből megtudjuk, hogy PESTHY UJLAKY FERENCZ győri püspök és pozsonyi prépost ösztönzésére, buzdítására készíttette szójegyzékét, s hogy ő forrását nem írta ki szolgálilag latin részében sem, hanem mivel forrása latin részében sok volt a hiba, a latin hibákat kijavította. V. ö. erre nézve az előszó következő helyét:

«Efflagitasti me Præsul amplissime sané per quam familiariter, ut opusculo cui titulus „Nomenclatura quinque linguarum, adijcerem et Sextam, quæ nostra est, utpote, quæ quemadmodum à plærisque non uideretur abicienda ita neque à nobis esset prorsus negligenda. Cuius conatibus adeo non est animus obstare, ut uehementer etiam gaudisum sum iuuenilem operam nostram à tanto Præsule postulari. Addidi igitur ex animi tui sententia non solum Idioma nostrum pannonicum, uerum et in latinis, dictiones quàmplurimæ quæ prius siue autoris, siue impressoris uitio fuerant deprauata, sensere suam lucem».

A₂b—A₄a: Bevezetés-féle, a melyben a szerző elmondja, mire való e Nomenclatura, s melyik betűt hogyan kell olvasni. E bevezetés szerint a szójegyzék magántanuláshoz szánt mű, a mint ez a következőkből tűnik ki:

«Haznaltos vocabularius azoknak kijak keuannak iskolaba iarasnek ýl ertenij es Oluasný / Olazul / franczusul / Chehýl / Magyarul / es Nemetýl / annak felette deýakulýs / mert ez kewnýbe mýnden igek / neuk / es bezedek mellýek kýlemb kýlemb modon meg mondathatnak / meg wannak. Ez az kewný kegýg hyuattatýk nemýnemý beuitelnek auagý kapunak / azoknak kýk keuannak tanulný deýak / Olaz franczus / Cheh / Magyar es Nemet nýeluen / melý igen haznos azoknak kýk ez vilagon keuannak iarný kelený».

Hogy azonban e könyvet az iskolákban is használták, arra is van bizonyítékunk SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja 1597. évi kiadása előszavában (lejjebb 3. sz. alatt).

A₄b—C₁a: Azon fogalmi csoportok indexe, a melyekről e Nomenclaturában szó van, czíme: «Ista sunt capitula aut Rubrice presentis libri — Ezek ez kewnijnek feijezetij es rubrikaij».

C₁b—f₃: A tulajdonképpeni Nomenclatura, mely két fő részre: «liber»-re oszlik; a «primus liber»-ben főleg névszók vannak 55 csoportban, a «secundus liber»-ben ezen felül igék és beszélgetések, összesen 9 csoportban. *) A mű végén ez áll: «Finis. Impressum Viennæ Austriæ per Joannem Singrenium 1538».

*) A fogalomcsoportok ezek: Az első részben: 1. De Deo, de Trinitate, de Potentia et de diuitijs, 2. De Sanctis et suis nominibus, 3. De Pater noster et Aue maria, 4. De diabolo, inferno et purgatorio, 5. De

Említettem, hogy PESTHY «Nomenclatvra»-ja magánhasználatra szánt mű volt azok számára, a kik «oskolaba iarasnekijl» akarták megtanulni a latin, olasz, francia, cseh, magyar vagy a német nyelvet, s a kiknek utazásaik alkalmával szükségük volt e nyelvek valamelyikére. Hogy mennyiben érte el célját PESTHY, a következő két körülmény tanúsítja: 1. A XVI. században a brandenburgi választófejedelem udvari orvosa THURNI TURNEUSSER LÉNÁRD volt. Ez a doktor valami új orvosló módszert talált fel, s ezt hazánkban is akarta elterjeszteni. Hogy vállalkozása jobban sikerüljön, magyarul kezdett tanulni. Tankönyvül PESTHY «Nomenclatvra»-ját használta, a melyből a magyar-német részt íródeákjával: MOLLERUS ALBINUSSzal lemásoltatta. Ez a szójegyzék-

tempore, anno, mense, septimana et die, 6. De Hominibus et omnibus partibus eius interioribus et exterioribus, 7. De Imperatore et sua potestate, 8. de Imperatrice, 9. De seruitoribus, 10. De abauo et tota parentela, 11. De nuptijs et eorum statu, 12. De ciuitate, iudicibus et officialibus, 13. De numero simplici et composito, 14. De auro et argento et de omnibus rebus liquefacientibus, 15. De speciebus et omni mercantia, 16. De mercatura et mercantijs, 17. De mercatoribus et artificibus, 18. De coloribus, 19. De supellectilibus et uestimentis, 20. De domibus et de domesticis, 21. De pane et vino etc., 22. De ordinibus et eorum instrumentis, 23. De lapidibus preciosis et aliis rebus, 24. De magistro et armis, 25. De Villa et villanis, 26. De Horto et omnibus suis fructibus, 27. De sylua et rebus syluaticis, 28. De Animalibus, 29. De formica et alijs vermibus et brutis, 30. De auibus et earum generationibus, 31. De piscibus et eorum generationibus, 32. De nauibus, 33. De ære et ventis, 34. De montibus et vallibus, 35. De patria et patriotis, 36. De ciuitatibus et castellis, 37. De Christianitate et de infidelibus, 38. De litibus, expugnationibus et luseribus, 39. De citharistis et modulatoribus, 40. De morbis et egritudinibus, 41. De septem peccatis mortalibus, 42. De quinque sensibus, 43. De septem operibus misericordiæ, 44. De decem præceptis dei, 45. De studio et de schola, 46. De officio ecclesiastico, 47. De aqua humiditate, 48. De igne et caliditate, 49. De obedientia, 50. De insensatis, 51. De palatijs, 52. De cellario et rebus, que continet, 53. De stuba et coquina, 54. De camera et eius continentijs, 55. De granario et grano. Sequitur Secundus liber: Tractans de nominibus et verbis, secundum eorum significationes. 1. De verbis et orationibus, 2. De Nuncijs et oratoribus, 3. De nominibus et pronominibus comparatiuis, 4. De leticia et tristitia, 5. De præceptis et responsionibus, 6. De pedestri itinere et equitatu, 7. De nominibus diuersarum rerum vtillum, 8. De coco et arte sua, 9. De dormitione et somno.

másolat ma is megvan s Berlinben a «Königliche Bibliothek» kéz-
irattárában őrzik. *) 2. PESTHY «Nomenclatvra-jából összesen négy
kiadás jelent meg, valamennyi Bécsben; ezek a kiadások a követ-
kezők:**) α) 1538. évi, β) 1550. évi, γ) 1561. évi. E három kiadás
«Hans Singriener» sajtója alól került ki, s mind a háromban UJLAKY
FERENCZ győri püspökhöz és pozsonyi préposthoz intézett ajánló
levél van. δ) 1568. évi. Ezt a kiadást «Casparus Stainhofer Tippo-
graphus Viennensis» sajtója nyomta, s a művet a nyomdász NÁDASDY
FERENCZnek ajánlotta. Az ajánló költemény felirata: «Spectabili et
Magnifico Domino FRANCISCO DE NADASD, Comitij Comitatus Castrif-
ferrei etc. Illustris ac Magnifici quondam Domini Comititis THOMAE
DE NADASD, Regni Hungariæ Palatini Iudicis, Comanorum ac in
eodem regno locum tenentis S. Cæsareæ Regiæque Maiestatis etc.
vnico filio». — Nagyon valószínű, hogy a négy kiadás közül PESTHY
csak az elsőt, az 1538-it rendezte sajtó alá (v. ö. *Wj testamentum-a*
SZILÁDY ÁRONTól való kiadását, a hol a «Jegyzetek» közt SZILÁDY rész-
letesen szól PESTHY tanulmányairól, életéről, munkáiról; e szerint
PESTHY 1542—1550 közt halhatott meg), a többi pedig halála után
jelent meg.

PESTHY «Nomenclatvra»-jánál szükségtelenül bizonyítani, 1e
hogy a magyar szavak a latin nyelvek fordításai. PESTHY maga
mondja, hogy az az öt nyelvű példány, a melyből ő dolgozott, latin
részében tele volt hibával; ezeket a hibákat ő kijavította. Az olasz,
francia, cseh szövegben is számtalan hiba lehetett, mert PESTHY
kiadásában is e részekben sok a hiba. Valószínű, hogy az e nyelvek-
beli hibákat javítatlan hagyta, mert a szavakat nem értette; pl. az
1538-i és az 1568-i kiadásban ez áll:

Lib. I. cap. 35: «Illirijus — *charwatsib* — toot — der wyndisch»,
az aláhuzott szó az 1550-i és 1561-i kiadásban helyesen így van

*) Könyvtári jegye: Ms. slav. fol. 18. Ez adatokat HUBERT EMIL
dr. m. nemz. múz. tisztviselő úrtól kaptam, a ki a kéziratot berlini egye-
temi hallgató korában azon hiszemben másolta le, hogy egy ismeretlen
magyar-német szójegyzékkel van dolga. Idehaza PESTHY művével való
összehasonlítás alkalmával kiderült, hogy a kézirat másolat.

**) Az 1538. évi kiadás megvan a M. T. Akadémia könyvtárában, az
1550-i, az 1561-i és az 1568-i pedig a M. N. Múzeum könyvtárában. Az
1568. évi kiadásból a M. N. Múzeumban két példány van, ezek közül az
egyikben magyar glosszák, kiadva: Magyar Könyvszemle, új foly. VII. 109.

kijavítva: «Illirius — *Charwatsrb* — toot — der windisch»; e példa tanúsítja, hogy az 1550-i és az 1561-i kiadást sajtó alá rendező értette a *charwat* + *srb* szót, míg ellenben PESTHY és az 1568-i kiadás sajtó alá rendezője nem értette a *cseh* szót. Megnyugodhatunk tehát abban, hogy PESTHY a latin részt javította, ebből fordított, ellenben a többi nyelvekbeli szövegeket úgy hagyta, a mint eredetijében, az ötnyelvű szójegyzékben találta.

A másik kérdés, a melyre meg kell felelnünk, az, hogy megállapítsuk, minő viszony van PESTHY «*Nomenclatvra*»-jának négy kiadása közt. Ez a kérdés nyelvészeti tekintetben fontos, mert tudnunk kell, hogy nyelvtörténeti vizsgálatainknál melyik kiadásra mit építhetünk. *)

A legelső tekintetre az látszik, hogy a 2. és 3. kiadás sajtóhibái a 4. kiadásban kivannak javítva; íme néhány példa:

Lib. I. cap. 3: 1538-i kiadás: Dorothea — *Dorottŷa*

1550-i: Dorothea — *Derotŷa*

1561-i: Dorothea — *Derotŷa*

1568-i: Dorothea — *Dorottŷa*

Lib. I. cap. 16: 1538: Nouacula — *beretwa*,

1550: Nouacula — *heretwa* (az 1561. évi múzeumi példányból ez a lap hiányzik)**)

1568: Nouacula — *beretwa*.

Lib. I. cap. 21: 1538: Panis — *Kenŷer*,

1550: Panis — *Renŷer*,

1561: Panis — *Renŷer*,

1568: Panis — *Kenŷer*.

Lib. I. cap. 22: 1538: Focus — *kohh* | sarcire — *warranŷ*

1550: Focus — *kobb* | sarcire — *wartanŷ*

1561: Focus — *kobb* | sarcire — *wartanŷ*

1568: Focus — *kohh* | sarcire — *warranŷ*

Lib. I. cap. 22: 1538: sartura — *warras* | calceus — *Sarw*,

1550: satura (!) — *wartas* | calceus — *satw*,

1561: satura (!) — *wartas* | calceus — *satw*,

1568: sartura — *warras* | calceus — *Sarw*.

*) A NySz. a 2., 3., 4. kiadást dolgozta fel.

**) Ha ezentúl az összeállításból az 1561. évi kiadás adata nincs közölve, akkor azok a lapok, a hol az adatok a többi kiadásban közölve vannak, a múzeumi példányból hiányzanak.

E néhány példából már most az látszik, hogy a 2. és a 3. kiadás hibái a 4. kiadásban ki vannak javítva, s hajlandók volnánk feltenni, hogy a 4. kiadást valami magyar vagy magyarul tudó ember rendezte sajtó alá. Megerősíteni látszanék feltevésünket az, hogy néhány szó a 4. kiadásban olyannak tetszik, a mely a sajtó alá rendező nyelvhasználatában levő alakot tükrözteti vissza, pl.

Lib. I. cap. 3: 1538: Agatha — *Agotha*,
 1550: Agatha — *Agotha*,
 1561: Agatha — *Agotha*,
 1568: Agatha — *Agatha*,

Lib. I. cap. 15: 1538: Amigdalum — *mondola*,
 1550: Amigdalum — *mandola*,
 1568: Amigdalum — *mandola*.

Azonban ez csak látszat, az 1568. évi kiadás rendezője az előző kiadások közös hibáit, a melyek tehát az 1538-i kiadásból valók, ki nem javította, sőt ujakkal gyarapította; íme erre is néhány példa:

Lib. I. cap. 12: 1538: Communiter — *kewzerseggel*
 1550: Communiter — *kewzerseggel*
 1568: Communiter — *kewzerseggel*

Lib. I. cap. 12: 1538: Rursus inuitare — *hýld el ismeg*,
 1550: Rursus inuitare — *hýld el ismeg*,
 1568: Rursus inuitare — *hýl del ismeg*.

Lib. I. cap. 13: 1538: Secundus — *maodýk*,
 1550: Secundus — *maodýk*,
 1568: Secundus — *maodýk*.

Lib. I. cap. 14: 1538: Vasa stannea — *on endenýek*,
 1550: Vasa stannea — *on endenýek*,
 1568: Vasa stannea — *on endenýek*.

Lib. I. cap. 15: 1538: Pirum — *kewrtne*l | Nux auellana — *mogýjoro*,
 1550: Pirum — *kewrtne*l | Nux auellana — *mogýjoro*,
 1568: Pirum — *kewrtne*l | Nux auellana — *mogyora*

Lib. I. cap. 20: 1538: Capitulum az hazakrol ees benne *valobrol*,
 1568: » » » » » *valobrol*.

E példák alapján kimondhatjuk a következőket: Nyelvészeti célokra legtanácsosabb az első kiadást használni, mert ebben van aránylag a legkevesebb sajtóhiba, ezt rendezte sajtó alá PESTHY

GÁBOR. A többi kiadás ebből van lenyomatva, mégpedig úgy, hogy 2. kiadásból készült a 3. kiadás, ellenben a 4. kiadás az elsőt vette alapul, de támaszkodott a 2. és 3. kiadásra is (v. ö. a *mandola* adatot, továbbá Lib. I. cap. 6. *vulua* — cseh *kep* alakját, a mely helyesen csak az 1538-i kiadásban van, az 1550-iben, 1561-iben és az 1568-iban hibásan cseh *keu* van közölve). A 2. és 3. kiadás betűi egyformák, ugyanígy az 1. és 4. kiadás betűi is. Az a nézetem azonban, hogy a 2., 3., és 4. kiadást nem magyar vagy magyarul tudó ember rendezte sajtó alá; a 2. és 3. kiadásban olyasféle bizonyítékot látok, hogy a kiadásokat csehül tudó ember rendezte sajtó alá; az egyik bizonyíték erre a fentebb közölt *charwatsib* szó, a mely az 1550. és az 1561-i kiadás cseh részében *charwatsrb*-re van helyesen kijavítva; de van egy másik bizonyíték is, s ez a következő:

Lib. I. cap. 30: 1538: *Vespertilio* — *pupteneuere*,
 1550: *Vespertilio* — *paup teneuere*,
 1561: *Vespertilio* — *paupteneuere*,
 1568: *Vespertilio* — *pupteneuere*.

E példában az a feltűnő, hogy a m. *u*-t *au*-val jelzi a 2. és a 3. kiadás, pedig csak a cseh *ú* hangot jelölték egykor *au*-val s PESTHY szótárában is a cseh *ú*: *au*-val van jelölve (v. ö. PESTHYNél: *lauka*, mai cs. *luka*, *louka*: campus, pratum, *pausstie*, mai cs. *pouště*; desertum, *paustenik*, mai cs. *poustenik*: eremita stb.). S az, hogy nem magyar emberek rendezték sajtó alá a 2., 3., és 4. kiadást, azt bizonyítja, hogy e hat nyelvű «Nomenclatvra» négy kiadást nem azért ért, mintha e kiadásokat hazai iskoláink számára kellett volna sajtó alá rendezni, hanem mert e «Nomenclatvra»-t cseh és német iskolákban is használták. S kutatásunk ez eredménye nagyon szépen összegezethető azzal, a mit PESTHY művéről a XVI. században és a XVII. század elején tartottak a magyar tudományos irodalom művelői. SZIKSZAI FABRICIUS Balázs «Nomenclatura»-ja 1597. évi kiadásában azt írja AVAS-UJFALVY SZ. IMRE, hogy SZIKSZAI FABRICIUS «Nomenclatura»-jához hasonló mű nem jelent meg magyarul, kivéve PESTHY GÁBOR «Nomenclatvrá»-ját, a mely Bécsben 1568-ban jelent meg. Mivel azonban ez német betűkkel volt nyomtatva, nem terjedhetett el iskoláinkban:

«Nullam enim scriptum hujus generis in nostris Scholis, pro dolor, ante à laude dignum, quod viderim, extabat, magno sane discentium impedimento et incommodo, si Nomenclaturæ ejusdam Viennæ Austriæ, anno Christi 1568. excusæ, cui lingua Ungarica tum noviter, cura Gabrielis Pesthini, literis Germanicis, nostris pueris difficilioribus quoquo modo expressa, accessit, excipias rudimenta, quæ et paucis in his partibus visa, et non longe ante hanc (t. i. SZIKSZATÉ előtt) nata».

MOLNÁR ALBERT «*Dictionarium*»-a 1604. évi latin-magyar részeinek előszavában is hasonló kijelentést tesz PESTHY «*Nomenclatvra*»-járól; MURMELLIUS-ról szólva azt mondja MOLNÁR, hogy megjelent:

«alia quædam [t. i. *Nomenclatura*] Viennæ cum loquendi formulis sex linguis; sed in editione literis Germanicis voces Vngariæ erant impressæ. Vnde factum est, ut nostris pueris parum essent utiles. Taceo quod in remotioribus locis Vngariæ perraro aut nunquam sint visæ».

MOLNÁR nem mondja, hogy PESTHY «*Nomenclatvra*»-ja mely kiadását látta, de jellemző, hogy még a XVIII. századi BOD PÉTER is a PÁRIZ-PÁPAI-féle «*Dictionarium*» bevezetésében csak az 1568. évi kiadást említi. Mindezek a körülmények világosan mutatják, hogy PESTHY «*Nomenclatvra*»-ja nem a magyar iskolák miatt jelent meg négy kiadásban, hanem mert a szójegyzéket, a melyből ő a hat nyelvűt készítette, más országokban is használták. Mikor tehát a magyarral megbővült, ezt is hozzányomtatták. (Hasonló eset CALEPINUS szótáránál). Magyar nyelvészeti czélokra tehát ajánlatos lehetőleg az első (esetleg a negyedik) kiadás használata.

③ Minden egyes írónk, a ki MOLNÁR ALBERTTŐL TOLDY FERENCZIG szójegyzékeink, szótáraink történetével foglalkozott, el nem mulasztotta megjegyezni, hogy PESTHY «*Nomenclatvra*»-ja azért nem tudott iskoláinkban elterjedni, mert benne a magyar szavak német betűkkel vannak nyomtatva. A német betűkkel nyomtatott szavakat pedig iskoláinkban a gyermekek nem tudták olvasni. Bizonyára voltak más okok is, a melyek PESTHY fordításának nem kedveztek, mert hiszen az egykorú szótárírók PESTHY-nek csakis a negyedik, 1568-i kiadásáról tudnak, az első háromról pedig mit sem tudnak. Ilyen ok lehetett, hogy PESTHY-ben igen

kis terjedelmű szókincs van, a mely az iskola kívánalmait ki nem elégítette; ilyen lehetett az is, hogy protestáns iskoláinkban a katolikus író művét már csak azért sem használhatták, mert PESTHY művében katolikus imádságok is vannak (pl. az Ave Maria). Hozzájárult ez okokhoz az is, hogy MURMELLIUS is, PESTHY is fordított művek voltak, s nem hazai viszonyaink közt előforduló szavak latin értelmezését adták, már pedig a humanista elv is az volt, hogy a latin nyelvénél a tanulás legelső célja, hogy a tanuló mindenről, a mi körülötte van, szabatosan és választékosan tudjon latinul beszélni és írni. Mindez okok arra bírták SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS ¹⁾ sárospataki ref. kollégiumi tanárt, hogy PESTHY szójegyzékénél jobbat, iskoláink kívánalmainak megfelelőbbet készítsen. Készített is egyet, a melyet aztán Sárospatakon, s más ref. iskolákban pl. Debreczenben a XVI. század végén és a XVII. század első felében tankönyvül használtak. Hogy mikor készítette SZIKSZAI FABRICIUS a maga szójegyzékét, nem tudjuk; bizonyos csak az, hogy 1574 előtt, mert 1574-ben már meghalt. Mivel azonban SZIKSZAI FABRICIUS e szójegyzéket használta a tanításnál, kétségtelen, hogy a szójegyzék írása idejét sárospataki tanárkodása éveire (1561—1574) kell tennünk. Ezt a szójegyzéket a tanulók lemásolták, s ilyen másolatokban e mű igen el volt terjedve hazánkban. Végre 1590-ben egy ilyen másolatból PESTHY GÁSPÁR sárospataki tanár tanácsára a művet a következő címmel adták ki: «Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Vngaricum, per Clarissimum virum D. Basilium Fabricium Szikszauianum. Debrecini. Excudebat Joannes Czaktornyaj, Anno Domini 1590». ²⁾ A szójegyzék HEYDEN SEBALD «Colloquia puerilia», valamint «Dicta Catonis» című magyar nyelvű művekkel egybekötve jelent meg. ³⁾

¹⁾ BALÁZS nevére v. ö. Magyar Nyelv I. 133.

²⁾ Egyetlen példánya a kézsmárki ág. ev. főgimnázium könyvtárában.

³⁾ Ilyen a kézsmárki példány ma is. Az egészre v. ö. MOLNÁR ALBERT 1604. évi Dictionariuma előszavát: «Ante annos vero prope triginta Nomenclaturam Latino-Vngaricam, in Schola Patakina tradidit discipulis suis Doctiss. vir Basilius Faber Szikszoviensis: cujus exemplaria varie descripta lateque fuerunt per Vngariam disseminata: sed decimo sexto demum post autoris obitum anno Nomenclatura hæc Debrecini typis fuit edita. Huic accesserunt postea Colloquia puerilia Sebaldi

SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-jánál a következő kérdésekre kell megfelelnünk: a) Hogyan szerkesztette össze a szerző munkáját, milyen forrásokat használt? b) Mi az első kiadás tartalma, s a különböző kiadások hogyan viszonylanak egymáshoz, valamint az első kiadáshoz? c) Milyen hatással volt szótárirodalmunkra SZIKSZAI FABRICIUS?

Azok közül a források közül, a melyeket SZISZAI FABRICIUS műve megalkotásánál használt, csak egyet tudok megnevezni s ez az 1533-ban megjelent MURMELLIUS-féle latin-magyar-német «Lexicon». Feltűnt nekem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS 1590. évi Nomenclaturájában olyan szavak vannak, a melyek csakis MURMELLIUSnál találhatók; ez a két szó a következő volt:

SZIKSZAI F. 1590. 71. l.: «Hirudo, sanguisuga — Nadaly, *pioka*»

MURMELLIUS 1533. 100. l. (Szamota 1251.): «Hirudo, ... Nadal *pioka*»*)

SZIKSZAI F. 1590. 91. l.: «Secundæ, arum, Burok, *germek tarto lantorna*».

MURMELLIUS 1533. 72. l. (Szamota 796.): «Secundæ ... *Germek tarto lantorna*».

Mivel mind a *pióka*, mind pedig a *gyermektarto lantorna* szavak, illetve körülírások csupán olyan művekben fordulnak elő, a melyek MURMELLIUS vagy SZIKSZAI FABRICIUS hatása alatt állanak (v. ö. NySz. alapján a két szót; e szerint CALEPINUSnál, MOLNÁR ALBERTNél, COMENIUSnál fordulnak elő e szavak; e művek forrásairól l. a megfelelő helyet), világossá lett előttem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS a maga értelmezését MURMELLIUS magyarázójától kölcsönözte. Nem soká kellett bizonyítékokat keresnem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS egyik fontos forrása csakugyan MURMELLIUS Lexicon-a volt; ez állításomat hadd bizonyítsák a következő adatok:

Heyden Ludimagistri quondam Noribergensis; Dicta item Catonis Mimi et Sapientum, cum interpretatione ibidem excusa». MOLNÁR e szavaiból kiviláglik, hogy az ő kezei közt SZIKSZAI FABRICIUS 1590. évi kiadása volt, mert csak ez jelent meg Heyden és Cato: Dicta-ival egybekötve.

*) A MURMELLIUS-beli hibás helyre került «nadal pioka»-ról lásd SZAMOTA jegyzetét és itt a 33. lapon.

MURMELLIUS 1533.

56. 1. Szamota 724: *Ilia* — *Embernek syue kórneke*
 56. 1. Sz. 727: *Præcordia* — *Synek haloia*
 56. 1. Sz. 728: *Omentum* — *Cheples gaay*
 56. 1. Sz. 729: *Lactes* — *Etneknek vta*
 57. 1. Sz. 742: *Scapula* — *Valkőz lavoczka*
 57. 1. Sz. 743: *Interscapilium* — *ket Valkőzzy*
 57. 1. Sz. 746: *Subalares pili* — *Holna allat valo sőr*
 59. 1. Sz. 768: *Manus auersa, id est retorta* — *Hargas kez*
 59. 1. Sz. 769: *Talitrum* — *ököllel valo ewttes ul patok*
 101. 1. Sz. 1254: *Rediuius uermiculus* — *Myndenkor veer sopo ferük*
 101. 1. Sz. 1255: *Lyta* — *ebnyelueben valo ferük*
 172. 1. Sz. 2255: *Canonicatus* — *Jambornak valo istenigheeben solgalad*
 172. 1. Sz. 2257: *Sacerdos* — *Isten mondassanak tistan predicalloia*

SZIKSZAI FABRICIUS 1590.

88. 1.: *Ilia, Az embernek szíue kórnieke, vagy agyeka*
 88. 1.: *Præcordia, tela cordis* — *Szűnek haloia*
 88. 1.: *Omentum* — *Czepez haay*)*
 88. 1.: *Lactes* — *Eteknnek vta,*
 89. 1.: *Scapula* — *Val kőz, lapoczka,*
 89. 1.: *Inter scalpium, spacium* — *ket val kőz*
 89. 1.: *Subalares pili* — *Holnal alat valo szőr*
 90. 1.: *Manus auersa, i. retorta* — *Horgas kez*
 90. 1.: *Talitrum* — *Homlokon vót patok*
 72. 1.: *Redinius* — *Mindenkor ver szopo fereg*
 72. 1.: *Lytta-Farkas, vag eb nielueben valo fereg*
 122. 1.: *Canonicatus* — *Isten igeieben iamborul valo szolgalat*
 123. 1.: *Sacerdos* — *Isten igeienek tisztan praedikalloia*

Sok ilyen egyező magyar értelmezést lehet összehozni, a melyek csak úgy kerülhettek SZIKSZAI FABRICIUS művébe, ha felteszszük, hogy SZIKSZAI FABRICIUS MURMELLIUS művéből dolgozott. Ez állítást egyébiránt az is bizonyítja, hogy vannak egyes fogalombok, a melyek a két szerzőnél a szavak felsorolását illetőleg is nagyban egyeznek, ilyen pl. MURMELLIUS «*Nomina dignitatum ecclesiasticarum*», vagy «*Dignitatum secularium uocabula*» cso-

*) Így 1593, 1602. Az 1597. és 1619. Sz. Ujfalvy-féle kiadásban kijavítva *czepez haay*.

portja és SZIKSZAI FABRICIUS «Nomina dignitatum ecclesiasticarum» fejezete.

Kétségtelen azonban, hogy SZIKSZAI FABRICIUS MURMELLIUSON kívül más szerzőket is használt, a kiket azonban megnevezni nem tudunk. Az is kétségtelen, hogy sokat gyűjtött ő maga a nép között. Erre bizonyíték, hogy a füvek nevei közt sok a szentek nevével jelelt magyar növénynev, a mi lehetetlen volna a protestáns írónál, ha nem népies neveket közölné. Bármit vett is azonban át SZIKSZAI FABRICIUS, mindig kritikával vette át az illető adatot. Így MURMELLIUS értelmezéseit is sok helyen javította. Azonfelül jóval többet is nyújtott SZIKSZAI FABRICIUS, mint előzői. «Nomenclaturá»-jában igen sok a fogalmi csoport, úgy hogy azt hiszem, hogy az egyes csoportokat nem csupán kiegészítette a hiányzó szavakkal, hanem új, semmiféle más Nomenclaturá-ban elő nem forduló fogalomcsoportokat is szerkesztett. SZIKSZAI FABRICIUS e fáradozásával oly bőséges szókincset halmozott fel művében, hogy nem csoda, ha a kortársak előtt műve nagy becsben állott, mert hiszen e műben az életnek csaknem minden nyilvánulásához szükséges latin szavak benn vannak. S kiemelendő pädagogiai tekintetben, hogy magyar viszonyoknak megfelelően készítette művét. Nála a magyar városoknak, a hazai szőlőfajtáknak vannak közölve a latin nevei. S ezért nagy a szókincse is. S épp e gazdag szókincs miatt nekünk is megbecsülhetetlen e «Nomenclatura». Hogy a kortársak mennyiben használták, mutatják azok a kiadások, a melyeket e munka megért; hogy mily jeles alkotás volt, bizonyítja, hogy a német és a cseh nyelvvel is kiegészítették s végül hogy hatással volt szótárirodalmunkra, tanúsítja, hogy CALEPINUS, MOLNÁR ALBERT, COMENIUS magyarázói stb. belőle merítettek. Lássuk ezek után, mi az első kiadás tartalma.

Az első kiadás 236 lapon szójegyzék, 4 lapon pedig index, a mely tájékoztat arra nézve, melyik fogalomcsoport hányadik oldalon található. A szójegyzékben levő fogalomcsoportok, a melyeknek csak a latin címük van meg, a következők:

- 1.*) Svstantiæ spirituales, 2. Svstantiæ corporeæ coelestes
3. Svstantiæ corporeæ simplices, 4. Meteora ignita, 5. Corpora ter-

*) Az eredetiben számozás nélkül.

restria fossilia, 6. Metallorum nomina, 7. Gemmarum nomina, 8. Liquidorum nomina, 9. Liquores concreti, 10. Herbarium (!) nomina (ábécze sorrendben), 11. Herbarum partes, 12. Legumina diversae (!) et vocabula frumentanea, 13. Radices esculentae vel ediles, 14. Aromata seu condimenta, 15. Arborum nomina (ábécze sorrendben), 16. Arborum partes, 17. Ad arborum culturam pertinentia, 18. Arborum morbi, 19. De fructibus ad pomarium pertinentibus (ábécze rendben), 20. Ad vinetum pertinentia, 21. Partes vitis, 22. Ad vineae culturam pertinentia, 23. Instrumenta vineatica, 24. Vitium morbi, 25. Ad vinemiam pertinentia, 26. Vinorum genera, 27. Ad agrum pertinentia, 28. Instrumenta ad culturam agri pertinentia, 29. Ad pratum pertinentia, 30. Ad lacum pertinentia, 31. Ad sylvam pertinentia, 32. Animalium terrestrium appellationes, 33. Reptilium appellationes, 34. Insectorum appellationes, 35. Appellationes volverum, 36. Piscium appellationes (a halak felsorolása ábécze rendben), 37. Homo et partes humani corporis tam exteriores quam interiores, 38. De habitibus corporum, 39. De aetatibus hominum, 40. Dimensionem seu mensuram corporum significantia, item ponderum et mensurarum nomina, 41. Artium et notariorum intellectus vocabula, 42. Virtutum et vitiorum coniunctae appellationes, 43. Appellationes affectuum simplicium et mixtorum, 44. Colorum appellationes, 45. Sonorum appellationes, 46. Odorum appellationes, 47. Saporum appellationes, 48. Ad tactum pertinentia, 49. Figurarum seu formarum diversarum nomina, 50. Nomina cognationem et affinitatem significantia, 51. Coniugii nomina, 52. Arbor consanguinitatis in recta linea, 53. In sexu masculino, 54. In sexu foemineo, 55. In masculino sexu de latere dextro, 56. In foeminino sexu latere dextro, 57. In sinistro latere in masculino sexu, 58. In sexu foeminino in latere sinistro, 59. Nomina dignitatum Ecclesiasticarum, 60. De Ecclesia et rebus Ecclesiasticis, 61. Dignitatum secularium, 62. Nomina magistratuum, 63. Diversarum conditionum seu graduum vitae humanae appellationes, 64. Artificiorum diversorum (!) appellationes item Mechanicorum nomina, 65. Officinae artificum, 66. Ciborum variae differentiae, 67. Panes et placentae diversi generis, 68. Vasorum diversi generis appellationes (ábécze rendben), 69. Vehiculorum diversa genera, 70. Curvus cum suis partibus, 71. Machinarum quarundam Bellicarum et tormentorum genera, 72. Armorum ad bellum pertinentium Nomina, 73. Ad militiam pertinentiae vocabula, 74. Poenarum suppliciorum (!) diversa genera, 75. Morborum diversorum appellationes (nagyjában ábécze sorrend), 76. Diversis morbis affectuum appellationes (ábécze sorrend), 77. Ad valetudinem pertinentia, 78. Feces et excrementa diversarum rerum, 79. Navigiorum diversa

genera, 80. Ad rem nauticam spectantia vocabula, 81. Domus et partium eius vocabula, 82. Civitatum cum suis partibus, 83. De habitibus mulierum, 84. Ad bibliothecam pertinentia, 85. Ad cœnaculum pertinentia, 86. Civilia seu ad coquinam pertinentia, 87. Ad penarium seu promptuarium spectantia, 88. Ad granarium pertinentia, 89. Ad tectum pertinentia, 90. Ad portum pertinentia, 91. Ad stabulum spectantia, 92. Balneum concernantia, 93. Contractuum appellationes, 94. Temporis et partium eius significationes, 95. Aquarum appellationes, 96. De vestibus, 97. De libris, 98. Ventorum nomina, 99. Locorum nomina, 100. Regionum, terrarum, gentium et Civitatum nomina, 101. De variis titulis et epistolarum, Item curialium seu forensium vocabula.

E felsorolásból látható, hogy SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájában igen sok fogalomkör, s így igen sok magyar szó van felsorolva. A különféle kiadásokban aztán bővítve vannak az egyes fogalomkörök, itt-ott újak is járulnak a már meglevőkhöz. SZIKSZAI FABRICIUS műve ugyanis több kiadást ért, ezek SZABÓ KÁROLY «Régi magyar könyvtára» szerint a következő években és helyeken jelentek meg: 1. 1590. Debreczen, editio princeps, 2. 1592. Debreczen,*) 3. 1593. Debreczen, 4. 1597. Debreczen, 5. 1602. Sárovar, 6. 1619. Debreczen, 7. 1630. Bártfa. Ezzel azonban nincs kimerítve a kiadások száma. Ha ugyanis gondosan összehasonlítjuk az 1629-ben, majd 1641-ben Bécsben megjelent «Dictionarium quatuor linguarum, Latinæ, Hungaricæ, Bohemicæ et Germanicæ. Diligenter et accurati primum editum» című szójegyzéket (a bizonyítást lásd lejjebb), akkor azt látjuk, hogy e két kiadás tulajdonképpen SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-jának szerző megnevezése nélkül való kiadása; e szerint tehát a Nomenclatura 8. és 9. kiadása Bécs 1629-ből, illetve Bécs 1641-ből való.

Ha SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja e 9 kiadását egymással összehasonlítjuk, akkor három főbb csoportot kapunk. Az első csoportba tartozik az 1590. és az 1593. évi kiadás, a másodikba az 1597. és az 1619. évi kiadás, a harmadikba az 1602., 1629.,

*) E kiadásból senki sem látott példányt, csupán könyvtárusi jegyzék alapján állítják, hogy ebben az évben is megjelent volna (v. ö. M. Könyvszemle, régi foly. I: 141.). SZILÁGYI ISTVÁN azonban szintén 1592. évi kiadást említ (M. Akad. Értesítő 1847: VII: 324.).

1630. és az 1641. évi kiadás. Hadd bizonyítsa be ez állítást a következő összeállítás, a melyben a különböző kiadások legelső fogalomcsoportjának szavait vetem egybe.

I. csoport.

Debreczen, 1590. évi kiadás.
Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-vngaricum.

Svstantiæ spirituales.

Spiritus — *Léliki allat,*
Deus — *Isten,*
Deitas — *Istenseg,*
Deus Pater — *Atya Isten,*
Deus Filius — *Fiu Isten,*
Deus Spiritus Sanctus — *Szent Lelek Isten,*
Angelus — *Angyal,*
Anima — *Lelek,*
Archangelus — *Archangyal,*
Sancta Trinitas — *Szent haromsag,*
Deus tutelarís — *Oltalmazó Isten,*
Numen — *Isteni akarát,*
Diabolus, Dæmon — *Ördög.*

Debreczen, 1593. évi kiadás.
Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-Vngaricum.

Svstantiæ Spirituales.

Spiritus — *Léliki allat,*
Deus — *Isten,*
Deitas — *Istenseg,*
Deus Pater — *Atya Isten,*
Deus Filius — *Fiu Isten,*
Deus Spiritus Sanctus — *Szent Lelek Isten*
Angelus — *Angyal,*
Anima — *Lelek,*
Archangelus — *Archangyal,*
Sancta Trinitas — *Szent haromsag,*
Deus tutelarís — *Oltalmazó Isten,*
Numen — *Isteni akarát,*
Diabolus, Dæmon — *Ördög.*

II. csoport.

Debreczen 1597. évi kiadás.
Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-Ungaricum. Nev Szamlalas vagy, Neues könyv Deakul s-Magyarul.

Caput II. Svstantiarvm spirituum nomina. Lelki allatoknak nevek.

Spiritus — *Lelek,*
Deus — *Isten,*
Deitas — *Istensegh,*
Deus Pater — *Atya Isten,*

Debreczen 1619. évi kiadás.
Dictionarium Latino-Ungaricum. Neues könyv, Deakul s-Magyarul. *)

Caput I. Substantiarum spirituum Nomina. Lelki allatoknak nevek.

Spiritus — *Lelek,*
Deus — *Isten,*
Deitas — *Istenseg,*
Deus Pater — *Atya Isten,*

*) Az I. csoportbeli kiadásoktól való eltéréseket ritkított betűvel szedtettem, ugyanígy a III. csoportnál is. Ez utóbbi csoportban a †-tel jelzett szavak nagyjában egyeznek a II. csoportbeliekkel.

Deus Filius — *Fiu Isten,*
 Deus Spiritus Sanctus — *Szent*
Lelek Isten,
 Sancta Trinitas — *Szent három-*
sagh,
 Jesus, Redemptor — *Szabadító,*
 Christus — *Megh kenettetet,*
 Mediator — *Közben jaro,*
 Deus tutelarıs — *Oltalmazó Isten,*
 Numen — *Isten, Isteni akarát,*
 Angelus — *Angyal, követ,*
 Angelus bonus — *Jo lelki*
követ,
 Angelus malus, Diabolus, Dæ-
 mon, Satanus — *Gonosz lelki*
követ, ördög, Satan,
 Archangelus — *Archangyal, Fő*
Angyal,
 Anima — *Lelek,*
 Anima vegetativa — *Nyer-*
sen tartó lelek,
 Anima sensitiva — *Erze-*
keny lelek,
 Anima rationalis, Mens —
Okos lelek.

Deus Filius — *Fiu Isten,*
 Deus Spiritus Sanctus — *Szent*
Lelek Isten,
 Sancta Trinitas — *Szent haromsag*
 Jesus, Redemptor — *Szabadító,*
 Christus — *Meg kenettetet,*
 Mediator — *közben jaro,*
 Deus tutelarıs — *Oltalmazó Isten,*
 Numen — *Isten, Isteni akarát,*
 Angelus — *Angyal, követ,*
 Archangelus — *Archangyal, Fő*
Angyal,
 Angelus bonus — *Jo lelki*
követ,
 Angelus malus — *Gonosz lelki*
követ
 Diabolus, Dæmon, Satanus —
ördög, Satan,
 Anima — *Lelek,*
 Anima vegetativa — *Nyersen*
tartó lelek,
 Anima sensitiva — *Erzekeny*
lelek,
 Anima rationalis, Mens —
Okos lelek.

III. csoport.

Sárvár, 1602. évi kiadás.
 Svbsstantiæ spirituales.

Spiritus — *Lelki allat,*
 Deus — *Isten,*
 Deitas — *Istenség,*
 Deus Pater — *Atia*
Isten,
 Deus Filius — *Fiu*
Isten,
 Deus S. spiritus — *S.*
Lelek Isten,

Bártfa 1630. évi kiadás.
 Svbsstantiæ Spirituales.

Spiritus — *Lelki allat,*
 Deus — *Isten,*
 Deitas — *Istenség,*
 Deus Pater — *Atya*
Isten,
 Deus Filius — *Fiu*
Isten,
 Deus Spiritus Sanctus
 — *Szent Lélek Isten,*

Bécs 1629. és 1641. évi
 kiadás. Nomenclatura
 Rerum. Capvt primum.
 Svbsstantiæ Spirituales.
 Spiritus — *Lelki állat,*
 Deus — *Isten,*
 Deitas — *Istenség,*
 Deus Pater — *Atya*
Isten,
 Deus Filius — *Fiu*
Isten,
 Deus spiritus S. —
S. Lélek Isten,

S. Trinitas — <i>S. Háromság,</i>	Sancta Trinitas — <i>Szent Háromság,</i>	S. Trinitas vnus
vnus Deus — egy Isten,	Vnus Deus — Egy Isten,	Deus — <i>S. Háromság,</i> egy Isten,
Angelus — <i>Angyal,</i>	Angelus — <i>Angyal,</i>	Angelus — <i>Angyal,</i>
Archangelus — <i>Archangyal,</i>	Archangelus — <i>Archangyal,</i>	Archangelus — <i>Archangyal,</i>
Anima — <i>Lelek,</i>	Anima — <i>Lélek,</i>	Anima — <i>Lélek,</i>
Deus omnipotens — Mindenható Isten,	Deus omnipotens — Mindenható Isten,	Deus omnipotens — Mindenható Isten,
Deus tutelarís — <i>Óltalmazó Isten,</i>	Deus tutelarís — <i>Óltalmazó Isten,</i>	Deus tutelarís — <i>Óltalmazó Isten,</i>
Dominus Deus — Vr Isten,	Dominus Deus — VR Isten,	Dominus Deus — Vr Isten,
Numen — <i>Isteni akarat</i>	Numen — <i>Isteni akarat</i>	Numen — <i>Isteni akarat</i>
†Iesus Saluator — Iduóztító,	†Iesus, Salvator — Idvőztító,	†Iesus Salvator — Iduóztító,
†Christus — Kene- tetet	†Christus — Kene- tetet,	†Christus — Kene- ter (sic, mindkettő- ben),
†Redemptor — Megvalto,	†Redemptor — Meg-váltó,	†Redemptor — Meg valóto,
Iudex — Biro,	Iudex — Bíró,	Iudex — Biro,
Diabolus — <i>ördög,</i>	Diabolus, Dæmonium <i>ördög,</i>	Diabolus — <i>ördög,</i>
Dæmonium — idem,		Dæmonium — idem,
Spiritus malignus — Gonoz szellet,	Spiritus malignus — Gonoz szellet,	Spiritus malignus — Gonoz-lélek,
Inimicus — Ellen- seg,	Inimicus — Ellen- seg,	Inimicus — Ellen- ség,
Aeterna Mors — örök halál,	Aeterna mors — örök halál,	Aeterna Mors — örök halál,
Infernus — Pokol.	Infernus — Pokol.	Infernus — Pokol.

E három csoportban feltüntetett összeállításból látható, milyen összefüggés van a különböző kiadások között. Az egyes kiadásbeli csoportokra következő megjegyzéseink vannak:

Az első csoportba tartozó 1593. évi kiadás nagyjában egyezik az 1590. évivel; csupán itt-ott van nagy ritkán a fogalomkörön belül olyan szó, a mely nincs meg az 1590. évi kiadásban (pl. 1593. kiadás 156. l.: *farcimen -hurka*, az 1590. éviben a 204. lapon nem fordul

elő). A fogalomkörök is ugyanazok, csupán a sorrendben van itt-ott eltérés (v. ö. pl. hogy a 88. «Ad granarivm pertinentia» csoport a 90. után, az «Ad pvtvrm pertinentia» után jön), s a mű végén van egy új fogalmi csoport, s ez a «silva propriorum»(!), a mely csoportban az állati hangokat megjelölő igék vannak közölve (Leonis proprium est rugire: *sini*, *orditani* | elephantis: *barrire*: *bartzagni* | lupi: *vlu-lare*: *orditani* | bouis: *boare*: *bónbelni* | equi: *hinnire*: *nyeriteni* | suis, porci: *grunnire*: *nikorógni* | ouuim: *balare*: *bógetni* | hirci: *mutire*: *mokógni* | canis: *latrare*: *vgatni* | velpis: *gannire*: *nykogni* | leporum: *vagire*: *vikogni* | murium: *mintrare*: *czinczogni* | serpentis: *sibilare*: *súuólteni* | ranarum: *coaxare*: *vartyagni* | apium: *bombilare*: *zóngeni* | vespertilionis: *stridere*: *czincziógni* | corui: *crocitare*, *cornicis*: *cornicari* — *kakogni* | pauonis — *pupillare*: *vauogatni* | ciconiæ: *glotorare* vel *crepitare*: *kelepőlni* | anserum: *strepere* vel *gratitare*: *gegógni* | galli: *curcucurrire*: *kukurikolni* | gallinæ: *gracillare*: *karralni* | turturum: *columbarum*: *gemere*: *nyógni* | bubonis: *bubare*: *bugatni* | noctuæ: *cucubare*: *huhogatni* | picarum: *garrire*: *czíórgeni* | passeris: *pipire*: *cziripelni* | hirundinis: *trusare*: *ficzirikolni*).

Az 1593. évi kiadás különben ugyanazzal a cízzel jelent meg. (Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Vngaricum per Clarissimum Virum D. Basilium Fabricium Szikszauianum, Debrecini. Excudebat Joannes Czaktornyaj Anno Domini 1593; 12° 178+3), mint az első kiadás.

A második csoportba tartozó kiadások az 1597. és az 1619. évben jelentek meg. Az 1597. évi kiadást A. SZILVÁS UJFALVI IMRE rendezte sajtó alá, s ennek lenyomata az 1619. évi. Ez a kiadás az eddigiektől a következőkben tér el: a) Az egész Nomenclatura «caput»-okra van felosztva, összesen 82-re; egy-egy «caput»-ba több fogalomcsoport van besorolva, pl. a «Caput XIV»-ben vannak az «Ad vineæ cvltvram pertinentia», az «Instrumenta vineatica» és a «Vitivm morbi» csoportok. b) A SZIKSZAI FABRICIUS-féle «Nomenclatura» valamennyi kiadásában a fogalmi csoportok címei latinul vannak közölve; az A. SZILVÁS UJFALVI által rendezett kiadásokban a fogalmi csoportok címei magyarul is megvannak nevezve, pl. az első fogalomcsoportnak valamennyi kiadásban «Substantiæ spirituales» a címe, ellenben A. SZILVÁS UJFALVI-nál «Substantiarum spiritualium Nomina. *Lelki allatoknak nevei*» a cím, tehát magyarul is van közölve. A mű végén a fogalmi csoportok indexe latinul és magyarul is megvan. c)

E kiadásokban a fogalmi csoportokban több szó van, mint az 1590-i vagy 1593. évi kiadásokban. A SZILVÁS UJFALVI kiadása tehát a fogalmi csoportokon belül bővített. Ez a bővítés különben már a mű címében is jelezve van (v. ö. «Nomenclatura Seu Dictionarivm Latino-Ungaricum. Clarissimi viri Domini Basilii Fabricii Zikzovii. Editio prioribus limatior et auctior, cum Indice duplici, opera Emerici A. Uyfalvii. Debrecini, Typis Pauli Rhedæ Lipsensis. MDIHC.»*) *d)* A mi az A. SZILVÁS UJFALVI-féle kiadásoknak különös értéket kölcsönöz, az az előszó, a melyet a kiadó «clarissimo viro atque pietate et doctrina præstantissimo, illustris Scholæ Saros-Patakinæ Rectori, Demetrio Kraccovio Transzylvano, ejusque ingenuis et eximie expectationis alumnis»-ekhez intéz. Ez előszó, a mely 1597. július 9-én Debreczenben kelt, elmondja, hogy az Istenben megboldogult jóemlékezetű SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS 23 évvel az előszó írása előtt tanította e Nomenclaturát a sárospataki iskolában; a tudós szerző halála után 16 évvel PESTHY GÁSPÁR tanár ajánlatára nyomtatásban is megjelent e Nomenclatura.***) A munka nyomtatásban is, kéziratban is nagyon kapós volt. Sokan lemásolták maguknak, így a kiadó is 1587-ben, a mikor a sárospataki iskola növendéke volt. A maga másolatát aztán többekével összehasonlította, s így adta ki az 1597. évi kiadást.

«Ac antequam in publicum typis daretur, multi sua manu descripserunt inter quos ipse annis ab hinc decem in eadem schola Collaborator, aliquot exemplaribus inter sese diligenter collatis, idem feci, cujus me laboris hactenus minime pœnituit».

Hogy egyébiránt több másolat volt a SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-jából, azt abból is gyaníthatjuk, hogy az első csoportba tartozó kiadások se teljesen egyenlők s hogy a harmadik csoportbeli kiadások alapkiadása is terjedelmesebb a második csoportbelieknél. Végül megemlíti, hogy az előszó szerint a

*) Az 1619. évi kiadás megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 503. jelzet alatt. Az 1597. kiadás teljes és ép példánya csupán a kolozsvári ref. coll. könyvtárában van meg.

**) Ez adatok egyeznek MOLNÁR ALBERT fentebb közölt adataival: SZIKSZAI F. halála éve tehát 1574. Editio princeps 1590.

kiadó halálját akarta kifejezni e mű sajtó alá rendezésével azon iskola iránt, a melyben egykor tanult.*)

A harmadik csoportba tartoznak az 1602. évi Sárvárott megjelent kiadás, az 1630. évi bártfai, a szerző neve nélkül megjelent 1629. és 1641. bécsi kiadás. E kiadások közös sajátsága, hogy terjedelmesebbek valamennyi eddigi kiadásnál, de egymás közt mind a fogalomesoportok, mind pedig a fogalomkörökön belül a latin szavak számát tekintve teljesen egyformák. Magától értetődik, hogy a magyar nyelvi értelmezések valamennyi kiadásban egyeznek. E kiadásokból azonban sok szó, a mely megvan az A. SZILVÁS UJFALVI-féle vagy az első csoportbeli kiadásokban, hiányzik. E harmadik csoportbeli kiadások más másolatokra mennek vissza, mint a második és az első csoportbeliek. Egyenként e kiadásokról ezt kell megjegyezni: Az 1602. évinek címe: «Nomenlatvra seu Dictionarivm Latino-Hvngaricvm. Per Clarissimvm Virum D. Basiliū Fabriciū Szikszouianum conscriptum. Cui nunc denovo adiecimus idioma Germanicum, in vsum Puerorum. Sarvarini. Excudebat Joannes Manlius. Anno M.DCII.»*) — E kiadásban tehát német nyelvi értelmezések is vannak; hogy ez értelmezések kitől valók, nem tudjuk. Csak annyit tartok valószínűnek, hogy a német értelmező erdélyi szász ember volt. A német szövegben ugyanis *Körös — Kreisch, Maros — Mörisch* mellett a Szamos *Thimesz*-nek van nevezve; már pedig a Szamos folyót csakis erdélyi szász források hívják *Timesz*-nek (v. ö. Korrespondenzbl. 2 : 89, 3 : 23, 4 : 54.). A kiadásról meg kell jegyeznem, hogy benne, s ez által valamennyi harmadik csoportbeliben is, az abécze-rendben felsorolt szavak sorrendjét illetőleg több gond van fordítva a szoros abécze-rendre, mint az első kiadásokban. — Szorosan egyezik ez 1602. évi kiadással az 1630. évi bártfai, csakhogy ebben csupán latin ma-

*) FRANKL: «A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században» cz. műve 41. lapján mondja, hogy a M. Tud. Akad. kéziratgyűjteményében van egy «1597-ben UJFALVI IMRE által szerkesztett „Dictionarium latino-ungaricum. Neves könyv deákul-s magyarul” című mű, a mely azonban kéziratban maradt». Ez a kézirat az 1597. évi kiadásból készült XVII. századi másolat, s «M. Nyelvt. 16-rét 6. sz.» jelzet alatt őrzik a M. T. Akad. kézirtárában.

**) Megvan a budapesti Egyetemi könyvtárban RMK. I. 45. jelzés alatt.

gyar értelmezések vannak. A kiadás czíme: «Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Hungaricum. Per Clarissimum Virum D. Basilium Fabricium Szikszovianum conscriptum. Nunc denuo edita, revisa, aucta et diligenter emendata in usum discentium. Barthæ. Typis et sumptibus Jacobi Klöz, Anno 1630.»*) Ez a kiadás tényleg javított, a mennyiben az első csoportbeli 1592. évi kiadást is figyelembe vette a sajtó alá rendező s innen az utolsó fogalomcsoportot, a «sylva priorum»-ot a kiadása végéhez csatolta.

Említettem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja még két kiadást ért, de ezeken nincs rajta a szerző neve. E kiadások a következők: 1. «Dictionarium quatuor lingvarum, Latinæ, Hungaricæ, Bohemicæ et Germanicæ. Diligenter et accurate primum editum. Viennæ Austriæ, Apud Gregorium Gelbhaar Typographum Cæsareum. Anno MDCXXIX.» 2. «Dictionarium quatuor lingvarum. Latinæ, Hungaricæ, Bohemicæ et Germanicæ. Diligenter et accurate secundum editum. Viennæ Austriæ. Apud Gregorium Gelbhaar Typographum Cæsareum, Anno M. DC. XLI.»**) Hogy e négynyelvű kiadás SZIKSZAI FABRICIUS szójegyzéke, azt igen könnyű bebizonyítani; már a III. csoportbeli összeállításnál láttunk egy fogalomkört, a mely SZIKSZAI FABRICIUS művével egyezik; lássunk még egy csoportot pl. a «Nomina dignitatum ecclesiasticarum» czíműt:

Nomenclatura 1629. és 1641. Bécs.
253—257. l.

Papa *Papa*
Cardinalis — *Cardinal*
Patriarcha — *Patriarcha*
Pater purpuratus — *idem*,
Archiepiscopus — *Erszek*,
Metropolitanus — *idem*,
Episcopus, pontifex, Præsul, antistes, Superintendens — *Püspek*,
Suffraganeus — *Szentelő püspek*,

Nomenclatura 1602.
87—88. l.

Papa — *Pápa*,
Cardinalis — *Cardinal*,
Patriarcha — *Patriarcha*,
Pater purpuratus — *idem*.
Archiepiscopus — *Ersek*,
Metropolitanus — *idem*,
Episcopus, pontifex, præsul, antistes, Superintendens — *Püspek*,
Suffraganeus — *Szentelő püspek*,

*) Megvan az Erd. Múz. Egylet könyvtárában Kolozsvárt, Régi M. Könyvtár I. Hung. 59. szám alatt.

**) Mind a két szójegyzék megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 613. és RMK. 779. jelzet alatt.

Abbas, tis — *Apathur*,
 Præpositus — *Prepost*,
 Decanus — *Dekány*,
 Archidiaconus — *Fő Esperest*,
 Thesaurarius — *Kencz tarto*,
 Canonicus, lector — *Canonok*,
letzke oluaso,
 Canonicatus — *Isten igeieben iam-*
borul valo szolgaltat,
 Sacerdotium — *Papság*,
 Sacerdos — *Isten igeien*

Pastor, parochus, Mi — *Pap*,
 Sacerdos mercenarius — *Fogadot*
Pap,
 Vicarius pastoris — *idem*,
 Cappellanus — *Kaplan*,
 Leuita — *Válastot pap*,
 Diaconus — *Ispitalyban lako pap*
stb.

Abbas, tis — *Apathur*,
 Præpositus — *Prepost*,
 Decanus — *Dekany*,
 Archidiaconus — *Fő Esperest*,
 Thesaurarius — *Kencztarto*,
 Canonicus, lector — *Cananok*,
letzke oluaso,
 Canonicatus — *Isten igeieben iam-*
borul valo szolgaltat,
 Sacerdotium — *Papsag*,
 Sacerdos — *Isten igeienek tisztan*
prædikaloloia,
 Pastor, parochus, Minister — *Pap*,
 Sacerdos mercenarius — *Fogadot*
pap,
 Vicarius pastoris — *idem*,
 Capellanus — *Kaplan*,
 Leuita — *Valasztot pap*,
 Diaconus — *Ispitalyban lako pap*
stb.

Ez összeállításból, a melyben az 1602. évi kiadásnak néhány értelmezés nélküli latin szava hiányzik, kétségtelenül kiderül, hogy az 1629. évi és az 1641. évi Bécsben megjelent «*Dictionarium*» SZIKSZAI FABRICIUS munkája; kiderül azonban az is, hogy e Bécsben megjelent «*Dictionarium*»-ok a harmadik csoportbeli SZIKSZAI FABRICIUS-féle *Nomenclaturá*-kkal egyeznek meg a legjobban. Az itt közölt összeállításból az is világos, hogy a bécsi kiadások hibái a SZIKSZAI FABRICIUS *Nomenclaturá*-jából megigazíthatók. Az összeállításban pl. érthetetlen az 1629. és 1641. év kiadás e két adata:

Sacerdos — *Isten igeien*,
 Pastor, parochus. Mi — *Pap*,

ha azonban összehasonlítjuk SZIKSZAI FABRICIUSSzal, a hol ez áll:

Sacerdos — *Isten igeienek tisztan prædicaloloia*,
 Pastor, parochus Minister — *Pap*,

rögtön látjuk a kiadásbeli hibát.

SZIKSZAI FABRICIUS *Nomenclatura*-járól ezeket sikerült meg-

állapítanunk: SZIKSZAI FABRICIUS 1574. előtt készített egy fogalomkörök szerint csoportosított Nomenclaturá-t, a melyben felhasználta MURMELLIUS magyar értelmezéseit, de különben korának legjobb műveiből gyűjtötte össze a latin anyagot (a füvek latin neveit pl. FUCHSIUSBól is vette). Ezt a szójegyzéket sárospataki tanár korában tanította, s művét halála után is Sárospatakon és egyebütt tankönyvül használták. Életében és halála után 16 esztendőn keresztül SZIKSZAI FABRICIUS műve kéziratban volt elterjedve, a melyben részint maga, részint más tanárok olyan javításokat eszközöltek, hogy itt-ott egy-egy szót kéziratukba beiktattak, esetleg új fogalmakört besoroltak. Az ily kézzől-kézre vándorolt kéziratok egyikéből a művet 1590-ben Debreczenben nyomtatva is kiadták, majd később 1593-ban, 1597-ben, 1602-ben, 1619-ben 1630-ban. E különböző kiadások egyike se egyezik teljesen a másikkal, mindazonáltal e kiadásokat három főcsoportra lehet osztani, s eszerint három főbb kéziraatra visszavezetni. Hogy a különböző kiadásokat kik rendezték sajtó alá, minden egyes esetben nem tudjuk megmondani. Az 1597. és 1619. évi kiadás sajtó alá rendezője A. SZILVÁS UJFALVI Imre debreczeni tanár volt. SZIKSZAI FABRICIUS műve korának egyik legjelesebb terméke, mert benne a mindennapi élethez szükséges szavak csaknem valamennyi csoportja össze van állítva. S az, hogy a műben igen nagy szókészlet van s hazai viszonyaink szükségletéből készült, kiváló értéket kölcsönöz e műnek nyelvtudományi tekintetben is, mert nincsen szótári művünk a XVI. századból, CALEPINUST is beleszámítva, a melyben olyan gazdag, hazai dolgainkat magyarul megnevező szókincset élénk tárna. S hogy nem csak itthon becsülték SZIKSZAI FABRICIUS művét, bizonyítja, hogy a mű cseh-német értelmezésekkel meg bővítve 1629-ben, illetve 1641-ben Bécsben is megjelent.

Végül nagyhatással volt szótárirodalmunkra is e Nomenclatura. Határozottan kimutatható, hogy CALEPINUS magyarázója ismerte e művet kéziratban. De erről majd részletesebben CALEPINUS szótára alkalmával lesz szó. Későbbi szójegyzékek közül az 1629. nagyszebeni «Nomenclatvra»-n szintén kimutatható hatása. Mindezek alapján tehát állíthatjuk, hogy nem csak mint tankönyv, de mint szótári mű is SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja XVI. századi hasonló műveink legjelesebbike.

4. Említettem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájának hatással volt az 1629-ben Nagyszebenben megjelent latin-német-magyar szójegyzékre. Ennek a szójegyzéknek következő címe van: «Nomenclatura seu dictionarium Latino-Germanicum, ex varijs probatisque Autoribus collecta. Nunc de novo adiectum idioma Hungaricum, in usum discentium. Excusum Cibinij. Per Marcvm Pistorium; reparatae salutis: 1629.»

E szógyűjteménynek egyetlen példányát a M. N. Múzeum könyvtárában őrzik (RMK. 623. jegy alatt), de sajnos, ez a példány is csonka. Megvannak az A₁—I₂ közti levelek, de e levelek nincsenek helyesen olyan egymásutáni sorrendben kötve, a mint a szavak egymásra következnek. A csonka és hibás példányba valaki itt-ott több hiányzó szót beírt, de e beírások nem lehetnek régiek. A mi pedig a nyomtatvány kiadását illeti, azt kell mondanunk, hogy a könyvnyomtató gondatlanul adta ki a magyar szavakat. Igen sok a sajtóhiba; a szójegyzékben egyszer *dezka*, *általalg*, *polgarmester*, *baratzk* stb. van nyomtatva, máskor *mezka*, *áldalag*, *bolgári*, *paratzk* stb. Az ilyen természetű sajtóhibák persze a mellett szólnának, hogy a magyar szavak értelmezője talán valami osztrák-bajor német volt, a mit azonban a Nomenclaturában levő német szókinés nem támogat. Gondatlanságból származó sajtóhibák ezek, a mint hogy ilyenek meglehetősen szép számmal vannak a műben (pl. *harmas*: *harmat* helyett, *horstat*: *hostat* helyett *Najos*: *Majos*-hurka helyett, *ürm*, *ürdm*: *üröm* helyett stb.). A sajtóhibákat különben legjobban bizonyítja az, hogy e művecske se német, se pedig magyar részében nem eredeti munka. A címlapon az áll, hogy «Nomenclatura . . . ex varijs probatisque Autoribus collecta. Nunc de novo adiectum idioma Hungaricum, in usum discentium». Ez állításból ki lehet olvasni, hogy a szóban levő Nomenclaturának 1629. évi kiadása csupán magyar részszel bővített kiadás, ellenben latin-német része «ex varijs probatisque Autoribus» összeszerkesztve, már előbb is, legalább egyszer megjelent. Arra, hogy az idézett Nomenclatura latin-német nyelven is megjelent volna 1629. előtt, semmi bizonyítékunk sincs, ilyenről a magyar bibliographiai irodalom semmit sem tud. Azt azonban könnyű bebizonyítani, hogy a nagyszebeni Nomenclatura főforrása mind a latin, mind a német, mind pedig a magyar

szavakat illetőleg SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája. Mivel azonban SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája különböző kiadásai közül csakis az általam harmadik főcsoportba sorozott kiadásokban van a magyar nyelv mellett a német nyelv is, magától értetődik, hogy ez 1629. évi nagyszebeni kiadásnak csakis egy latin-magyar-német 1602. évi SZIKSZAI FABRICIUS-féle Nomenclatura a főforrása. A következő párhuzamos helyek mindenkit meggyőznek ez állítás igazságáról.

SZIKSZAI FABRICIUS: Nomenclatura,
Sárvár 1602, latin-magyar-német
értelmezéssel:

154. s köv. lap: Vestis — *Ruha* —
ein Kleid,

Vestis linea — *Len ruha* — *Leinin
kleid*,

Vestis lanea — *Gyapiubol szót
ruha* — *Wüllen kle* ,

Vestis xylina — *Gyapotbol szót
ruha* — *Baumwollen Kleid*. Vestis
gossipina idem.

Vestis acupicta — *Iratos ruha* —
ein Gesticks klei ,

Vestis cymitalis — *Czómöllyet
ruha* — *Atlasz klei* ,

Ve: vndulata — *Habos, czómöllyet*
— *Schamlot k* ,

Vestis serica — *Selyem ruha* —
Seyden kleid. stb.

60. lap: Homo et partes humani
corporis, tam exteriores quam
interiores.

Homo, g. c. — *Ember* — *Mensch*,
Humanus — *Emberseges* — *Mensch-
lich* / *güttig*,

1629. évben Nagyszebenben meg-
jelent latin-német-magyar «Nomen-
clatvra» (címlap szerint a magyar
szavak először):

B. 4. lap: Vestis — *ein Kleid* —
Ruha,

Vestis linea — *Leinen kleid* —
Len ruha,

Vestis lanea — *Wüllen kleid* —
Gyapiubol szót ruha,

Vestis xylina — *Baumwollen kl.**)

Vestis acupicta — *Gestickt kleid*
— *Iratos ruha*,

Vestis cymitalis — *Atlasz kleid* —
Czómöllyet ruha,

Vestis undulata — *Schamlot kleid*
— *habo* (sic!), *czómöllyet*,

Vestis serica, holoserica, Bombi-
cina — *Seyden kleid* — *Selyem
ruha* stb.

A. 7. lap: Homo et partes hu-
mani corporis, tam exteriores,
quam interiores.

Homo — *Mensch* — *Ember*,
Humanus — *Menschlich* / *güttig* —
Emberseges,

*) Az eredetiben a magyar értelmezés azért maradt el, mert nem
fért el a sorban.

Inhumanus — *Embertelen* — *Vn-*
menschlich / *vngütig*,
 Humanitas — *Emberseg* — *Güttig-*
keit,
 Inhumanitas — *Embertelenseg* —
Vnfreundlikeit,
 Homunculus — *Kis emberke* —
Menschlein,
 homulus et homuncio, idem,
 Homo omnium horarum — *Játé-*
kos ember — *Der zum schimpf*
vnd schertz geschickt ist,
 Homo trium literarum — *Lopo*
— ein Dieb stb.

111. lap: Morborum diuersorum
 et diuersis morbis affectiorum (sic!)
 appellationes.

Morbus — *Betegseg, nyaualya* —
ein Kranckheit,
 Albugo — *Szémón valo halyog* —
der Staar,
 Alopecia — *Haynak el koppadasa*
— ein hauptsucht / dauon das
Haar ausfelt,
 Alphus, vitiligo — *Szeplő* — *ein*
Sprossel,
 Amphimerinon — *Mindennapi hi-*
degleles — *Tegliche Fieber*. stb.

159. s köv. lap: Regionum, Ter-
 rarum, Gentium et Ciuitatum no-
 mina.

Strigonium, ab Ister et garā,
Eztergam — *Grann*,
 Sopronium — *Sopron* — *Edenburg*,
 Tyrnauia — *Nagy Szombat* — *Tyr-*
naw,
 Tyropolis — *Kesmark* — *Keszmark*,

Inhumanus — *Vnmenschlich* / *vn-*
gütig — *embertelen*,
 Humanitas — *Gütigkeit* — *Em-*
bersegh,
 Inhumanitas — *Vnfreundlikeit* —
embertelensegh,
 Homuncio, homunculus — *Mensch-*
lein — *kis emberke*,
 Homo omnium horarum — *Der*
zu Schimpf vnd Ernst geschickt
ist — *Játékos jeles ember*,
 Homo trium literarum — *Ein*
Dieb — *Lopo*, stb.

E. 5. lap: Morborvm diuersorvm
 et diuersis morbis affectorum ap-
 pellationet (sic).

Morbus — *Ein Kranckheit* — *Be-*
tegseg, nyavalya,
 Albugo — *der Staar* — *Szémón*
valo hályogh,
 Alopecia — *ein Hauptsucht davon*
das Har auszfelt — *Hainak el*
koppaddsa,
 Alphus, vitiligo — *ein Sprossel* —
Szeplő,
 Amphimerinon — *Das tägliche*
Fieber — *Mindennapi hideglelés*,
 stb.

A. 6. és 7. lap: Regionvm, gen-
 tivm, terrarvm, civitatum nomina.

Strigonium, ab Ister et Garam
— Grann — *Esztergam*,
 Sopronium — *Edenburg* — *Sop-*
rony,
 Tyrnavia — *Tyrnaw* — *Nagy*
Szombat,
 Tyropolis, Cæsareopolis — *Kesz-*
marck — *Késmark*,

Varadinum — Varad — Grosz- wardein,	Varadinum — Grosz Wardein — Várad,
Venetiae — Velentze — Venedig,	Venetiae — Venedig — Velentze, ¹⁾
Visegrad — Misegrad — Wisegrad,	Visegradum — Wisegrad — Mise- grad,
Varna — Varna — Warna.	Varna — Warna — Varna.

E néhány párhuzamos hely mindenkit meggyőzhetett arról, hogy az 1629. Nagyszebenben megjelent Nomenclaturá-nak főforrása SZIKSZAI FABRICIUS három nyelven megjelent Nomenclaturája. Következik ez nemcsak azon olyan közös sajtóhibákból, a milyen, hogy SZIKSZAI FABRICIUS valamennyi kiadása *Visegradot* magyarul *Misegrádnak* hívja,²⁾ hanem abból is, hogy nagyjában ez 1629. évi nagyszebeni Nomenclaturában ugyanazok a fogalomcsoportok vannak, mint SZIKSZAI FABRICIUSNÁL. Még sem mertem e kiadást SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája egyszerű újabb kiadásaként tárgyalni, nem pedig azért, mert tény, hogy egyrészt olyan fogalomcsoportok is vannak az 1629. évi nagyszebeniben, a melyenek SZIKSZAI FABRICIUS egyik kiadásában sincsenek, másrészt az egyes fogalomcsoportokban levő szavak száma is itt-ott kevesebb vagy sorrendileg másképp van felsorolva, mint SZIKSZAI FABRICIUSNÁL. Hogy különben a legtöbb fogalomcsoport még címében is meg egyezik SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája fogalomcsoportjainak címeivel, hadd álljanak itt az 1629. évi nagyszebeni Nomenclatura fogalomcsoportjai, a mint az eredetiben egymásra következnek:

1. De Deo, cœlo et temporibvs, 2. De aquis et terris, 3. †Regionvm, gentivm, terrarvm, civitatvm nomina,³⁾ 4. †Homo et partes hymani corporis, tam exteriores quam interiores, 5. Verba naturalium affectionum, 6. †De vestibvs, 7. †De domo, 8. †Colorvm appellatio-

¹⁾ Ez a helynév az A. 6. lapon van.

²⁾ Szerintem a *Misegrad* alak, a mely SZIKSZAI FABRICIUS minden kiadásában így van, sajtóhiba *Wisegrad* helyett. HELTAI krónikájában *Visegrad* és *Misegrad* váltakozik, s ugyanígy VERBŐCZINÉL (v. ö. MÁTYÁS FLÓRIÁN kézirati nyelvt. szótárát, de CSÁNKI, Magyarország. tört. földr. I. 4, 11. l. egyetlen *m*-es alakot sem közöl).

³⁾ Azok a fogalomcsoportok, a melyek a magyar-német értelmezésekben és a latin szavak felsorolása rendjére SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájával egyeznek, †-tel vannak megjelölve.

nes, 9. De vrbe, 10. De hypocavsto, et rebvs ad mensam pertinentibus, 11. †Culinaria, seu ad coquinam pertinentia, 12. †De penore et cibis, 13. †De cella et potv (= Sz.-F.-nál: «Vinorum genera» csoporttal), 14. De fructibvs, bellariis et aromatis, 15. †De evbievlo, 16. †De balneo, 17. †De stabvlo, 18. De suppellectili, domestica vasis et instrumentis, 19. De svpellectili præcipve rusticorum, 20. De lanifacio, 21. De pverperio, 22. †De bibliotheca, 23. †De rebvs bellicis, 24. †De officiis politicis, 25. †De opificibvs, avt artificibvs, 26. †Dignitatum secularium, 27. †De ecclesia et rebvs Ecclesiasticis, 28. †Nomina dignitatum Ecclesiasticarum, 29. †De cognatione, 30. †Morborvm diversorvm, et diversis morbis affectorum appellationes, 31. †Ad valetudinem pertinentia, 32. De rvre et frvgibvs, 33. †De arboribvs, præsertim de Vite, 34. †De herbis et floribvs, 35. †Animalivm terrestrivm apellationes, 36. †Apellationes volvervm, 37. †Piscivm apellationes, 38. †Metalorvm nomina, 39. †Artivm et notitiarvm intellectus vocabula, 40. †Virtvtvm et vitiorvm conivnctæ apellationes, 41. †Apellationes affectuum simplicium et mixtorum, 42. †Sonorvm apellationes, 43. †Temporis, et partivm ejus significationes, 44. De nvmeris, 45. Quædam breves ac simplices, alios compellandi formulæ (hogy volt-e több csoport is, nem tudhatni, mert az egyetlen ismert példány csönka, s ebben ez az utolsó csoport).

Csak annyit akarok még megjegyezni, hogy nyelvészeti tekintetben ez az 1629. évi nagyszebeni kiadás figyelemreméltóbb, mint SZIKSZAI FABRICIUS 1629. évi, és 1641. évi bécsi latin-magyar-cseh-német kiadása.*) Míg a bécsi kiadások szóról szóra való lenyomatok, addig az 1629. nagyszebeni több hasonló szójegyzékből szerkesztett mű, a mely szójegyzékek közt azonban SZIKSZAI FABRICIUS 1602. évi latin-magyar-német Nomenclaturája a legfontosabb forrás. Mivel az 1629. évi nagyszebeni Nomenclatura szerkesztett mű, gyakran van az is, hogy SZIKSZAI F. Nomenclaturájának két, esetleg három fogalomcsoportja egybe van szerkesztve, s az értelmezések itt-ott javítva v. ö. pl.

Szikszaiz 1602. évi Nomenclatura: 1629. évi nagyszebeni Nomencl.:
91. lap: Cæsar — Czaſzar — D. 6. lap: Cæſar — Keiſer —
Keyſer, Császár.

* A NySz.-ban az 1629. nagyszebeni, valamint az 1641. évi bécsi Nomenclatura tévesen van felsorolva (v. ö. NySz. I. XXIX. lap); ép olyan téves az is, hogy SZIKSZAI F. műve azonos PESTHY Nomenclatura-jával.

Imperator — *Feyedelem* — *Keyser*,
 Rex — *Kiraly* — *König*,
 Augusta — *Czaszarne asszony* —
Keyserin,
 Imperatrix — *Kiralne asszony*
 — *Künigin*,
 Regina idem.

Dux — *Hadnagy* — *Hauptmann*,
 Archidux — *Nagy hertzeg* — *Her-*
tzog,
 Magnus dux, idem,
 Princeps — *Nagy vvr* — *ein*
Fürst,
 Prorex — *Kiraly kepe* — *Feldt*
obrister stb.

Imperator — *Keiser* — *Paran-*
csoló Feyedelem,

hiányzik,
 Imperatrix — *Keyserin* —
Czaszarné asszony,
 Regina — *Königin* — *Királyne*
asszony,

Dux — *Hertzog* — *Hértzegli*
 Archidux — *Ertzhertzog* — *Nagy*
hertzeg,
 hiányzik,
 Princeps — *Fürst* — *Feiedelem*,
 Prorex — *Feldobrister* — *Király-*
kép stb.

Ilyen és hasonló természetű javítások, változtatások miatt kellett az 1629. évi nagyszebeni Nomenclaturát külön tárgyalnunk, s azt mondanunk róla, hogy főforrása ugyan SZIKSZAI FABRICIUS, de nem szolgai utánnyomás a kiadás.

5. A fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékeket a XVII. század közepe táján iskoláinkból COMENIUS AMOS JÁNOS művei szorítják ki. COMENIUS művei is fogalomkörök szerint csoportosítva adják elő a latin szókincset, csak hogy a fogalomkörön belül a latin szavak összefüggő szövegben elbeszélés (v. ö. «*Janua linguæ latinæ reserata aurea*» és «*Eruditiones scholasticæ pars prima: Vestibulum*» című műveit) vagy párbeszéd alakjában (v. ö. *Orbis sensualium pictus trilinguis* cz. művét) képekkel díszítve, tehát szemléltetve vannak felsorolva. E művekhez aztán ábécze-rendbe szedett latin, illetve latin-magyar indexek vannak, a melyekről részletesebben az alfabétikus szótárak csoportjánál fogunk szólalni.

COMENIUS művei tehát kiszorították iskoláinkból a nomenclaturákat. Ezentúl a fogalomkörök szerint csoportosított latin-magyar szójegyzékek csak mint függelékek jelennek meg az ábéczés könyvekben. Az 1711. előtti időből öt ábéczés könyvről van tudomásunk: ezek:

α) 1630-ból való «*Abecedarium Latino-Hungaricum. Seu Elementa lingvæ Latinæ et Ungaricæ. Papæ 1630*»; a mű-

vecske egyetlen csonka példánya a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 636. jelzet alatt őriztetik. Mivel csupán az A. és B. ív van meg a műből, nem tudjuk, hogy a C. íven mi állhatott. Abból azonban, hogy a B. íven az őrjel (custos) Janua, gyanítjuk, hogy a Janua latin-magyar szógyűjteményre vonatkozó kifejezés; az Abecedarium ismertetését l. M. Könyvszemle 1881. 225. l.;

β) 1681-ből való Abc-könyv, SZABÓ KÁROLY, Régi magyar könyvtár I. 1254. szám; e műből példányt nem láttam, bővebbet nem szólhatok róla;

γ) 1694-ből való «Abecedarium Latino-Hungaricum pro Pueris. Leutschoviae. Typis Samuelis Brewer, Anno MDCXCIV.» E művecske megvan a M. T. Akadémia könyvtárában RMIr. O. 155 jelzet alatt. Protestáns gyermekek számára készült Abc-könyv (v. ö. SZABÓ K. Régi magyar könyvtár I. 1457. szám alatt), a melyben a betűkön és néhány legszükségesebb hittani ismereten kívül (Miatyánk, Hiszekegy, Tízparancsolat, Reggeli, Estvéli könyörgés, Asztaláldás, Étél után való hálaadás, Tanulás előtt és után való könyörgés) fogalomkörök szerint csoportosított latin-magyar szavak vannak. E fogalomkörök a következők: 1. De Deo et rebus coelestibus, 2. De homine et ejus partibus, 3. De mensa, 4. De schola. 5. De tempore, 6. De vestibus, 7. De domo, 8. De culina, 9. De cognatione, 10. De rure, 11. De hypocausto, 12. De numeris;

δ) 1695-ből való Abc-könyv (v. ö. SZABÓ K. Régi magyar könyvtár I. 1473. szám);

ε) 1697-ből való «Libellus Alphabeticus. Cui præter Rudimenta quædam fidei Chirstianæ, et aliquot Preces, adjecta est brevis Nomenclatura Latino-Hungarica, Leutschoviae. Typis Samuelis Brewer. 1697». Ezt a könyvecskét sem láthattam, de a SZABÓ KÁROLYNÁL (Régi magyar könyvtár I. 1509. szám alatt) közölt cím is mondja, hogy olyan szójegyzék van a műben, a milyen a γ) alatt leírt Abc.-könyvben. Hogy azonban ilyen abc-könyvekben sokáig szokásban volt függelékben a legszükségesebb latin szavakat fogalmi csoportok szerint összegyűjtve felsorolni, arra példa az 1780-ban Sopronban megjelent vend nyelvű «Szlovenszki silabikár», a melyben szintén vannak latin-szlovén nyelvi fogalmi csoportok.

6. A mit eddig a fogalomkörök szerint csoportosított szó-

jegyzékek fokozatos eltűnéséről mondtam, annak látszólag ellene mond az, hogy 1684-ben Lőcsén és 1709-ben Nagyszebenben megjelentek Nomenclaturák. A lőcsei latin-német, s címe: «*Nomenclatura rerum domesticarum, Jam denuò multis in locis aucta emendata et à pristina mendis purgata. Leutschoviae, Typis Samuelis Breweri. 1684*», míg a nagyszebeni latin-német-magyar, s következő a címe: «*Vocabularium Trilingve, Pro Usu Scholæ Cibiniensis recusum. Cibinii, Typis Reichardianis. Per Michaellem Heltzdörffer, 1709.*»*) Az ellenmondás azonban csak látszólagos, mert az 1709. évi «*Vocabularium*» címlapja világosan mondja, hogy e szójegyzék «*pro usu scholæ Cibiniensis*» jelent meg, míg a lőcsei csakis latin-német, tehát úgyis német iskolák részére való volt. Nincs adat tehát arra, hogy e szójegyzékeket magyar iskolában használták volna, mert a mi iskoláinkban a XVIII. században, a mint azt az ábécze-rendbe szedett szótáraknál fogjuk látni, a latin nyelvet már másképp, nem fogalmi csoportok alapján tanították. Mindazonáltal a «*Vocabularium trilingve*»-t is ismertetnünk kell s el kell mondanunk, mi a tartalma, milyen benne a magyar nyelvi rész.

A szójegyzék tartalma a következő: Az A₁ lapon a következő vers van közölve:

Cibinii gratis peramoeni ut floribus horti
 Forma oculos, sensum nati odore Juant:
 Plurima multarum liber hic ita nomina rerum
 Menti, animo memori, suppeditare cupit.
 Additus est ordo, qui res commonstrat et ornat
 Ordine qui discis, pergito multa scies.
 Utilitas iugens est noscere nomina rerum,
 Nomen enim signat, vimque notamque rei.
 At studijs igitur cum res et verba petamus
 Tu puer, hinc rerum nomina disce libens.
 Nam triplici lingua nostra hæc tibi Janua tradit,
 Noscere dum pueros, verbaque resque docet.

*) A lőcsei 1684. évi latin-német megvan a kir. Természettudományi társulat könyvtárában, míg ellenben az 1709. évi nagyszebeni latin-magyar-német «*Vocabularium*» a budapesti könyvtárakban nincs meg; úgy látszik, ezért nem dolgozták fel a NySz.-ba. Én az Erdélyi Múzeum-Egylet példányát (Régi Magyar Könyvtár I. Hung. 295. szám alatt) használtam.

E versből az tűnik ki, hogy e mű «Vocabularium» czímen kívül önmagát «Janua»-nak is nevezi; ugyanezt látjuk COMENIUS-nál (v. ö. Janua linguarum), ERDŐBÉNYEINél (v. ö. Janua linguarum bilinguis), és PESTHY GÁBORNál (Nomenclaturá-ja előszavában a művet «Janua»-nak is nevezi). Ebből a találkozásból persze nem következik, mintha e mű az itt említett írók valamelyikéből volna kiírva, vagy ennek hatása alatt keletkezett volna.

Az A₁b lapon közölve van STURMIUS JÁNOS neves XVI. századi német pædagogus egy levelének a Nomenclaturákra vonatkozó részlete (e részletet alább közölve); az A_{2,3,4} leveleken a következő versebe szedett dolgok vannak:

1. Nomina signorum coelestium (versekben), 2. Versus de Aequinoctijs et Solsticijs, 3. De Canicula (vers), 4. De qualitatibus partium anni (vers), 5. Versus de diebus Mensium, 6. Versus de Cal: Nonis et Idibus, 7. De festis immobilibus (vers), 8. De festis mobilibus (vers), 9. Ordo librorum Veteris Testamenti (vers), 10. Ordo evangeliorum Dominicalium (vers), 11. Ordo epistolarum Dominicalium (vers), 12. Oratio matutina, 13. Oratio vespertina.

Ezután 69 számozott + 1 lapon a latin-német-magyar fogalomcsoportok, 1 lapon index és végül 1 lapon az egyszer egy. A fogalmi csoportok a következők:

1. De Deo et temporibus, 2. De Homine. Vom Menschen.*) Az Emberről. 3. Interiora membra Hominis. Az Embernek belső tagjai. 4. Quædam ætatis vocabula. Némelly élet idejének nevei. 5. Corporis Affectiones et vitia. A' Testnek minémüségai és fogyatkozásai. 6. De Aquis et Piscibus. A' vizekről és a' Halakról. 7. De Terra. A' Földről. 8. De Rebus in Urbe. A' Várasai dolgokról. 9. In Domo. A' Házban. 10. In Hypocausto. A' Hászbán. 11. In Mensa. Az Asztalon. 12. In Cubiculo. Az Ágyasházban. 13. In Culina. A' Konyhán. 14. In Cella. A' Pinczében. 15. In Schola. Az Iskolában. 16. In Templo. A' Templomban. 17. In Balneo. A' Ferdőben. 18. In Aequili. Az Istállóban. 19. In Villa. A' Majorban. 20. Aves Domesticæ. A' Házi madarak. 21. In Horto. A' Kertben. 22. Herbæ Hortenses. Kerti füvek. 23. Herbæ Campestræ et Sylvestres. Mezei és Erdei Füvek. 24. In Vineâ. A' Szőlőben. 25. Opera in vinearum cultura. 26. In Sylva. Az Erdőben. 27. De Avibus Sylvestribus. Az Erdei Madarakral. 28. Nomina Quorundam

*) A hol a német czím hiányzik, ott a könyvben sincs német czím.

dignitatum functionum, et opificiorum. Némelly Méltóságoknak Tiszteknek és mesterségeknek nevek. 29. Circa Metalla. A' Bányásznak körül. 30. Circa Ligna. A' Fák körül. 31. Circa Vestitum. Az Öltözet körül. 32. Circa obsoni. 33. Circa Varia Utensilia. Házi Eszközök. 34. Circa Artes. A' Mesterségek körül. 35. Circa Musica. A' Musikálás körül. 36. Infamia. Gyalazatos hevek. 37. Cognationis Afinitatisque Vocabula. Atyafiságnak és Rokonságnak neve. 38. Habitudinum Corporis Nomina. A' Testnek alapöttyának nevei. 39. Külön fejezetczím nélkül: Sorszámnevek.

Hogy a «Vocabularium Trilingve»-nek ki a szerzője, azt nem tudjuk; valószínűnek tartom azonban, hogy a magyar rész értelmezője erdélyi ember volt, a ki jól ismerte SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-ját, valamint COMENIUS műveinek különféle magyar kiadásait. Erre a következő bizonyítékokat hozhatjuk fel:

a) A «Vocabularium Trilingve» A₁b lapján STURMIUS egy leveléből a következő részlet van közölve:

«Johannes Sturmius. Diligenter faciendum est, ut pueri copiam sibi atque facultatem vocabulorum comparent: rerum earum omnium, quæ in quotidiano versantur usu: quæ sensibus hominum sunt explicatæ. Nihil videatur in corpore hominis: nihil in pecudibus: nihil sit in culina, in cella vinaria, in cella frumentaria: ad cœnam quotidianam nihil adferatur: nihil in hortis conspiciatur herbarum, fruticum, arborum; nihil in scholis sit usurpatum: nihil in Bibliotheca: nihil in templis frequentatum: nihil in Cœlo sensus quotidie hominum moveat: quod pueri, quoad ejus fieri poterit, non queant latino nominare nomine.»

Ezek az általában a szójegyzékekre vonatkozó szavak közölve vannak SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-jának UJFALVY-féle 1597. és 1619. évi kiadásában is, ezzel a czímmel: «Joannes Sturmius in epistola ad Henricum Schirnerum nonę curię Prepositum».

b) «Vocabularium Trilingve»-ben van néhány magyar szó, a mely hasonló latin értelmezéssel eddigi tudomásunk szerint SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-jában, illetve innen átvéve COMENIUS művei magyarázóinál fordul elő. Ilyenek «palika-narrenkolben-typha» (13. l.) «sembling-lachs-esox» (13. l.), «hajdéná-heidelberg-panicum» (20. l.), «palaczka — wantze — cimex» (23. l.) stb. Az ilyen egyezések természetesen csak valószínűséggel birnak a bizonyításnál.

c) Arra, hogy szógyűjteményünket erdélyi születésű magyar ember látta el a magyar értelmezésekkel, felhozunk néhány olyan szót, a melyek a MTsz. szerint Erdélyben vagy pedig főleg Erdélyben s a vele határos megyékben járatosak. Ime egynéhány ilyen szó: 1. Vervequina-Schöpsen fleisch-*Berbéts* hús, Vervex-Hammel-*Berbéts* (21. és 34. l.), 2. Mergus-Taucher-*Buár* (13. l.), 3. Pustula-Bletterlein-*Kisfokadék* (8. l.), 4. Gleba-Ein klumpen Erde-*Görényföld* (36. l.), 5. Strobilscei-krapffen-Sirban rántot *klödör* (21. l.), 6. Insile-Schâmel am Weber-Stuel-*Kompostorok* (57. l.), 7. Taberna-Wirtzhausz-*Kortsoma* sátor (15. l.), Oenopola-Weinscheinck-*Kortsomáros* (28. l.), 8. Iuglaus-Welschnuszbaum-*Oloszdio* (37. l., de 38. l.: *olaszdio*), 6. Verticilus-Wirbel-*Pereszlén* (58. l.), 10. Ternarius, Triens-Dreyer-*Poltura* (61. l.), 11. Esox-Lachs- *Semling* (13. l.) 12. Dies Mercurii-Mitwoch-*Szereda* (3. l.), 13. Orbis vitreus-Glaszscheiben-Uveg *tángyér* (18. l.) 14. Folliculus, Acer, Siliqua-Schotten-*Utsu* (37. l.) stb. A magyar értelmező erdélyi nyelvjárása mellett szól az is, hogy sok szóban hosszú magánhangzót találunk, a hol a legtöbb nyelvjárás rövidet ejt; ilyenek; *bóldog*, *bólt*, *dészka*, *földozo* varga, *hiúz*, *hóld*, *hólt*, *óldal*, *ór* (= orr), *rós* (= rozs), *rúha*, *szér* (= szer), *téj*, *tizennyólcz*, *tór* (= tor) stb.

E néhány példával valószínűvé akartam tenni, hogy a «Vocabularium trilingve» magyar értelmezője erdélyi magyar ember volt, a ki azonban jól ismerte a régebbi szójegyzékeket is. Nem e régibb magyar szójegyzékek alapján dolgozott, mert az ő feladata, úgy látszik, csak az volt, hogy kész latin-német nomenclaturát magyarul értelmezzen. Műve azonban érdemes munka, a mely kis terjedelme mellett is nyelvjárási becsénél fogva megérdemli, hogy vele tüzetesebben is foglalkozzunk.

β) Két, esetleg több nyelvű szótárak.

a) A nyelv egész szókészletére kiterjedő szótárak.

A középkori iskolázásnak legfőbb célja a latin nyelvnek szóban és írásban való elsajátítása volt. Latin volt a tanítás nyelve s ez volt az érintkezés nyelve az iskolán kívül is. Ezt a célt óhajtott elérni a renaissance- és a humanismus-kori iskolázás is s e tekintetben csak abban különbözött a középkortól,

hogy megvetette az egyházi latint s ideálul CICERO nyelvét állította. A középkor egyik leghíresebb tárgyi (reál) szótára JOHANNES BALBUS DE JANUA «Catholicon»-a (XIII. századi mű); ez a szótár a maga feladatát így írja körül: «Orthographia, prosodia, significacio, origo, ethymologia quarundam dictionum, que frequenter inueniuntur in biblia et in dictis sanctorum et poetarum» (vö. J. MÜLLER, Handbuch II. 610.). A klasszikus latin írókat egyáltalán figyelembe nem veszi; ezzel szemben az 1502. évben megjelent CALEPINUS az egyes latin szavak magyarázásánál bőségesen idéz példákat a klasszikus latin írókból is. Azon tankönyvek tekintetében azonban, a melyek akár az egyházi, akár pedig a klasszikus latin nyelv birtokába juttatták az embereket, a középkor és a renaissance-humanizmus kora közt nem volt nagy különbség. A tankönyvek három csoportra oszthatók. Az első csoportba az abecedariumok tartoztak. Ezekben az abecedariumokban közölve voltak a latin betűk, néhány imádság, valamint 10—15 fogalmi csoportban a legszükségesebb latin szavak (nemzeti nyelven értelmezve). Ilyen emlékünknékünk nekünk az 1630. és az 1694. évi Abecedarium. A második csoportot azok a tankönyvek alkotják, a melyekben kérdések és feleletek alakjában közölt beszélgetések vannak. Ilyen emlékünknékünk HEYDEN SEBALD «Gyermeki beszélgetései»-nek 1531-ben megjelent latin-német-lengyel-magyar kiadása. Ezeknek a tankönyveknek az volt a céljuk, hogy a tanuló a latin grammatika elemeit megtanulja. A harmadik csoportba azok a tankönyvek tartoznak, a melyeknek a célja az ifjúval a latin grammatikát, stilistikát, retorikát s minél terjedelmesebben a latin szókészletet elsajátíttatni. E harmadik csoportba tartozó emlékek két részre oszlanak; olyan emlékekre, a melyekből a tanuló a latin szókészletet tanulta (ezek voltak az eddig tárgyalt szójegyzékek, nomenclaturák), s olyanokra, a melyek a latin szavak eredetét, használatát, helyesírását stb. betűrendben latin nyelven elmondják. Ezek a betűrendben megírt művek tulajdonképpen reál-encyclopaédiák, tárgyi szótárak.

PAULSEN (Gesch. des gel. Unterr. I. 21.) szerint e három csoportba sorolt tankönyvek tanulóit Tabulistá-knak, Donatistá-knak és Alexandristá-knak nevezték. A harmadik elnevezés onnan ered, mert Németországban az a tárgyi szótár, a melyből a latin sza-

vakra vonatkozó tárgyi ismereteket tanulták, ALEXANDER DE VILLA DEI «Doctrinale» cz. munkája volt. A mi szótárirodalmunkban eddig ismeretlen olyan «Doctrinale», a melyben magyar gloszszak is volnának. Épp azért e mű nálunk nem lehetett valami elterjedt tankönyv. E «Doctrinale» helyett iskoláinkban más olasz írók műveit használták; ezek a művek a következők:

1. PAPIAS VOCABULISTA «Elementarium doctrinæ eruditum». A lombardiai származású író e művét 1063 táján írta s tartalma részint a régibb szokatlan szavak felsorolása, részint pedig a hét szabad művészetre vonatkozó ismeretek közlése (vö. J. MÜLLER: Handbuch II. 609.). A mű sokáig forgott kéziratban, míg végre 1476-ban (vö. BRUNET, IV. 1, 352.) «Vocabularium» czímmel nyomtatásban is megjelent s összesen négy kiadást ért (1476, 1485, 1494, 1496; ez az utolsó kiadás megvan az Akadémia könyvtárában, vö. HELLEBRANT, Catalogus 203. l.). PAPIAS művének közvetlen hatása volt szótárirodalmunkra, a mennyiben egyik főforrása a «Gyöngyösi szótártöredék» latin-magyar szótárnak (l. ezt lejjebb).

2. HUGUTIUS «Liber deriuationum». A pízai származású HUGUTIUS 1210-ben Ferrara püspöke volt s e művében első sorban a latin szavak eredetét írta meg a scholastikus bölcsélet tanításai szerint 1192 körül (MENČIK, Slov. prešp. IX. l.). Szófejtésének elve nem a hangok szabályos megfelelése, hanem a szavak értelme; így pl. *lapis* szerinte «quasi laedens pedem», *fenestra* = «quasi ferens nos extra», *gladius* = «quasi gulam dividens» stb. (vö. DELBRÜCK, Einleitung⁴ 22.). HUGUTIUS szófejtései belekerültek JOHANNES BALBUS DE JANUA «Catholicon»-ába. HUGUTIUS sohasem jelent meg nyomtatásban, szótárirodalmunkra közvetve BALBUS műve útján mégis hatással volt. Azt hiszem azonban, hogy ha nem tudjuk is még eddig közvetlen hatását kimutatni, illet mégis fel kell tennünk, még pedig azért, mert hazai könyvtárainkban kéziratban levő HUGUTIUSról van tudomásunk s ebben német nyelvi értelmezések vannak. Ez a kézirati emlék 1429-ből való s a pozsonyi Szent Ferencz-rendi kolostor könyvtárában őrzik. *)

*) Czíme: «Ex quo vocabularij autentici videlicet hugucionis catholicon breuiloquus... ita quod latinum precedat et theutonicus sibi iuga-

3. JOHANNES BALBUS DE JANUA. Művét PAPIAS és HUGUTIUS műve alapján készítette és 1286-ban fejezte be. Sokáig kézirat-

tur... O Sancta Maria 1429». Első szavak: *Abbacia* — *ein apthey*, *abreuiare* — *verkurtzen*... utolsó szavak: *legere* — *lesen uel ubergen*; *legenda* — *ein büch*; *leges* — *weltlich recht*; *legifer* — *weltlich recht sprecher*; utolsó szó *lenticula*. Az L—Z közti rész ki van vágva (v. ö. M. Könyvszemle 1878. évf. 47. l.). — A Batthyány-könyvtárnak BEKE ANTAL-féle Index-e szerint (644. szám, felállítás jegye: F5. IV. 13.) Gyulafehérvárt is van egy «Vocabularium HUGUCCIONIS... ex a. 1386»; erre azonban vö. VARJÚ ELEMÉR «A gyulafejevári Batthyány-könyvtár» 151. lap, 57. szám. — E hazai német szótár kapcsán hadd álljanak itt azok a hazai könyvtárainkban levő XIV—XVI. századi szótári művek, a melyek latinul és cseh-tólul vagy németül vannak értelmezve, s a melyeket részint magam láttam, részint könyvjegyzékekből ismerem: α) Pozsony, káptalani könyvtár (KNAUZ NÁNDOR: A pozsonyi káptalannak kéziratjai, Esztergom 1870): 1. Latin-cseh szójegyzék versekbe szedve a XIV. század végéről (KNAUZNÁL a 120. lapon, könyvtári száma 50; kiadta MENÖIK FERDINÁND: Prešpurský slovník, Vocabularium latino-bohemium Posoniense. Praga 1892); 2. Latin-német szótár ábécze-rendben a XIV. századból (KNAUZNÁL a 121. lapon, könyvtári száma 52; szavak: *abstractum* — *gevremt*(?); *accides* — *eyn czuval*, *eyn geschic oder des wesinschgn*... *Benivolencia* — *gutis willen*... *Uniuersum* — *aller ding eyn sume*... *vita activa* — *eyn voltetig leben* *odir erbeythum leben*; *vita contemplatiua* — *andachtig leben*; utolsó szó: *Valeriana* — *baldrian*); 3. Latin-német szótár ábécze-rendben a XV. század elejéről (KNAUZNÁL a 133. lapon, könyvtári száma 62, kiadta SCHRÖER a pozsonyi reáliskola 1859. évi értesítőjében); 4. Latin-cseh szójegyzék a XV. század végéről (KNAUZNÁL a 193. lapon, könyvtári száma 98; e szójegyzékben összesen 39 fogalomcsoport van; az első *Anima*, a második *Homo et partes eius* stb., a főnevek után latin-cseh igék betűrendben). β) Gyulafehérvár (BEKE ANTAL: Index... Az Erdély egyházmegyei Batthyány-könyvtár kéziratjai névsora. K. Fehérvár 1871; VARJÚ ELEMÉR: A gyulafejevári Batthyány-könyvtár. Budapest 1899): 1. Latin-német szótár (?) a XV. századból (BEKE 155. sz., VARJÚ 216. lap, könyvtári jegy: H5. IV. 5.); 2. Latin-német szótár ábécze-rendben a XV. századból (BEKE 589. sz., VARJÚ 187. l., könyvtári jegy: K5. III. 7.); 3. SENFILEBEN ZSIGMOND latin-német szótára ábécze-rendben a XV—XVI. századból (BEKE 646. sz. alatt, VARJÚ 250. l.); 4. BEKÉNÉL 631. szám alatt említett «Vocabularii latino-hungarici fragmentum»-ról l. a SZAMOSKÖZY-nél mondottakat; γ) Brassó, ág. ev. főgimnázium: 1. XV. századi latin-német szójegyzék (kiadva Archiv des Vereines für siebenb. Landesk. XVI. 60—132.), δ) Selmecz? FRANKL «A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században» cz. műve 41. lapján említi, hogy MYLIUS JÁNOS késmárki tanártól is megjelent volna egy szójegyzék, a melyet 1594-ben a modosi iskolában használtak. Bővebbet e műről nem tudok.

ban volt elterjedve, míg aztán 1460-ban nyomtatásban is megjelent. 1520-ig összesen húsz kiadást ért meg (vö. BRUNET III. 1, HAIN 2251.). Első lapján ez áll: «Incipit summa que vocatur catholicon, edita a fratre IOHANNE DE IANUA, ordinis fratrum predicatorum etc.» A szerző génuai születésű dominikánus barát volt (vö. a szótári rész *Janua* cikkét, a hol ez áll: «Janua....ciuitas iuxta mare sita, quasi porta lombardie tuscie prouincie. Huius ciuitatis oriundus fuit compiler presentis libelli, qui dicitur prosodia uel catholicon. Compiler siquidem huius operis dictus iohannes ianuensis de balbis de ordine fratrum predicatorum» stb.). BALBUS *Catholicon*a két részre oszlik; az elsőben a latin grammatika vázlata van s ugyanilyen vázlat a stilisztikából és a retorikából; a második rész pedig abécze-rendbe szedett latin szótár. Hogy BALBUS műve mily mértékben volt használt tankönyv hazánkban, bizonyítsák a következő körülmények:

a) A gyöngyösi Szent Ferencz-rendi könyvtárban van egy 1490—1500 közt nyomtatott BALBUS-féle *Catholicon*, a melyben itt-ott magyar-horvát értelmezések vannak. Ez értelmezések 1542 tájáról valók (vö. NyK. XXVIII. 33.).

b) A brassói ág. ev. főgymnasium könyvtárában van egy 1487. évből való MENTELIN-féle kiadású BALBUS, a melyben sürűen vannak XVI—XVII. századi magyar értelmezések, glosszák (vö. Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XIX. 4. és itt az olasz hatás alatt keletkezett szótárak közt; ugyancsak Brassóban van egy 1462. évi kiadás is, a melyről közelebbit nem tudok, vö. M. Könyvszemle 1888., 190. l.).

c) A M. T. Akadémia könyvtárában van egy 1487-ben megjelent BALBUS-féle *Catholicon* (vö. HELLEBRANT, Catalogus 99. l., egy másik 1470—75. évi köztire vö. u. itt 284. l.), a melyhez hozzá van kötve a kéziratban maradt «Gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék» (vö. itt az olasz hatás alatt keletkezett szótárak közt 2. szám alatt). E kézirati szótártöredék egyik forrása BALBUS *Catholicon*a.

4. CALEPINUS. A mennyire elterjedt volt hazánkban a XV. században BALBUS *Catholicon*a, éppannyira használt szótár volt a XVI. században CALEPINUS *Dictionarium*-a. Kiemeltem azt, hogy e műnek az volt az előnye, hogy a klasszikus latin írók szó-

készletét is figyelembe vette s a humanizmus korában való elterjedésének ez az egyik oka. A szótár először 1502-ben jelent meg ezzel a címmel: «Ambrosius Calepinus Bergomates professor ordinis Eremitarum sancti Augustini: Dictionum latinarum e greco pariter diriuantium earundemque interpretationum collector studiosissimus omniumque Cornucopie vocabulorum insertor sagacissimus: ita vt in vnum coegerit volumen Nonium Marcellum / Festum / Pompeium. M. Uarronem / Pedianum / Seruium Donatum / Uallam et Suide pl(ur)imum Argiuo functus officio», belül pedig: «Ambrosii Calepini Bergomatis Eremitani Dictionarium cum additione».*) A szerző életében még egyszer (1509-ben Velence), halála után pedig († 1511-ben, szül. 1435-ben, J. MÜLLER, Handbuch II. 598, 612, ZAMBALDI, Vocab.) számtalanszor jelent meg bővítve; utolsó kiadása 1778-ban látott napvilágot. Az 1502-től 1778-ig megjelent kiadások közt három főcsoportot különböztethetünk meg. Az első csoportba az 1502-től 1544-ig megjelent kiadások tartoznak. Ekkor a mű egynyelvű, itt-ott görög értelmezésekkel megírt tárgyi szótár. Az A—Z közti latin szavakat sorolja fel, minden egyes betűn belül azonban külön is megjelöli a szókezdő hangzó utáni hangzót is, pl. A-n kezdődő szavak közt alcsoportok: A. ante a, A. ante b, A. ante c. stb. Ugyanez a felsorolásrend a «Gyöngyösi szótár-töredék»-ben is. A második csoportot az 1544—1568 közt megjelent kiadások alkotják. E kiadások legjellemzőbb sajátága, a mennyiben Baselben jelentek meg, hogy a tulajdonnevek ki vannak véve a köznévi használatú névszók csoportjából s külön «Onomasticon priorum nominum» alakjában vannak a műhöz mellékelve. Ezt a munkát CONRADUS GESNERUS TIGURINUS készítette. Meg kell még jegyezni, hogy e kiadásokban a görög értelmezések is rendszeresebben vannak keresztülve. A harmadik csoportba az 1568—1778 közt megjelent kiadások tartoznak. E kiadások jellemző sajátága, hogy a latin-görög szavak ben-nük más európai nyelveken is vannak értelmezve. A szótár ekkor először hat, majd hét, nyolcz, kilencz, tíz, végül tizenegy nyelvi értelmezésekkel jelenik meg (e nyelvek: latin, görög,

*) Ez a kiadás megvan a M. N. Múzeum könyvtárában; jelzete: L. lat. 3.

zsidó, francia, olasz, német, spanyol, lengyel, magyar, angol, belga). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e korban vannak olyan kiadások is, a melyek egy-egy ország részére készültek; így pl. van latin-olasz CALEPINUS (a M. N. Múzeum könyvtárában: L. lat. 139.), vagy van hétnyelvű CALEPINUS 1625-ből (Velence), a melyben nincs meg a lengyel és a magyar nyelv, pedig ez a kettő már 1585-ben bele volt iktatva CALEPINUSBA. Hogy CALEPINUS *Dictionarium*át hazánkban addig is, míg nem volt benne magyar értelmezés (1585), mennyire használták, bizonyítják a következő körülmények.

a) Hazai könyvtárainkban sok olyan CALEPINUS-féle *Dictionary* van, a mely 1585 előtt jelent meg, pl. a M. N. Múzeumban vannak 1502, 1516, 1531, 1549, 1564. évi kiadások, a pozsonyi Szent Ferencz-rendi könyvtárban van egy 1513-i kiadás, a nyitrai ROSKOVÁNYI-féle egyházmegyei könyvtárban van egy 1551. évi kiadás, a körmöczbányai Szent Ferencz-rendi kolostor könyvtárában 1579. évi kiadás, a kolozsvári egyetemi könyvtárban 1575. évi stb.

b) Több olyan CALEPINUS-féle *Dictionarium*unk van, a melyben magyar glosszák vannak. Ilyenről kettőről tudok: 1. FABCHICH JÓZSEFnek van egy kéziratban maradt szótári műve, címe *Magyar Kalepinus* (készült 1791—1795 közt; megvan a M. N. Múzeum kéziratgyűjteményében: Fol. Hung. 14.). Ebben a műben a források jegyzéke közt ezt olvassuk: «CALEPINUS Parisinus 1554 habet in margine Voces Hungaricas ab antiqua manu scriptas per Citabitur Calep. M. S.» FABCHICH azokat a szavakat, a melyeket ebből a magyar glosszákkal ellátott 1554. évi CALEPINUSból vett, művében csillaggal jelölte meg (vö. NyK. XXVII. 403.). CALEPINUS ezen itt említett példánya ismeretlen előttem. 2. Nyitrán a ROSKOVÁNYI-féle egyházmegyei könyvtárban van egy 1551-ből való CALEPINUS, a mely tele van magyar glosszákkal (l. CALEPINUS *Dictionarium*á tárgyalásánál).

c) MOLNÁR ALBERT szótára 1604. évi kiadásának latin-magyar részében ezt mondja: «Me puero nullus extabat liber idoneus, qui discipulorum privata studia adjuvare potuisset. CALEPINI quidem variae editiones visebantur, sed tantum à Praeceptoribus et adultoribus discipulis tractabantur: egentiores eas emere non poterant, mi-

készletét is figyelembe vette s a humanizmus korában való elterjedésének ez az egyik oka. A szótár először 1502-ben jelent meg ezzel a címmel: «Ambrosius Calepinus Bergomates professor ordinis Eremitarum sancti Augustini: Dictionum latinarum e greco pariter diriuantium earundemque interpretationum collector studiosissimus omniumque Cornucopie vocabulorum insertor sagacissimus: ita vt in vnum coegerit volumen Nonium Marcellum / Festum / Pompeium. M. Uarronem / Pedianum / Seruium Donatum / Uallam et Suide pl(ur)imum Argiuo functus officio», belül pedig: «Ambrosii Calepini Bergomatis Eremitani Dictionarium cum additione».*) A szerző életében még egyszer (1509-ben Velenceze), halála után pedig († 1511-ben, szül. 1435-ben, J. MÜLLER, Handbuch II. 598, 612, ZAMBALDI, Vocab.) számtalanszor jelent meg bővítve; utolsó kiadása 1778-ban látott napvilágot. Az 1502-től 1778-ig megjelent kiadások közt három főcsoportot különböztethetünk meg. Az első csoportba az 1502-től 1544-ig megjelent kiadások tartoznak. Ekkor a mű egynyelvű, itt-ott görög értelmezésekkel megírt tárgyi szótár. Az A—Z közti latin szavakat sorolja fel, minden egyes betűn belül azonban külön is megjelöli a szókezdő hangzó utáni hangzót is, pl. A-n kezdődő szavak közt alcsoportok: A. ante a, A. ante b, A. ante c. stb. Ugyanez a felsorolásrend a «Gyöngyösi szótár-töredék»-ben is. A második csoportot az 1544—1568 közt megjelent kiadások alkotják. E kiadások legjellemzőbb sajátása, a mennyiben Baselben jelentek meg, hogy a tulajdonnevek ki vannak véve a köznévi használatú névszók csoportjából s külön «Onomasticon priorum nominum» alakjában vannak a műhöz mellékelve. Ezt a munkát CONRADUS GESNERUS TIGURINUS készítette. Meg kell még jegyezni, hogy e kiadásokban a görög értelmezések is rendszeresebben vannak keresztülve. A harmadik csoportba az 1568—1778 közt megjelent kiadások tartoznak. E kiadások jellemző sajátása, hogy a latin-görög szavak ben-nük más európai nyelveken is vannak értelmezve. A szótár ekkor először hat, majd hét, nyolcz, kilencz, tíz, végül tizenegy nyelvi értelmezésekkel jelenik meg (e nyelvek: latin, görög,

*) Ez a kiadás megvan a M. N. Múzeum könyvtárában; jelzete: L. lat. 3.

zsidó, francia, olasz, német, spanyol, lengyel, magyar, angol, belga). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e korban vannak olyan kiadások is, a melyek egy-egy ország részére készültek; így pl. van latin-olasz CALEPINUS (a M. N. Múzeum könyvtárában: L. lat. 139.), vagy van hétnyelvű CALEPINUS 1625-ből (Velence), a melyben nincs meg a lengyel és a magyar nyelv, pedig ez a kettő már 1585-ben bele volt iktatva CALEPINUS-ba. Hogy CALEPINUS *Dictionarium*-át hazánkban addig is, míg nem volt benne magyar értelmezés (1585), mennyire használták, bizonyítják a következő körülmények.

a) Hazai könyvtárainkban sok olyan CALEPINUS-féle *Dictionarium* van, a mely 1585 előtt jelent meg, pl. a M. N. Múzeumban vannak 1502, 1516, 1531, 1549, 1564. évi kiadások, a pozsonyi Szent Ferencz-rendi könyvtárban van egy 1513-i kiadás, a nyitrai ROSKOVÁNYI-féle egyházmegyei könyvtárban van egy 1551. évi kiadás, a körmöcbányai Szent Ferencz-rendi kolostor könyvtárában 1579. évi kiadás, a kolozsvári egyetemi könyvtárban 1575. évi stb.

b) Több olyan CALEPINUS-féle *Dictionarium*unk van, a melyben magyar glosszák vannak. Ilyenről kettőről tudok: 1. FABCHICH JÓZSEF-nek van egy kéziratban maradt szótári műve, czíme *Magyar Kalepinus* (készült 1791—1795 közt; megvan a M. N. Múzeum kézirtárában: Fol. Hung. 14.). Ebben a műben a források jegyzéke közt ezt olvassuk: «CALEPINUS Parisinus 1554 habet in margine Voces Hungaricas ab antiqua manuscriptas per Citabitur Calep. M. S.» FABCHICH azokat a szavakat, a melyeket ebből a magyar glosszákkal ellátott 1554. évi CALEPINUS-ból vett, művében csillaggal jelölte meg (vö. NyK. XXVII. 403.). CALEPINUS ezen itt említett példánya ismeretlen előttem. 2. Nyitrán a ROSKOVÁNYI-féle egyházmegyei könyvtárban van egy 1551-ből való CALEPINUS, a mely tele van magyar glosszákkal (l. CALEPINUS *Dictionariuma* tárgyalásánál).

c) MOLNÁR ALBERT szótára 1604. évi kiadásának latin-magyar részében ezt mondja: «Me puero nullus extabat liber idoneus, qui discipulorum privata studia adjuvare potuisset. CALEPINI quidem variae editiones visebantur, sed tantum à Praeceptoribus et adultoribus discipulis tractabantur: egentiores eas emere non poterant, mi-

nones ob magnam molem versare non valebant, tyrones iis uti nequibant. Editionem vero CALEPINI cum adjecta Lingua Vngarica in Germania primum vidi». MOLNÁR ALBERT 1590-ben ment Németországba s így a CALEPINUS szótárára való czélzás csakis olyan kiadásra vonatkozik, a melyben nem volt magyar nyelvi értelmezés; s ilyen kiadásokból sok példányt látott MOLNÁR idehaza.

Az eddigiekben felsoroltam azokat a műveket, a melyeknek hatása alatt latin-magyar szótáirodalmunk megindult. Mivel e szótári művek olasz szerzők munkái, szótáirodalmunk első korszakát az olasz hatás korszakának lehet neveznünk (vö. erre SZILÁGYI ISTVÁN, M. Acad. Értesítő VII. 311—1847. és VASS JÓZSEF, Latin-magyar szótáirodalmunk 10. l., A kolozsvári róm. kath. gymn. évkönyvei 1853—4. folyamában). E korszakra csak azt jegyzem még meg, hogy az irodalmunkra hatással volt művek közt az olvasó nem találja meg NICOLAUS PEROTTUS, siponto-i püspök (szül. 1430, † 1480, ERSCH és GRUBER Realenc., J. MÜLLER Handb. II. 611) «Cornvopiae, sev latinæ lingvæ commentarii» című művét (első kiadás 1499, azután többször; a M. N. Múzeum könyvtárában 1532. évi kiadás van L. lat. 49. szám alatt), pedig BOD PÉTER*) és VASS JÓZSEF (az idézetet l. feljebb) úgy említik, mint szótáirodalmunk egyik forrását. PEROTTUS műve, a mely állítólag CALEPINUS főforrása volt (vö. ERSCH és GRUBER, Perotti szónál; e szerint SABINUS CALEPINUST plágiummal vádolta), nem olyan mű, a melyet ma szótárnak neveznénk. A műben ugyanis vannak distichonok közölve (egy-egy distichon egy-egy fejezet) s a distichonokban előforduló szavak vannak eredetük, jelentésük stb. szempontjából megmagyarázva. Hogy egy-egy latin szóról a mű melyik lapján van szó, azt a mű legelején közölt abéczés latin szómutató mondja meg. Hogy PEROTTUS műve nem volt

*) Az 1782. évi PÁRIZ-PÁPAI szótár Bod-féle előszavából: «Nicolaus Perottus Archiepiscopus in Regno Neapolitano Sipontinus, inter primos sæculo XV. qui Literarum barbariem fugarunt, editis sub titulo *Cornvopiarum* Latinæ Lingvæ Commentariis, viam sequentibus stravit, qui ejus opera strenue usi in explicandis Vocabulorum notionibus versabantur. Non pauci ejus exemplò excitati industriam suam in condendis Lexicis exercuerunt».

hatással szótárirodalmunkra, abból is látszik, hogy nincsenek olyan példányaink belőle, a melyekben XVI. századi magyar glosszák volnának. A pannonhalmi Szent Benedek-rendi könyvtárban levő *Perottus* 1532-ből való s benne vannak ugyan magyar glosszák, de ezek a XVII. század közepéről valók.

Olasz hatás alatt keletkezett szótárak.

1. *Hortularium*. Már a Schlägli Szójegyzék ismertetése alkalmával említettem, hogy azt a kéziratot, a melylyel a Schlägli Szójegyzék egybe volt kötve, *Hortularium* czímen őrizték a premontrei rend schlägli könyvtárában. A *Hortularium* név azonban a gyűjtelékes kódex első kéziratát illeti meg csupán; ez az első kézirat összesen 161 levélből áll s tulajdonképp abécze-rendbe szedett latin szótár latin magyarázatokkal. Hogy kinek a szellemi terméke e mű, közelebbről azért nem tudjuk, mert a kódex Schläglben őriztetik s így nem láthattam, de nagyon valószínű, hogy végső forrása vagy PAPIAS, vagy HUGUTIUS vagy pedig BALBUS.*) Ebbe a kézirati latin ábéczés, tehát szótári *Hortularium*ba oldalt összesen 130 magyar glossza van beírva, a melyeket SZAMOTA ISTVÁN «A Schlägli magyar szójegyzék. Budapest 1894» című műve 91—96. lapján ezzel a címmel közölt: «A «Hortulariumban» előforduló magyar szavak». Én e glosszákat szótáraink csoportjában tárgyalom, mert a latin mű, a melybe írva vannak, latin szótár (vö. ZOLNAI, Nyelveml. Budapest 1905. 3. l.). Hogy kitől valók ezek a bejegyzések, azt nem tudjuk; arra azonban meg tudunk felelni, hogy körülbelül melyik korból származnak.

SZAMOTA igen szellemesen azt bizonyítja, hogy maga a *Hortularium* kézírata nem régibb az 1420. évnél s viszont 1433-nál sem későbbi. Szóval a *Hortularium*-nak nevezett szótárt 1420 és 1433 közt írták. Két bizonyíték van erre a szótárban; az egyik a 99. lapon, a másik a 28. lapon az *augeo* ige-nél. Az első így hangzik: «Hus modernis temporibus est no-

*) Ilyen, eddig közelebbről meg nem határozott szótárakra irodalmunkban vö. KNAUZ, A pozsonyi káptalan kéziratai 106., 212. l., BEKE Index 155., 167. l., VARJÚ 216. l.

men heresiarche, qui inspirante diabolus finxit sectam hussitarum et in concilio constantiensi est condemnatus». Hus-t tudva-levőleg 1415-ben égették el, ha tehát a másoló 1416-ban vagy 1417-ben írta volna az idézett bejegyzést, akkor azt mondaná, hogy t a v a l y vagy h a r m a d é v e. Hogy azonban a codex nem későbbi 1433-nál, arra ez a bizonyíték: «Imperator ex eo quod debet augere regnum, dicitur einde augustus ab augeo, es, re ergo scribitur. Sigismundus dei gracia Romanorum rex semper Augustus et augmentator». «Zsigmondot 1410-ben választották római királylyá és 1433-ban koronázták római császárrá, ha tehát 1433 után írták volna, akkor már mint római császárt emlegetnék» (SZAMOTA, id. h. 4, 5. l.). E két adattal be van bizonyítva, hogy a *Hortularium*-ot 1420 és 1433 közt írták; nagyon természetes, hogy a magyar beírások sem lehetnek korábbiak a XV. század első harmadánál, későbbiek azonban lehetnek. De nem sokkal későbbiek. SZAMOTA azt mondja, hogy a Halotti Beszéd, a Königsbergi Töredék (és a szalagok), a Gyulafejevári Glosszák, a Schlägli és a Beszterczei Szójegyzék után korra a *Hortularium* magyar szavai következnek (vö. u. o. 5. l.). E szerint SZAMOTA e glosszákat régebbieknek tartja a XV. század első feléből származó Ehrenfeld-kódexnél. Mi is azt hisszük, hogy a *Hortularium* magyar glosszái a XV. század első feléből valók, s ezt, minthogy az eredeti kéziratot nem láttuk s így palaeographiailag nem szólhatunk a kérdéshez, a következő helyesírási bizonyítékok alapján valljuk (vö. SZAMOTA, 5, 6. l.); a) A glosszákban az ő és ö hang ew-val van írva (vö. *weluw*, *luczfenew*, *gabonafew*, *tewlfa*, *ewl*, *ewren*; mai ü, ü, régibb ő, ö: *kezerew*, *tepertew*, *chepew*, *kecche chechew* zele), tehát úgy mint az Ehrenfeld-kódexben (vö. ZOLNAI, Nyelveml. 94. l. is); megtaláljuk azonban a régibb jelölést t. i. az u-t, w-t is (pl. *euezw*, *nemeskw*, *kwmen*, *kutefeyze*, *feketw*, *elyw* esetleg = *élyő*, mai *ölyü*). 2. A glosszákban a cs és cz hang c-vel (*kecchechechew* zele, *acetes eden*), ch-vel (*chyger*, *chypke* bokor, *pachir*, *chatorna*, *tolmach* [kétszer], *virich*, *kecche chechew* zele, *chepew*; *biboch*, *bibeck* = *bíbic*), chy-vel (*vasmachycha*, *kechyka* allo, *fachyan*), cs-vel (*csath*) s csak egyszer van cz-vel jelölve (*luczfenew*). Az Ehrenfeld-kódex a cs és cz hangot cz-vel írja (vö. ZOLNAI, Nyelveml. 94. l. is). Mivel a cs hang jelölése történetében a cz jelö-

lés a *c*, *ch*, *chy* jelöléssel szemben újabb keletű, a fentebbi adatok is a mellett szólnak, hogy a *Hortularium* glosszái régebbiek az *Ehrenfeld-kódex* kéziratánál s így joggal írhatta SZAMOTA, hogy korra a *Schlägli* Szójegyzék után jönnek, mely utóbbi nézetünk szerint 1415 előttről való.

A glosszákból hangtani tekintetben a következőket emelem ki: 1. A mai *o* hang helyén *u* betűt találunk a *solum*, *vgurca* alakokban, ellenben a mai *a* hang helyén sehol sincs a régi *o* írás. Ellenkezőleg itt már nyoma van, hogy az etimologikus *a*-ból a XV. század folyamán sok esetben *o* lett (vö. *mondola* fa, *kalonga*). 2. A mai *e* helyén egy esetben *a* hangot találunk, s ez az «*acetes eden*» adat. A szláv *ocъtъ*-ből nyelvünkben szabály szerint **oczit*, **oczët*, **aczët* s ebből *eczët* lett. Nem lehetetlen, hogy az *acetes* alak ezt a régi s eddig másunnan ki nem mutatott alakot tükrözteti vissza. De nincs kizárva, hogy dunántúli nyelvjárási sajátosság. Ugyanis a *fövenyes* szó is, régi *fëvenyes* «*fauenes* hely»-nek van írva, s itt az *a* nem lehet etymologiai értékű.

Mindent összefoglalva, a *Hortularium* magyar glosszái a XV. század első feléből (1420 utáni időből) valók s régebbiek, mint az *Ehrenfeld-kódex* mai kézírata és nyelvezete.

2. A *Gyöngyösi latin-magyar Szótár-töredék*. A M. Tud. Akadémia könyvtárában JOHANNES BALBUS DE JANUA «*Catholicon*» című művének 1487. évi, velencei kiadásához egy két hasábon írt 39 a/b lapra terjedő latin-magyar szótár-töredék van kötve. A szótár nem teljes, a mennyiben csak az Abba-Cílonos közé eső latin szavak vannak meg benne megfelelő magyar értelmezésekkel. Felfedezésének az a története, hogy a M. T. Akadémia 1835. évi nagygyűlése azzal bízta meg DÖBRENTÉI GÁBORT, hogy hazai könyvtárainkban kutasson régi magyar nyelvemlékek után. E tanulmányút alkalmával DÖBRENTÉI megfordult Gyöngyösön is a Szent Ferencz-rendiek könyvtárában. Ott jártakor azonban (1835. nov. 20.) a nagy hideg miatt nem kutathatott soká; megkérte tehát MAGÓCSY ISTVÁNT, az akkori gvardiánt, hogy mihelyt kitavaszkodik, nézze át a könyvtár anyagát s ha találkozik valami becsesebb anyag, hozza fel Pestre. MAGÓCSY teljesítette a kérést, s 1836. május 3-án DÖBRENTÉINEK a többi közt a szóban forgó szótárt is átadta (l. *Évkönyvek* 3 : 117.). DÖBRENTÉI nem adta ki a szótárt s később feledtségbe ment,

hogyan van ilyen emlékün. SZILÁGYI ISTVÁN 1847-ben nem említi. Az 1868—71 közt megjelent MÁTYÁS FLÓRIÁN-fele «Magyar nyelvtörténeti szótár-kísérlet»-ben azonban szótárunk is föl van használva s az «Idézett írók és művek jegyzéké»-ben ezt olvassuk: «Régi Szótár (Rsztr.) a 16. század első feléből, az akad. könyvt.» (LXX. l.) Mivel MÁTYÁS FLÓRIÁN nem idézte pontosan, milyen jelzet alatt található a kézirat, a Nyelvtörténeti Szótár szerkesztői nem találták meg a szótárt (1874—1880 közt történt a NySz. hoz az anyaggyűjtés). Pedig HELLEBRANT ÁRPÁD «A M. T. Akadémia könyvtárában levő ősnymtatványok jegyzéké»-ben (Budapest 1886.) a 100. lapon, leírva BALBUS «Catholicon»-át, megemlíti, hogy a műhöz 73 lapra terjedő XVII. századból való latin-magyar kézirati szótártöredék van csatolva. Végre 1893-ban SZILY KÁLMÁN, az Akadémia akkori főtitkára «Egy feledésbe ment régi latin-magyar szótárról» címen előterjesztést nyújtott be az Akadémia I. osztályához, hogy «a XVI. század első feléből» való eme szótárunkat az Akadémia adja ki (vö. Akad. Érte. IV. 694. s köv. l.). Az I. osztály a szótár-töredék kiadásával e sorok íróját bízta meg, a kinek gondozásában a mű a következő címmel jelent meg: «A Gyöngyösi latin-magyar Szótár-töredék. VERESS IGNÁCZ másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MELICH JÁNOS. Budapest, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia 1898.»*) Ehhez a kiadáshoz terjedelmes bevezetés van írva arról, hogy milyen munkák alapján van összeszerkesztve a szótár-töredék, kik lehettek a szerzői s milyen korból való. E bevezetésben elmondottak, valamint újabb kutatásaim alapján írtam a következő sorokat (vö. a bevezetés kivonatát: Akad. Értesítő 1898, IX. 119. s köv. l.).

a) A Gyöngyösi latin-magyar Szótártöredékben a latin szavak abécze-rendben vannak közölve, minden egyes latin szó latin nyelven van megmagyarázva; e magyarázatok kiterjednek a latin szó eredetére, a klasszikus íróknál való különböző használatára stb. Itt van pl. az *arx* szó, erről ez van: «*Arx: ab arceo: quia arcet. i. prohibet hostes accedere: Vaar erossegh*»; vagy egy másik az *ascarotum*, erről ez van mondva: «*Ascarotum,*

*) Ismertetve: Magyar Könyvszemle, új foly. VI. 198, BARTHA JÓZSEFTŐL, Magyar Nyelvőr XXVIII. 262, ZOLNAI GYULÁTÓL.

pauimentum picture arte elaboratum, sic dictum: quod uerri non debeat, i. purgari. Mesterseggel alkottatott: megh yrth pagymontom». Az a kérdés áll elő, hogy a latin szavak e latin magyarázatai a Gyöngyösi Szótár-töredék szerkesztőjének az értelmezései-e, vagy pedig a latin értelmezések ki vannak-e írva valahonnan. S a vizsgálódásnak az az eredménye, hogy e latin értelmezések olaszföldi eredetű latin szótárakból vannak kiírva, pl. az *arx* szónál mondottak szóról szóra megvannak CALEPINUS szótárának első csoportba tartozó kiadásai közül az 1516. évben megjelentben, a hol ez van: «*Arx ab arceo: quia arcet. i. prohibet hostes accedere*». A főművek, a melyekből a Gyöngyösi Szótár-töredék össze van szerkesztve: 1. PAPIAS «Vocabularium»-a, 2. JOHANNES BALBUS DE JANUA «Catholicon»-a, 3. CALEPINUS «Dictionarium»-ának valamely 1544. év előtti kiadása.

α) Példák PAPIAS «Vocabularium»-ából (1476. évi kiadásból idézek):

{	PAPIAS: Agnomen: quod ex familia uenit.
	GYÖNGY. Sz. 816: Agnomen: quod ex familia venit: <i>Veszetek Neű.</i>
{	PAPIAS: Agnoscimus notos: cognoscimus ignotos.
	GYÖNGY. Sz. 818: Agnoscimus notos: cognoscimus ignotos.
{	PAPIAS: Ala: exilla dicta: quia motus brachii ex hac in modum alarum inchoet.
	GYÖNGY. Sz. 866: Ala: ex illa dicta: quia motus brachij ex hac in modum alarum inchoet.

β) Példák JOHANNAS BALBUS DE JANUA «Catholicon»-ából (1487. kiadás, a melyhez a szótártör. kötve van):

{	CATHOLICON: Barbitondium dij, i. tonsura barbe: vel locus ubi tondetur.
	GYÖNGY. Sz. 2853: Barbitondum (!), tonsura Barba (sic!) uel locus ubi tondetur, <i>borotwalo hely auagy borotualas.</i>
{	CATHOLICON: Cesonia... quedam caruncula in fronte equini pulli quum primum prodit ex aluo. vnde mulieres faciunt quandam potionem mortiferam.
	GYÖNGY. Sz. 4497: Cesonia: est quedam caruncula in fronte equj: pullj cum primum prodit ex aluo: vnde mulieres faciunt quandam potionem mortiferam.

γ) CALEPINUS «Dictionarium»-ából való példák:

GYÖNGY. SZ. 3977: Carna: dea que vitalibus humanis: seu carnibus (sic!) praeesse existimabatur: *Emberi erzekensegun[k]nek: es aytoknak sarkaynak Isten azzonya hozaya latoy[a].*

CALEPINUS 1513, 1516: Carna: dea: que vitalibus humanis: seu cardinibus praeesse existimabatur.

Ellenben CALEPINUS 1544: Carna siue Cardinea, dea que vitalibus humanis praeesse existimabatur.

GYÖNGY. SZ. 4178: Caueo: as (!), caui: cautum: significat vito: fugio: *El tauoztatom: megh ottalmoszom maghamath.*

CALEPINUS 1513, 1516, 1531: Caueo. es. caui cautum: significat fugio: vito. Ellenben CALEPINUS 1544: Caueo es, cautum uito, fugio.

Megjegyzem, hogy e példák két dologra bizonyítékok; először azt tanúsítják, hogy a szótártöredék szerkesztője CALEPINUST is használta, másodszor pedig azt, hogy CALEPINUS számtalan kiadása közül a szerkesztő a 1544. év előtt megjelent kiadások valamelyikéből dolgozott.

Ha e három főforrással az összes cikkeket összehasonlítjuk, csak igen kevés marad olyan, a melynek az eredetije nincs meg CALEPINUS 1544. év előtti kiadásai valamelyikében, PAPIAS-nál vagy BALBUS-nál. Ezt a negyedik forrást mindeztideig nem tudtam megtalálni, de állíthatom, hogy ez a forrás sem PEROTTUS, sem pedig ALEXANDER DE VILLA DEI.

A kimutatottak alapján állíthatjuk tehát, hogy a Gyöngyösi Szótár-töredék szerkesztett mű.

b) A szótártöredék jelenlegi kézírata öt írónak a másolata. Ez öt író biztos nevek hiányában A., B., C., D. és E. betűkkel jelzem. Az öt író közt a terjedelmes kézirat így oszlik meg:

A írta az Abba—Archisinagogus közé eső szavakat,

B « Archisterium—Asserere « « «

A « Assertor—Azolos « « «

C « Baal—Baro « « «

A « Baronissa—Bella « « «

B « Bellum—Calatus « « «

A « Calati—Celebriter « « «

D « Celebresco—Cementarij « « «

E « Cementicus—Cilones « « «

Az öt író közül legtöbbet írt A., utána B., legkevesebbet D. Ez az öt író a kéziratot másolta, a mi abból következik, hogy a kéziratban több másolásból eredt hiba van, valamint abból, hogy a kézirat jelenlegi alakja annyira törlés nélküli, hogy ez nem lehet az eredeti fogalmazvány. A kéziratban ugyanis *Jo szakach, bolth, aceronitus* stb. helyett *Jo szagath, bolch, aceronicus* stb. van írva, s az ilyen *c pro t* hibák csakis másolásból eredhetnek.

Kik lehettek ezek a másolók, s ők-e egyszersmind a szótár-töredék szerzői, oly kérdések, melyeket érintenünk kell, de a melyeket el nem dönthetünk. A szótár-töredékben sok olyan czikk van, a melyben «nos, apud nos» kitétel van s a melyből a szerzőkre valamilyen következtetést lehetne vonni. De nagyon kell vigyáznunk e kitételekre is. A Szótár-töredékben pl. ez áll 643: «Aera: greca dictio est: quę *apud nos* lolium significat *konkoly*». Az itt levő *apud nos* nem a magyar szerzők szava, hanem CALEPINUSÉ, a ki «Dictionariuma» 1516. évi kiadásában ezt mondja: «Aera greca dictio est: quę *apud nos* lolium significat: vt inquit Diosc». Ha mármost minden ilyen személyesnek látszó bejegyzést megvizsgálunk, összesen három olyant találunk, a mely a magyar szerzőktől származik; ezek: Szótár-töredék 2452: «Attilus: piscis satis grandis, *nobis ignotus*» | 2937: «Belgradum vocamus: *Nandor feyer Vaar*» | 4051: «Cassoma: me: Acus mulieris: qua mulier caput scalpit: à: cado, dis: dicta: eo quod cadere facit immunda. *Az fesű kywel az azzony allath fesűly feyeth. Acus ille de quo facta est mentio nusquam auditur in patria nostra*». E három személyes vonatkozású bejegyzés legfeljebb annyit képes igazolni, hogy a szerzők magyarok voltak, de ez különben sem volt kétséges.

Nagyobb bizonyító ereje van annak, hogy a szótár-töredék egy olyan BALBUS-féle «Catholicon»-hoz van kötve, a melyben magában is vannak glosszák; ezek a glosszák a következők: *Cingula* szó mellett *here*; *storum* mellett *Gyeken*; *tollinum* mellett *kankaly[k]*; *vappa* mellett *wyz*; *vapidus* mellett *az k[y]* az *zez*... *mo*... Mivel mármost a gyöngyösi Szent Ferencz-rendi könyvtárban egy másik «Catholicon» is van, a melyben magyar és horvát glosszák vannak 1542—1550 tájáról (vö. NyK. XXVIII. 33.), s e glosszákat tartalmazó «Catholicon»-ról biztos dolog,

hogy a zágrábmegyei remetinczi pálos-kolostor tulajdona volt, úgy tartottam, hogy az a «Catholicon» is, a melyhez a Gyöngyösi Szótár-töredék van kötve, egykor pálos-rendű kolostor tulajdona volt. Mivel mármost a szótártöredékben a lat. *frenum*

Calamito: niomorusz gott teeszk.
 Calamito: sus niser et calamito: pleng: niomoru ke
 Calamito: lita calare: sji polok. seruet.
 Calamio: naad rál. ut jenna scriptorib: jiro
 tolu. ut bura fahat.
 Calamira est: geng rane: .o. q. monas in calam
 leucis beca: as ródo beca.
 Calaria: nanis q' ligna portat: a calo: nit: q'd
 lignu: fa horos thais: traanchit.
 Calato: Camistru kosnar. ut as tunc mē toka.
 ut mē toloftul as tunc h. pap dicit.
 Calatur: j: gathi: canjri de virgis: auguri infundo.
 Lati in ore: tunc kosar. kj wezió' l' fonattatoh.
 Calare: ponere, vocare: Letemi.
 Calatrica: grece pugnatória: Bayith virgino.
 Caltra mens: est sub talo dictu a calco, q' terra calat.
 vel a calce: dñu parte: As Jaxkatt.
 Caltra: stimulu animalis: Sar kanijs: Cogit
 egm currere sub mī lile caltra abutit.
 Calo, vel cala: pips: L: lig mē: fa: Török.
 Calcare: gmeri: magh nyomja.
 Calcis: pē ma pars plane: a callo ei, inde dñi.

Hasonmás a Gyöngyösi Szótártöredékből; a felső rész a B. író, az alsó pedig az A. író keze írása.

= magy. ere: here, heree alakban fordul elő (vö. 2619, 4532; 2772: eree), tehát úgy, mint a hozzákötött «Catholicon»-ban, mivel továbbá a 4456. szám alatt a Szótár-töredékben magyarhorvát értelmezés is van (vö. «ceruisia: quasi: cereris vis: serpiua»), tehát épp úgy mint a ma Gyöngyösön levő remetinczi

eredetű «Catholicon»-ban, azt kellett feltennem, hogy szótár-töredékünk másolói inkább pálosrendi szerzetesek, semmint Szent Ferencz-rendiek voltak. Ma már nem tarthatom helyesnek ezt a következtetésemet. A gyöngyösi rendi könyvtárban ugyanis

FORMA OBEDIENTIALIS.

Incipit sibi charissimo vene. p^ri frⁱ
francisco a gyöngyös ordinis fratri minoru
regularis obseruantie professori concisionatori
dilecto. Frater emerito de eadē gyöngyös
eod. ordinis ac professionis nec non p^roui-
cie hungarie saluatoris minister licet m
merito eterna

Hasonmás a Gyöngyösi Szent Ferencz-rendi könyvtár XVI. századi
«Constitutiones» cz. kéziratából, mely a Gyöngyösi Szótártöredék
B. frójának keze vonása.

Incipit sibi charissimo vene. p^ri frⁱ
francisco a gyöngyös ordinis fratri minoru
regularis obseruantie professori concisionatori
dilecto. Frater emerito de eadē gyöngyös
eod. ordinis ac professionis nec non p^roui-
cie hungarie saluatoris minister licet m
merito eterna

Ugyanonnan való hasonmás, a mely A. író kézírásához hasonlít.

sikerült egy olyan kéziratot találnom, a melyben a mi szótár-töredékünk másolói közül legalább az egyiknek a keze vonását meggletem. Van ugyanis Gyöngyösön a Szent Ferencz-rendi könyvtárban egy XVI. századi, a rend «Constitutiones»-eit magában foglaló kézirat, a melyben olyan írásra leltem, a milyen

írás a Gyöngyösi Szótártöredékben van. A *B.* író keze vonása megegyezik a «Forma obediencialis» írója kezeírásával, a melyet talán GYÖNGYÖSI IMRE írt. Az *A.* író kezevonása azonban nem egy az 1594. *Fr. V. I.* aláírású író kezeírásával. Szakértők állítása szerint palæographiailag a Gyöngyösi Szótártöredék *A.* írója munkája régibb, mint az 1594-ben író *Fr. V. I.* írása.

Az idemellékelt hasonmásokkal azonban kétségtelenül be van bizonyítva, hogy a Gyöngyösi Szótártöredék a Gyöngyösi Szent Ferencz-rendiek házában készült másolat. Hogy ugyanők a szótár-töredék szerzői is, igen valószínű, de közelebből be nem bizonyítható.

c) DÖBRENTAI GÁBOR a szótár-töredék korát 1600 elejére tette (A M. T. Acad. Évkönyvei III. 117.), míg ellenben MÁTYÁS FLÓRIÁN a XVI. század első felébe helyezte a kéziratot (vö. M. nyelvt. szót. kísérlet LXX.). HELLEBRANT ÁRPÁD szerint a XVII. században írták, míg ellenben SZILY KÁLMÁN, ki a szótár-töredékkel behatóan foglalkozott, azt írja, hogy e szótár nyelve «a XVI. század első feléből, igen valószínűleg a Zápolyák korából való.... de nem is későbbi 1550-nél, mert igen sok olyan szó van benne, a mely csakis a codex-irodalomban található s a XVI. század második felében már többé nem fordul elő» (vö. Akad. Ért. IV. 695, 696.). MÁTYÁS FLÓRIÁN és SZILY KÁLMÁN nézetéhez csatlakozom, a mikor az alább kifejtendő okok alapján azt vallo, hogy a Gyöngyösi latin-magyar Szótártöredék a XVI. század közepe táján keletkezett s jelenlegi másolata se sokkal későbbi ennél a kornál. Ennek a nézetnek a helyességét a következők bizonyítják:

α) Tárgyi bizonyítékok: A szótár-töredékben ez áll: 3976.: *Carolus Cesar christianismus*. A *Carolus* szó a Gyöngyösi Szótár-töredék forrásai közül csakis a BALBUS-féle «Catholicon»-ban van, s itt ez áll: «Carolus li penul. cor. rex francie fuit». E forrásukkal szemben tehát a szerkesztők önállóan jártak el, a mennyiben megváltoztatták az eredeti szöveget s helyette «Cesar christianis[si]mus»-t írták. Ez a változtatás csak úgy érthető, ha V. Károly római császárra gondolunk, a ki a Szent Ferencz-rendnek nagy barátja volt (vö. M. Könyvszemle V. 81.) s a ki 1519—1556 közt volt római császár. Ha ez az okfejtés helyes, akkor a Gyöngyösi latin-magyar Szótártöredék 1556 előtt kelet-

kezett. Másik tárgyi bizonyíték SZILY KÁLMÁN jelentésében ez: A szótár-töredék «a *centurio*-t így értelmezi: Szaz Ember hadnaggia: *Aga*» [4402. sz. alatt], a *cassiodolabrum*-ot pedig: «alabard kywel az *lanch* kenézók Jarnak» [4405. sz. alatt]. Tehát már *agák* és *landsknechtek* járnak Magyarországon!» (Akad. Ért. IV. 695.) Nézetem szerint is ez állapotok, a mikor hazánkban *lanczkenézek**) és *agák* vannak, főleg az 1526. év utáni, tehát a mohácsi vész utáni állapotokra vonatkoznak s ezzel a szótár-töredék keletkezése 1526—1556 közé esnék.

β) Helyesírási bizonyítékok. E bizonyítékok kapcsán kiemelem, hogy a szótár-töredékben a magánhangzók hosszúsága vagy kettőzéssel van feltüntetve vagy pedig jelöletlen. A *cs* hangot szótár-töredékünk sohasem írja *ts*-sel, a mint az a XVI. század második felében, így CALEPINUS szótárában is közönséges, hanem mindig a régebbi *ch*, *chi*, *ci*, *cz* jegyekkel. Az *az* névelőnek ilyenén való írása: *akkin* (= a kin), *ammy* (= a mi), *attykoth* (= a tikot) stb., a mely írásmód az 1549. évi Orthogr. Vng.-ban követendő például van felállítva, a XVI. száz. folyamán fordul elő csupán (vö. Bécsi k.: *annag*, Birk-k.: *ammi*, ZOLNAL, Nyelv eml. 120, 137.). Az *o*, *ö* hangot szótártöredékünk sokszor *w*-, *v*-vel jelöli, a mi legrégibb nyomtatványainkban többször, a XVI. század második felében nyomtatottakban azonban csak elvétve fordul elő. A helyesírási bizonyítékok sorában kell megemlítenem, hogy a szótártöredékben az *A*-n, *B*-n, *C*-n kezdődő szavak felsorolásánál alcsoportok vannak megkülönböztetve, mégpedig így *A*: ante: *D* (s itt közölve vannak az *ad*-kezdetű latin szavak), *A*: ante: *E* (*ae*-kezdetű latin szavak), *A*: ante: *F* (*af*-kezdetű latin szavak) stb. A szavaknak ilyen alcsoportokban való felsorolása CALEPINUS szótárainak 1544. év előtt megjelent kiadásában van, mert csakis itt találunk írva *A*: ante: *D*, *A*. ante. *E*. stb. csoportokat. Végül a mellékelt

*) Nagyon fontos, hogy a NySz. és OklSz. szerint is emlékeinkben a XVI. század második felében már nem fordul elő *lanczkenét*. A szótártöredékben levő *lanczkenéz* alak (vö. még 3045. sz. alatt is: *bibellus* — *laancz keneez* baard) népetymológiai alak a XVI. sz. első felében Erdélyben használatos *kenéz* alakhoz. A NySz.-ban közölt adatok mind a XVI. század közepe tájáról valók (vö. Régi magyar költők tára III. index).

hasonmások sem szólnak a XVI. század közepe, mint a szótár-töredék keletkezése ideje ellen. A *Fr. V. I.* írásában 1594. évszám van, míg a Gyöngyösi Imre írása szakférfiak szerint (VARJÚ ELEMÉR múz. tisztviselő véleménye) régibb s bátran tehető a XVI. század közepére. Ugyanezen szakférfiak szerint a *Fr. V. I.* írásánál, a ki 1594-ben írt, a Gyöngyösi Szótártöredék *A.* írójának betűvetése régibb jellegű. Mindebből tehát az következik, hogy a Gyöngyösi Szótártöredék meglevő másolata sem sokkal későbbi a XVI. század közepe tájánál. γ) A nyelvi bizonyítékok csoportjából itt közlök néhány olyan szót, a mely eddigi tudásunk szerint csupán olyan emlékekben fordul elő, a mely emlékek 1550 előtti időkből valók. Ilyen szavak:

4339: *vionnal valo* — *cenos grece nouus latine* | 2087: *fyu vyzett uel nyayasul ualakit maganak uenni: egyyesyttenj* — *arrogare: est in filium et familiarem asciscere: associare: adiungere* | 1115—1117, 2395: *Valtoszlagh*: *most egyyet: esz vtan mast* — *alternis aduerb: vicissim: nunc vnum; Valtoszlak: egyketh az masyk vtan. ogom elő: vel: teszóm oda* — *alterno: vicissim alterum duorum pono; Valtoszlak* — *alternatim; Vyszonth: valtossagh (tollhiba valtосlagh h.): egymas vtan* — *at contra: significat vicissim* | 1124: *Versenkódóm: szydalmaszók: oly minth az hamys partoth oltalmosom* — *altercor... quasi aduersam partem tuerj* | 2431, 2686: *De magha* — *attamen: sed quia; De magha* — *autem* | 1744: *Elesztób* — *apprime, apprimis* | 765, 1097, 2869: *lybeszó* — *agapeta... lenocinator; lyboszó* — *ambro, lectator; libezeo* — *baratro lectator, lonocinator* | 996: *Venerek*: *alkothok: arulok* — *alicarij: qui eam [értsd: alicam] conficiunt: Vendünt* | 4091: *hűbles*: *hűtre tanytas* — *catechismus: est instructio in fide.*

Összefoglalva vizsgálódásainkat, a következőket állapítottuk meg: A Gyöngyösi Szótártöredék szerkesztett mű, latin részének forrásai PAPIAS, BALBUS és CALEPINUS szótárai. A szótár-töredék lehet egy ember, de lehet többnek is a szellemi terméke. Jelen alakjában azonban másolat, még pedig öt másolónak a munkája. Ez öt másoló közül az egyik, a kit *B* betűvel jelöltünk, alkalmasint *Frater EMERICUS DE GYÖNGYÖS*. A bemutatott hasonmásokból következik, hogy a szótártöredéket a gyöngyösi Szent Ferencz-rendi szerzetesek másolták s valószínű, hogy ugyanők is szerkesztették. A szótár-töredék eredetije a XVI. század közepe tá-

ján (1556-ig) készült s valószínű, hogy a másolat sem sokkal későbbi.

3. CALEPINUS *latin-magyar Dictionarium*-a. Említettem már, hogy CALEPINUS «*Dictionarium*»-a 1502-ben jelent meg először s hogy eredetileg latin szótár latin magyarázatokkal (itt-ott görög megfelelőekkel). Igen sok kiadásban jelent meg 1568-ig, a mely évben latin és görög nyelven kívül más nyelvű értelmezésekkel is bővült. Így lett 6, 7, 8, 9, 10 s végül 11 nyelvű szótárrá. Addig is azonban, míg ez idegen nyelvi értelmezések közt a magyar is helyet foglalhatott, számosan tanáraink, tanítóink közül érezték, hogy ilyen latin-magyar szótárra szükség van. Innen van, hogy több olyan 1568 előtt megjelent CALEPINUST ismerünk, a melybe egykori tulajdonosa maga írta be a magyar értelmezéseket (vö. feljebb). E magyar glosszákkal is ellátott példányok közül legterjedelmesebb bejegyzéseket az a CALEPINUS foglal magában, a melyet Nyitrán az egyházmegyei ROSKOVÁNYI-könyvtárban őriznek s a mely 1551. évből való bázeli CALEPINUS «*Dictionarium Linguae Latinæ*». A ROSKOVÁNYI-könyvtárnak MITTUCH JÓZSEF, felső-elefánti plébános ajándékozta a könyvet, a mint azt a példányban levő következő bejegyzés igazolja: «*Dono dedit Bibliothecæ Diœc. Josephus Mittuch parochus F. Elefanthensis 1902.*». A könyvben «*Ladislaj Szörény 1583*» beírás van, de e bejegyzés betűinek vonásai teljesen különböznek a példányban levő magyar glosszák betűinek vonásaitól. A példány egykor a felső-elefánti pálos kolostor tulajdona lehetett s valószínű, hogy itt írták bele a magyar értelmezéseket. Ez értelmezések, a melyek az *A—D.* kezdetű latin szavak közt sűrűn, az *E—Z* köztiek közt ritkábban fordulnak elő, nézetem szerint kétféle eredetűek. Egy részük kétségtelenül MOLNÁR ALBERT szótárának 1621-i kiadásából van kiírva; ilyen kiírt glosszák a *Bäcchäri*, *Balanite*, *Balo*, *Barba*, *Basilica* szóval kezdődő oldalakon levő *b* kezdetű magyar szavak (vö. *Babalkodom*, *Babona*, *Babonas*, *Bádgiadok*, *Badgiath* stb.), továbbá a *Saepicule* kezdetűn levő *s*-sel kezdődők (*Sai*, *Szaytor*, *Saitarka*, *Sayto* stb.). A példányban közmondások is vannak írva, pl. *Köniü czendesz idön kormant tartanj*. In tranquillo quilibet gubernator est | *Czak azon bakot niuzza*. Eandem cantilenam cantat | *Kinek kinék az ü bibeie fay*. *Domesticum omne afficit* stb. Ezek sem va-

lók közvetlenül a népi beszédből, vagy pedig DECSI-ből, hanem MOLNÁR ALBERT szótárának magyar-latin részéből (vö. *bac* szónál: *Czac azon Bakot nyuzza*, Proverb. Eandem cantilenam cantat | *kormany* szónál: *Kormánt tartani könyű czendesz időn* | *bibe* szónál: *Kinec kinec aző Bibéje fay.* Prover. Domesticum omne afficit stb.). A MOLNÁR ALBERT szótárával való egybevetés után is azonban marad egy rész, a mely önálló beírásnak látszik. Az *ablacto* szónál pl. ez van írva: *à chőcztől el walasztany*, MOLNÁR ALBERTnél: *Ablacto — Az cőcztől el szakasztom.* Ilyen eltérés sok van,*) úgy hogy ezt a második részt eredeti bejegyzésnek tartom, a mely lehet a XVI. század végéről való (vö. *ít h. -et: nyeretes*). Ha azonban a nyitrai egyházmegyei könyvtárban levő CALEPINUS-nak részben eredetiek a bejegyzései, ekkor ez is csak azt bizonyítja, hogy az a férfiú, a ki CALEPINUS Dictionariumába a magyar nyelvet beiktatta, régóta érzett közszükségletet elégített ki e munkásságával. De vajjon melyik kiadás az a sokféle CALEPINUS-kiadásból, a melyben először jelenik meg a magyar nyelv. Erre a kérdésre kétféle feleletet adott régebbi irodalmunk. Az egyik részen áll BOD PÉTER és követői, a másik részen TOLDY FERENCZ és SZABÓ KÁROLY.

BOD PÉTER azt mondja, hogy CALEPINUS 1587. évi lyoni kiadásában van először közölve a magyar nyelv; erre vonatkozólag az általa javított PÁRIZ-PÁPAI-féle Dictionarium bevezetésében ezt olvassuk:

«Ambrosii Calepini Dictionarium cum Anno 1587 Lugduni in Gallia ederetur, addita est etiam Hungarica Interpretatio. Quis ille fuerit, qui tantum laborem omnino utilem ac necessarium perfecerit? nomen ipse celavit, jamque oblivionis Sipario est involutum . . . Procuraverant eam editionem Lugdunensem Celeberrimi viri Janus Paseratius et Ludovicus de la Cerda, mentio tamen facta non est Hun-

*) *Abrumpo*-nál: *loca abrupta, rőyteők helek*, MA.-nál nincs | *acelino*-nál *horgasetom*: MA.: *hozzáhayloc* | *Accusatorius vir*-nél *Vados ember*: MA.: *Accusatorius: Vádolásra való* | *Aceruus*-nál: *Rakas, Aztagh*: MA.: *Acervus: Rakás, gyűjtés* | *Acinaticium*-nál: *Lőre, Chiger*: MA.: *Acinaticium: Savanyu magokból czi-nalt orvoslo ital*. CALEPINUS szótárából se lehetnek kiírva ezek a szavak, vö. pl. *Alauda — Pachirta*, Calepinusban: *Patsir* vel *Patsirta*, MA.-nál: *Patsirta, süsetec* | *albumen — Vng. Tikmon feiere*, Cal.-nál: *Tyuk mony feiéri* | *Areator — Cheplő*, Calep.-ban nincs értelmezve stb.

gari interpretis. Neque Typographus aliud insinuat: Novissime autem tribus disertissimis Viris prouinciam mandavimus, ut quo labor hic noster esset commendatior, Polonicam Lingvam, Ungaricam atque Anglicam adjiceret. Non pauci ea ætate a Dacica Nobilitate Patavii, Bononiæ, Genevæ et in Galliæ Scholis politioribus Litteris operam dabant, fortasse ex illis quidam, Hungaricam adjecit interpretationem. Quisquis is fuerit, solus vel cum sociis opus urserit? Lingvæ omnino Hungaricæ fuit egregie peritus».

Látni való e leírásból is, hogy Bod Péter kezei közt kellett lenni egy ilyen 1587. évi kiadásnak, különben nem idézte volna oly pontosan, hogy itt van először közölve a lengyel, a magyar és az angol nyelvi értelmezés. Egy ideig Sándor István is azt vallotta, hogy Calepinus szótárának magyar nyelvvel bővült kiadása 1587-ben Lyonban jelent meg először (vö. Sokféle VIII. 44, 1801. évben). Ugyanezt vallotta Szilágyi István (vö. M. Acad. Ért. 1847, VII. 317.), Vass József (vö. a kolozsvári róm. kath. gymnasium évkönyvei 1853/4 8. l.), Mátyás Flórián és Szamosi János (Erdélyi Muzeum I. 30.). Ez írók, Mátyás Flóriánt leszámítva, mind alighanem Bod Péter nyomán mondják az 1587. évi lyoni kiadást a legrégebb magyar nyelvvel bővült kiadásnak. Vass József szerint pl. ez a kiadás 11 nyelvű, a mi nem helyes állítás. Mátyás Flórián azonban egy 1587. évi lyoni kiadásból gyűjtött adatokat a maga «Magyar nyelvtörténeti szótár»-ához. Szótár-kisérletében ilyeneket olvasunk:

LXX. lap: «CALEPINUS magyarázója, 1587»; 21. lap: «...senki nem használja, még CALEPINUS magyarázója sem. E Szótár 1587-ben jelent magyarját...», 164. lap: «Hohér értelménye tudtunkra csak 1587 óta. Ez évi CALEPINUSban ugyanis: carnifex, hohér, bakó».

Toldy Ferencz (vö. Magy. nemz. irod. tör. Pest 1867, 53. l.) és Szabó Károly (vö. Régi magy. könyvt. I.) ezzel szemben azt tanították, hogy Calepinus első, magyar nyelvvel bővült kiadása 1590-ben Bázelen jelent meg. Bod Péter és hívoinek állítását nem czáfolták, megemlítésre nem méltatták. Hittek annak, hogy hiszen az 1590. évi bázeli kiadás azt mondja, hogy «præter illas superioris editionis lingvas et Polonica, Vngerica et Anglica hac demum vice, nostra cura, adjecte veniunt», pedig ezt a kijelentést helyesen csakis úgy lehet ér-

telmezni, hogy a bázeli kiadások közül a magyar nyelv először az 1590. évben megjelentben van közölve (vö. SZILY, Nyr. XV. 259.).

De nemcsak nem czáfolták TOLDY és SZABÓ BOD PÉTER és követőinek állítását, hanem azt sem vették figyelembe, hogy SÁNDOR ISTVÁN 1586-ban megjelent magyar nyelvű CALEPINUS-ról is tud. Sokféle X. 45. lapján (1808. évből) ez áll: «Így teszi ki azokat a' X. nyelvű Calepinusnak magyarázója is a Lugdunumi 1586-diki kiadásban». SÁNDOR ISTVÁN e szavaiból azt következtetem, hogy ő 1586. évi CALEPINUST forgatott, a melyhez 1808-ban juthatott (vö. hogy még 1801-ben, a Sokféle VIII. 44. lapján 1587. éviről beszél). Külömben honnan tudná, hogy az 10 nyelvű, mikor erről előtte BOD nem szólt s későbbiek közül is VASS JÓZSEF 11 nyelvűnek gondolja.

E szerint irodalmunk tudott 1586. és 1587. években megjelent lyoni és 1590-ben megjelent bázeli magyar nyelvvel bővült CALEPINUSRól. Hogy mely évből való az első magyar nyelvi kiadás, annak tisztázását két férfinak köszönjük, a kik egymástól függetlenül egy időben írták meg e dolgot. Az egyik VAGNER JÓZSEF nyitrai kanonok; dolgozatának címe: «CALEPINUSnak egy 1585-iki lyoni kiadása mint adalék SZABÓ KÁROLY «Régi magyar könyvtárához» (vö. M. Könyvszemle 1885. évi folyam 60—61. lap), a másik SZILY KÁLMÁN, az Akadémia nagytudományú főkönyvtárnoka; dolgozatának címe: «Ki volt CALEPINUS magyar tolmácsa?» (Vö. Nyr. XV. 258—264, 306—314 és Értekezések a nyelv és széptud. köréből XIII. köt. 8. szám.)

VAGNER JÓZSEF ezt írja: «A mult 1884. őszén vettem CALEPINUS egy díszes bőrkötésű s aranyos szegélyű 1585-ik évi lyoni kiadását, tíz — ezek között magyar — nyelvű szöveggel. Minthogy... tudtam, hogy a legrégibb kiadás, mely a magyar nyelvre is kiterjeszkedik, Bázelen Henricpetri Sebestyénnél 1590-ben jelent meg, példányom nagy mérvben lekötötte figyelmemet. Legnagyobb gonddal kerestem ezen mindeddig nálunk ismeretlen kiadást... bibliographiai művekben és számos régi s újabb antiquariusi katalogusban, de eredmény nélkül. DELANDINE «Bibliothèque de Lyon» című négykötetes munkájában CALEPINUS hatféle kiadását említi ugyan, ú. m. Lugduni 1558, 1634, 1647, 1656, 1681 (Arnaud) és 1681 (Anesson), de ezek egyikébe sem vétetett fel a magyar nyelv. Végre HYDE TAMÁS és SCAPINI KÁROLY könyvlajstromaiban találtam egy 1586. évi lyoni kiadást, melynek

címe: «Calepini Ambrosii Dictionarium Decem Linguarum, Lugduni 1586».

Nagy ívrétű példányom 1153 kéthasábú számozott lapra terjed... Címe: Ambrosii [Calepini]¹⁾ Dictionarium [Decem Linguarum] Nuper hac postrema editione quanta maxima fide ac diligentia fieri potuit, accurate emendatum, multisque partibus cumulatam, et aliquot milibus vocabulorum locupletatum. [Ubi Latinis Dictionibus Hebrææ] Græcæ, Gallicæ, Italicæ, Germanicæ et Hispanicæ, itemque nunc primo et Polonicæ, *Vngaricæ*²⁾ atque Anglicæ adiectæ sunt.... Ezen sorok alatt van a nyomdász nagyszegű keretbe foglalt jelvénye: egy méhektől körülvelt szökő oroszlán; fölötte szalagon e jelmondat: De Forti Dulcedo. A fametszet alatt: [Lugduni] MDLXXXV. [Cum Privilegio Regis.] A címlap utáni számozatlan levélen: Typographus Candido Lectori, S. D., mely ajánló levél így végződik: Vale, Lugduni MD LXXXV. — Ezután következik: *Extrait du Priuilege du Roy*, melyben a nyomdász *Estienne Michel* megneveztetik. *Données a Paris le 25 Octobre 1579. Signees par le Roy en son conseil. Povtelain. Et seellees (így) en cire iaulne du grand Seel....* a munka vége egyszerű: *Finis* szóval jeleztetik. Pélányom teljesen ép és tiszta minden régebbi feljegyzés nélkül».

VAGNER e leírása után kétségtelen, hogy CALEPINUS «Dictionarium»-ának az a kiadása, a melyben a latin szavak magyarul is először értelmezve megjelennek, 1585-ben Lyonban látott napvilágot. Ebből a kiadásból eddig két példány ismeretes; az egyik VAGNER JÓZSEF nyitrai kanonok tulajdona,³⁾ a másik pedig a párisi Bibliothèque Nationale-é (vö. Nyr. XV. 260.). A következő tíznyelvű kiadások egyszerű lenyomatai az 1585-i lyoniak: 1. Lyon, 1586; ebből a kiadásból három példányról van tudomásunk; az egyik a párisi Bibliothèque Nationale-é (vö. Nyr. XV. 262.), a másik PETHŐ GYULA hagyatékából a kolozsvári Egyetemi könyvtaré; a harmadik SÁNDOR ISTVÁN birtokában volt (vö. Sokféle X. 45.), közelebbit azonban e példányról nem tudunk; 2. Lyon, 1587. Ilyen példányt említ BOD PÉTER a PARIZ-PÁPAI-féle latin-magyar szótár bevezetésében s valószínű, hogy ilyenből dolgozott MÁTYÁS FLÓRIÁN is; 3. Lyon, 1588. Ilyen példánya van SZILY KÁLMÁN akadémiai főkönyvtárnok-

¹⁾ A rekeszjel közötti szavak vörös festékekkel vannak nyomva.

²⁾ Én emeltem ki.

³⁾ Jelenleg VAGNER ajándékából a nyitrai ROSKOVÁNYI-könyvtár birtokában van.

nak; 4. Genf, 1594. Ebből a kiadásból két példány van a M. N. Múzeum könyvtárában, czíme: «AMBROSII CALEPINI Dictionarivm Decem lingvarum . . . vbi latinis dictionibvs Hebrææ, Græcæ, Gallicæ, Italicæ, Germanicæ et Hispanicæ, itémque nunc primò et Polonicæ, Vngaricæ atque Anglicæ adiectæ sunt Eust. Vignon, Jacob Stoer, Guill. Laemarij. MDLXXXIII». Erről a kiadásról SZILY KÁLMÁN bizonyította be, hogy genfi kiadás (vö. Nyr. XV. 263.), régebben frankfurtinak (vö. TOLDY FER.: A m. n. irod. tört. Pest 1864—5, 58. l.) tartották.*) — Az eddigi kiadásoknak következő közös tulajdonságaik vannak: a) Valamennyi tíznyelvű szótár, a belga nyelv (: aln.: alfrank) tehát hiányzik belőlük; b) Valamennyi pusztá lenyomata a legrégibb 1585-i lyoni kiadásnak. E szerint valamennyiben megvan az, hogy «nunc primò et Polonicæ, Vngaricæ atque Anglicæ [értsd: dictiones] adiectæ sunt» és valamennyinek előszavában benne van ez az értesítés: «Novissimè autem tribus disertissimis viris prouinciam mandauimus, vt quò labor hic noster esset commendatior, Polonicam linguam, Vngaricam, atque Anglicam adicerent» (az 1594. évi kiadásból idézem; BOD PÉTER az 1587-iből, SZILY KÁLMÁN az 1585-iből és 1586-iből idézte e szavakat; s így van az 1588-iban is).

Lyon-on és Genfen kívül azonban Bázelen is jelentek meg olyan CALEPINUSOK, a melyekben a magyar szavak benn vannak; az első ilyen kiadás 1590-ben látott napvilágot (czíme «AMBROSII CALEPINI Dictionarivm vndecim lingvarum . . . respondent autem Latinis vocabulis Hebraica, Græca, Gallica, Italica, Germanica, Belgica, Hispanica, Polonica, Vngarica, Anglica»), a következők pedig 1598-ban, 1605-ben, 1616-ban, 1627-ben (vö. SZABÓ KÁROLY Régi magy. ktár. I; TOLDY FERENCZ A m. n. irod. tört. Pest 1864—65, 58. lapján 1622. és 1682. évi bázeli kiadásokat is említ, de ilyen magyar nyelvű kiadásokat nem láttam). A bázeli kiadások a lyoniaktól és a genfitől abban különböznek, hogy a bázeli kiadásokban a tulajdonnevek ki vannak véve a köznevek csoportjából s külön onomasticonban vannak abécze-rendben

*) TOLDY említ 1620-ban Genfben megjelent kiadást is (vö. A M. n. irod. tört. 58.), a melyben a magyar nyelv is benn volna; ilyen kiadásról azonban nem tudhattam meg semmit.

felsorolva. Más különbség az, hogy a mi a lyoniakban és a genfiben *u*-vel vagy rövidítő jellel van nyomtatva, az a bázeli-ekben *we*-vel, illetve a rövidítés feloldva van visszaadva; például:

1594: obaro — Be zantom, *korniūl* meg zantom = 1590: Obaro — Be zantom, *korniwel* meg zantom | 1594: oblineo — *Kórniūl* be kenem = 1590: Oblino — *kórniwel* be kenem | 1594: obnoxius — Melto, *būntetesre* melto = 1590: Obnoxius, Melto, *bwentetesre* melto | 1594: oboleo — Szagos vagiok, *būdős* vagiot = 1590: Oboleo — Szagos vagiok, *bwedős* vagiot | 1588, 1594: Reuerentia — *Bótűllet*, tiztelet = 1590: Reverentia — *Bótűwellet*, tiztelet | 1588, 1594: Vervex — *űrű* = 1590: Vervex — *Werwe* stb.; rövidítések: 1594: Obbruteo — *Oktalāna* lezek = 1590: Obbruteo — *Oktalanna* lezek | 1594: Oblitesco — *El reytezē*, lappangok = 1590: Oblitesco — *El reytezem*, lappangok | 1594: Quin — Miert *nē* sőt nikab = 1590: Quin — Miert *nem* sőt nikab stb.

Egyébként pedig a bázeli kiadásokban, valamint az 1586, 1587, 1588. évi lyoni és az 1594. évi genfi kiadásokban mindazok a sajtóhibák, a melyek az 1585-i editio princeps-ben megvannak, ismétlődnek, sőt itt-ott számuk növekedik, így pl. «Capitium — *Fűeg*, bérétra» valamennyi kiadásban *fűeg* helyett, ugyanígy «Capulus — Szent *minaly* loua» valamennyi kiadásban így van közölve (1627-iben Szent *minaty* loua). E sajtóhibák is tehát arra intenek, hogy a szótár kiadásakor az Akadémia CALEPINUS 1585-i kiadásának a magyar részét adja ki, mert aránylag ebben van a legkevesebb sajtóhiba. A többi kiadások, pusztá lenyomatok lévén, figyelembe nem veendők.)*

Miután így tisztázva van a kérdés, hogy mikor jelent meg az első, magyar nyelvvel bővített CALEPINUS, előáll a második kérdés, ki volt az 1585-ben megjelent lyoni CALEPINUS-féle Dictionarium magyar tolmácsa. Maguk az első csoportba tartozó kiadások (lyoni és genfi) meg nem nevezik a magyar rész szerzőjét, hanem megelégszenek azzal, hogy azt mondják: «Novissimè autem tribus disertissimis viris prouinciam mandauimus, vt... Polonicam linguam, Vngaricam, atque Anglicam adiicerent»

*) CALEPINUST nem kiczédulázni (vö. Nyr. XVIII. 32.), hanem kiadni kell.

(1594-i kiadásból való idézet). Pedig hogy a magyar rész szerzője több volt, mintsem egyszerű értelmezője a latin szavaknak, mutatja az, hogy a szótárban vannak olyan latin szavak, latin czikkek, a melyek kétségtelenül a magyar értelmező betoldásai. Ilyen czikk a többi közt a következő:

«Bārōuia (így), æ, Prouincia est Vngariæ, siue Pannoniæ inferioris, soli fertilitate, panis et præsertim vini abundantia et præsentia reliquas omnes ferè Vngariæ prouincias vincens, vnde etiam Pannonum lingua nomen traxit *Baranya*, quasi *Bor annya*, mater vini. Hæ prouincia duplex est, superior cuius caput est Tholna et inferior cuius metropolis Lasco, vtraque Danubio celebris» (1594. kiadásból, vö. Nyr. XV. 311.).

S hogy tudósainkat mindenkor érdekelte, ki volt CALEPINUS magyar értelmezője, bizonyítja, hogy már MOLNÁR ALBERT is ír e kérdésről. MOLNÁR ALBERTnek ugyanis nem sikerült megtudnia, ki volt CALEPINUS magyar tolmácsa. Szótára 1604. évi kiadásában ezt írja: «In versione iuvit me interpres, qui CALEPINO Vngarica inseruit, cuius nomen ego adhuc resciscere non potui». BOD PÉTER sem tudta CALEPINUS magyarázóját megnevezni, úgy látszik azonban, erdélyi származású magyarnak tartotta. A PÁPAI-PÁRIZ-féle latin-magyar szótár 1782-i kiadásban erre vonatkozólag ezt írja:

«Non pauci ea ætate a Dacica Nobilitate Patavii, Bononiæ, Genovæ et in Galliæ Scholis politioribus Litteris operam dabant, fortasse ex illis quidam, Hungaricam adjecit interpretationem. Quisquis is fuerit, solus vel cum sociis opus urserit? Lingvæ omnino Hungaricæ fuit egregie peritus?».

1801-ben azonban már SÁNDOR ISTVÁN ezt írta: «Ki magyarázta légyen Calepinust, midőn 1587-ben Liónban jött ki, nem tudatik bizonyosan. Némellyek a Magyar Tolmátstsának SZÁNTÓ ISTVÁN nevű Jézsovítát mondják» (Sokféle VIII. 44.). Nagyon érdekes volna tudnunk, honnan merítette ezt a tudását SÁNDOR ISTVÁN, valamint azt is, hogy honnan merített ROSTY KÁLMÁN, midőn a M. Könyvszemlében (1881. 230. l.) ezt írta: «ARÁTORNak tulajdonítja a rendi hagyomány a magyar részt a Baselben 1590-ben megjelent CALEPINUS nagy szótárában, melyről TOLDI magasztalóan emlékezik meg». E két közlés forrását

azonban közelebbről nem ismerjük; ebben a két közlésben megpendített gondolatot fejtette ki bőven SZILY KÁLMÁN, mikor arra a kérdésre: «Ki volt CALEPINUS magyar tolmácsa?», úgy felelt, hogy «minden valószínűség szerint SZÁNTÓ (ARATOR) ISTVÁN jezsuita..., ki e munkát erdélyi vagy legalább Erdélyben működő rendtársaival 1580—1584 között végezte» (Nyr. XV. 314). A SZILY által megállapított eredményekben megnyugodhatunk, mert ezek teljesen összeegyeztethetők SZÁNTÓ ISTVÁN életetörténetével. E szerint SZÁNTÓ ISTVÁN 1541-ben született a győri egyházmegyében, a theologiai tanfolyamot Rómában végezte. Itt lépett 1561-ben Jézus társaságába. Majd Gráciban és Bécsben tanította a philosophiát, 1569-ben részt vett a Várad-i disputatióban. 1575—1580 közt Rómában lakik... Az ő tanácsára viszi be BÁTHORY ISTVÁN a jezsuitákat Erdélybe. 1580—1588 közt Erdélyben és Nagy-Váradon tartózkodik, a mely évekre esik CALEPINUS szótárának magyar értelmezése.

SZILY nagy valószínűséggel bebizonyította, hogy a CALEPINUS szótárában levő magyar nyelvi értelmezés legalább is két ember munkája. Az egyik értelmező az *A—L*-en kezdődő latin szavakat értelmezte, a másik az *M—Z*-en kezdődőket. Erre a megkülönböztetésre SZILY úgy jött rá, hogy feltűnt neki, hogy az első részben a magy. *sz* csaknem mindig */z*-szel, míg a második részben csaknem mindig *z*-vel van írva. E megfigyelést megerősíti az is, hogy a genfi kiadás is két részre van osztva. Az első rész *A—K*-ig terjed, a második rész, a mely «*altera pars*»-szal van jelölve, *L—Z*-ig. Mind a két rész külön van lapszámozva. A helyesírásból tehát meg volt állapítható, hogy a magyar értelmezések legalább is két írótól valók. Ez természetesen ellenkezik a lyoni kiadások előszavával, a hol határozottan egy férfiúról szól a nyomtató, kinek a megbízást adta, ellenben egyezik BOB PÉTER felfogásával, a ki hajlandó volt több író magyarázóul megtenni. Valószínű, hogy az egy férfiú, a ki a lyoni kiadótól, nyilván a lyoni Jézus-társasági atyák ajánlatára, a megbízást kapta, SZÁNTÓ ISTVÁN volt, s ő aztán idehaza rendtársaival, vagy e társak közül csak egygyel, a munkán megosztozott.

1588-ban a jezsuitákat Erdélyből kiűzték, SZÁNTÓnak is tehát oda kellett hagynia Erdélyt. Valószínű, hogy egy ideig a premontrei rend által elhagyott túróczi prépostság jóságain élt,

a hol 1605-ben, a túróczi rendháznak BOOSKAY hajdúi és a törökök által történt feldúlása alkalmával iratai odavesztek. 1612-ben Olmüczben halt meg (Nyr. XV. 313.).*)

Az eddigiekben tehát megállapítottuk, hogy CALEPINUS szótárának magyar részszel bővült kiadása először Lyonban 1585-ben jelent meg s hogy a magyar rész minden valószínűség szerint SZÁNTÓ ISTVÁN jezsuita s néhány rendtartása, de mindezenesetre rajta kívül legalább még egynek a munkája.

Szólnunk kell meg pár szót magáról a szótárról. Nekem ugyanis úgy tetszik, hogy CALEPINUS magyarázója nem pusztán önmagából merített, hanem a már meglevő magyar szójegyzékek közül is felhasználta egyiket-másikat. Vannak ugyanis kifejezések, szavak CALEPINUSban, a melyek csupán SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájában, illetve MURMELLIUS Lexiconában fordulnak elő. Úgy gondolom, hogy vagy egy kéziratban közkezen forgott SZIKSZAI-ból, de mindezenesetre MURMELLIUSBól merített CALEPINUS magyar tolmácsa. Mindezen kérdéseknek behatóbb vizsgálata azonban mindaddig lehetetlen, a míg CALEPINUS latin-magyar részét az Akadémia ki nem adja, a mi különben a legközelebbi jövőben remélhető.

4. SZAMOSKÖZY ISTVÁN *magyar-latin szótártöredéke*. CALEPINUS «Dictionarium»-ának hatása alatt készült SZAMOSKÖZY ISTVÁN XVI. századi történetíró magyar-latin szótára, a mely azonban csak töredékben ismeretes előttünk. Öríztek ugyanis az Országos Levéltárban a gyulafehérvári káptalan lajstromozatlan iratai közt (IV. cs. 12. sz. alatt) egy magyar-latin szótártöredéket, a melyről NAGY GYULA orsz. levéltárnok közölt részletes ismertetést a Magyar Könyvszemle 1887. évi folyamában. Ugyanő ugyanott a töredéket is közölte. Ismertetésének címe: «Egy kéziratban maradt magyar-latin szótártöredék 1580 tájáról» (vö. M. Könyvszemle, régi folyam XII. 100—110.). NAGY GYULA nem mondja meg, hogy a töredék mikor jutott az Országos Levéltár birtokába, azonban ez a töredék nem egy azzal, a melyről BEKE ANTAL az 1871-ben megjelent «Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanianae» című művében a 631. szám alatt így emlékezik

*) SZÁNTÓ életrajzát legterjedelmesebben FRANKÓI V. írta meg, vö. Kathol. Szemle 1887. évi foly. 385—433. l.

meg: «Vocabularii latino-hungarici fragmentum, fol. 35». ¹⁾ A töredék tehát Gyulafehérvárról 1871 után került ²⁾ az Országos Levéltárba s innen azóta a M. N. Múzeum kéziratтарыába, a hol Fol. Hung. 1187. szám alatt őrzik.

A töredékről NAGY GYULÁnak az volt a nézete, hogy CALEPINUS magyar értelmezői, miután elkészültek a latin-magyar részszerkesztéshez, hozzáfogtak egy magyar-latin szótár szerkesztéséhez. «Vajjon az eredeti kézirat magának SZÁNTÓ ISTVÁNNak kézírása-e, vagy csak munkatársai valamelyikétől származik? — nem merjük eldönteni», írja NAGY GYULA. «Annyit bizonyosnak tarthatunk, hogy CALEPINUS magyarázóit hagyták reánk, csekély vigasztalásul a nagy veszteségért, mely e derék munka többi részeinek elpusztulásával irodalmunkat érte» (M. Könyvszemle XII. 110.).

Időközben WENZEL GUSZTÁV könyvtárát megvette a budapesti Egyetemi Könyvtár. WENZEL könyvei közt volt néhány kézirat is, a többi közt SZAMOSKÖZY ISTVÁN kézíratainak egy gyűjteménye. Ebbe a bekötött kézirati gyűjteménybe egyszerűen be volt téve egy négy oldalra terjedő magyar-latin szótár-töredék. ³⁾ A közelebbi vizsgálatnál kitűnt, hogy e töredék SZAMOSKÖZY ISTVÁN saját kezeírása, továbbá, hogy e töredék négy levele a NAGY GYULA által kiadott töredéknek kellő közepébe illik bele. A M. N. Múzeumban levő töredék ugyanis az *En* (= én) — *Ereom zereut* közötti magyar szavak latin értelmezését foglalja magában, úgy azonban, hogy az *En feleolem meg lehet* után *Erette* szó következik. A Múzeumban levő töredékben *Ep*... kezdetű szó nincs közölve, pedig abécze-rendben szedett szótárakban *Erette* előtt kell közölve lenni *ép, epe, epedni erdő* stb. szavaknak. Az Egyetemi Könyvtár töredékében éppen ezek a Múzeumi példányból

¹⁾ Ez a töredék a XVIII. századból való, s latin-magyar, vö. VARJÚ, A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár 261, 269.

²⁾ NAGY GYULA orsz. levéltárnok úr közli velem, hogy a gyulafehérvári káptalan országos levéltára a kolozsmonostori konvent levéltárával együtt az 1882. évi XXII. tcz. alapján került Budapestre az Országos Levéltárba. Az átadás 1882—83-ban történt.

³⁾ A töredék az Egyetemi Könyvtárban van, de számát nem tudom közölni. SZILÁGYI S. leírása alapján abba a gyűjtelékes műbe volt betéve, a melyről a Catalogus manuscriptorum II. 354. lapján 272. b. jegy alatt van szó (vö. M. Könyvszemle 1891: 297. l.).

hiányzó részek vannak meg. Az Egyetemi Könyvtár példányában az első szó *Eoles*: occidio, az utolsó *Erdeo*, *sewreo erdeo*: saltus. Így tehát a két példány a sorrendet illetőleg is kiegészíti egymást. Erre nézve SZILÁGYI SÁNDOR, a ki az Egyetemi Könyvtár töredékét leírta s «Szamosközy István szótára» czímen kiadta (l. Magyar Könyvszemle 1891. évi folyama 297—301. l.), ezt írja: «Az Egyetemi Könyvtár ívét s az Országos Levéltár (most már: M. N. Múzeum) két ívét NAGY GYULÁVAL összeillesztettük s a két példány pompásan kiegészítette egymást. A milyen kétségen felül áll ez, épp olyan bizonyos, hogy ezt a Szótárt (t. i. mind a két töredéket) SZAMOSKÖZY ÍRTA». Ez utóbbi pontra csak azt jegyezem meg, hogy SZAMOSKÖZY kézirati maradványait maga SZILÁGYI SÁNDOR adta ki négy kötetben az Akadémia költségén, a kiváló történetíró kezévonását tehát jól ismeri. Épp ezért megnyugodhatunk ítéletében, hogy mindkét töredék SZAMOSKÖZY saját kezeirása és szellemi terméke.

Ezek után a következő kérdésekre kell megfelelnünk: Mi a töredék tartalma? Elkészült-e az egész mű? Milyen források alapján készült s körülbelül milyen időből való?

Az eddig ismert töredékek az *e* hangon kezdődő magyar szavak közül az *én—erő* köztieket sorolják fél; kétségtelen azonban, hogy SZAMOSKÖZY elkészítette az egész magyar-latin szótárt. Ezt abból következtethetjük, hogy a megmaradt töredékekben állandóan utalások vannak *a-n*, *b-n*, *cs-n* stb. kezdődő szavakra, pl. Ert erkeolchew szónál «vide alhatatos», Intactus.... Nem ep-nél «vide benna», Epithetetlen-nél «vide chynalhatatlan», Ertetlen-nél «vide embertelen», Enczenbenecnél «vide gyewmeolchtaleték», Erette-nél «vide oltalmazny», Ereztem-nél «vide zabadsagot adok neky», Ertem-nél «vide tudom» stb. Mivel ezek az utalások az abécze-sor valamennyi betűjén kezdődő szavakra kiterjednek, mivel továbbá csak a véletlen műve, hogy csakis az *e-n* kezdődő szavak egy része maradt meg, egész bátran feltehetjük, hogy SZAMOSKÖZY teljes magyar-latin szótárt készített, a melyből újabb szerencsés véletlen folytán talán hozzáfogunk még több töredékhez, esetleg az egészhez is juthatni.

A meglevő töredékekből ítélve SZAMOSKÖZY a maga szótárát

CALEPINUS Dictionariumából készítette. Ezt úgy kell értenünk, hogy SZAMOSKÖZY előtt olyan CALEPINUS feküdt, a melyben magyar értelmezések nem voltak. Ebből már most az is következik, hogy SZAMOSKÖZY aligha tudott CALEPINUS szótára magyar kiadásáról. Ezeket a dolgokat a következőkből tudjuk: a) SZAMOSKÖZYNél vannak czikkek, a melyek CALEPINUS 1585 s köv. kiadásában nincsenek lefordítva, pl.:

{	SZAMOSKÖZY: <i>Ereos ember</i> : strigones ... densarum virium homines.
	CALEP. 1594: Strigones, Densarum virium homines.
{	SZAMOSKÖZY: <i>Enekes gyermek</i> : calasatri.
	CALEP. 1594-ben nincs meg a szó.

b) SZAMOSKÖZYNél levő latin idézetek CALEPINUS «Dictionarium»-a valamely kiadásából valók, a magyar értelmezések azonban a két szótárban nem egyeznek, pl.:

{	SZAMOSKÖZY: <i>Le erezkedny</i> : procumbo -bis; significat interdum demitti. Plin. de arundine: Folia (inquit) a medio internodio cum plurimum desinunt vestiri. procumbantque.
	CALEP. 1594: Procumbo ... <i>Le heueredem</i> ... Significat interdum demitti. Plin. lib. 16. cap. 36, de arundinibus: Omnibus verò folia ... à medio internodio quum plurimum desinunt vestire, procumbuntque.
{	SZAMOSKÖZY: <i>Ertelmes bezedewseg</i> : charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas.
	CALEP. 1594: Charientismos ... <i>Nyáias edes beszéd</i> est urbanitas, lepos et venustas sermonis.
{	SZAMOSKÖZY: <i>Ertelmes</i> : eutrapelus; lat. facilis, cornis, vide <i>tyztesseséges</i> .
	vö. CALEP. 1594: Eutrapelia ... <i>Emberséges tréfálás</i> .
{	SZAMOSKÖZY: <i>Ereos valamibe</i> : pertinax,
	CALEP. 1594: Pertinax — <i>Meg altalkodot</i> .

c) Az egyezés a magyar értelmezésekben igen csekély, s itt is helyesírási különbségek, pl.:

{	SZAMOSKÖZY: <i>Ereombe vagiok</i> : vigeo -es. — Inter vigetum et vigen hoc interest, quod vegetum sit incolume, vigen forte.
	CALEP. 1594: Vigeo ... <i>Erombe vagyok</i> ... inter vegetum et vigen hoc interest: quod vegetum sit incolume; vigen forte.

- { SZAMOSKÖZY: *Ert erkeolchew*: vide alhatatos.
 { CALEP. 1594: Gravastellus, senior — *Ert erköltsu* öreg ember.

A helyesírási különbségek során legfontosabb, hogy SZAMOSKÖZY a *cs* hangot kivétel nélkül *ch*-val írja, míg ellenben CALEPINUS magyarázója állandóan *ts*-et ír. Az igék értelmezésénél CALEPINUSban állandóan a jelentő mód jelen idejének első személye van közölve, míg SZAMOSKÖZY e mellett gyakran értelmez infinitivus-szal is.

Mindezek a bizonyítékok megerősítenek abban a hitünkben, hogy SZAMOSKÖZY CALEPINUS «*Dictionarium*»-ából dolgozott. «Hasonló berendezés, hasonló fejtegetések, ugyanazok a grammatikai jelek, ugyanazok a latin klasszikusok idézve leggyakrabban, mint CALEPINUSnál» (NAGY GYULA, M. Könyvszemle, régi foly. XII. 101.). A magyar értelmezésekben való különbségek azonban azt is vallják, hogy SZAMOSKÖZY önállóan, CALEPINUS szótára latin-magyar részétől függetlenül dolgozott. Valószínű, hogy ilyen kiadásról nem is tudott.

S ezzel eljutottunk oda, hogy megfeleljünk arra, mikor készülhetett SZAMOSKÖZY szótára. SZAMOSKÖZYRŐL, a kit Bocskay a gyulafehérvári káptalan levéltárnokává és Erdély országos történetírójává nevezett ki, 1608 utáni évekből semmitsem tudunk. Valószínű tehát, hogy a szótártöredék 1608 előtt készült. De mikor? SZAMOSKÖZY 1591-ben a páduai egyetemen tanult, 1592-ben Rómában volt. Valószínű, hogy a szótártöredéket 1592—1608 közt írta. Abból azonban, hogy CALEPINUS magyar részszel meg bővült kiadásáról aligha tudott valamit, azt is lehetne következtetni, hogy talán a XVI. század 80-as éveiben. Mi a legvalószínűbbnek a XVI. század végét tartjuk a szótár írása idejének.

Összefoglalva a mondottakat: SZAMOSKÖZY István a XVI. század vége felé CALEPINUS-nak egy magyar értelmezéseket nem tartalmazó kiadása alapján magyar-latin szótárt készített, melyből eddig csak az *e* betűből bírnak két töredéket. A szótár teljesen elkészülhetett; a hiányzó részek azonban vagy elvesztek, vagy, a mi sokkal valószínűbb, mind ez ideig lappangnak valahol.

5. VERANCICS FAUSTUS «*Dictionarium*». Ez a szótár 1595-ben jelent meg; címe: «*Dictionarium quinque nobilissimarum Europæ linguarum, Latinæ, Italianæ, Germanicæ, Dalmatiæ et Vngaricæ. Cum privilegiis. Venetiis, Apud Nicolaum Morettum.*

1595.»¹⁾ Három okból tárgyaljuk az olasz hatás alatt keletkezett művek csoportjában: a) A mű Olaszországban, Velenczében jelent meg; b) A mű szerzője VERANCICS FAUSTUS sebenicói születésű dalmata (+ 1617), a ki iskoláit Pozsonyon kívül olasz egyetemen, Padovában végezte; c) A szótár dalmát-horvát és magyar nyelvi szavainak írásában olasz helyesírási hatások vannak (vö. *x* jegy = *m. zs*).

A mű tartalma a következő: CARRILLIUS ALFONSUSHOZ intézett ajánló levél, a melyből két dolgot emelek ki: Az egyik az, hogy VERANCICS művét az erdélyi fejedelemnek (BÁTHORY ISTVÁNNAK?) akarta ajánlani, azonban e szándékával felhagyott, mert nem tartotta illőnek, hogy oly nemes lelkű férfinak, mint az erdélyi fejedelem, ily csekélységet ajánljon fel. A másik, hogy ez ajánló levélben azt mondja a szerző, hogy a művet sok évvel ezelőtt (értsd: 1595 előtt) rövid idő alatt készítette.²⁾ VERANCICS e vallomásából is kivehető, hogy műve megalkotásánál semmiféle magyar nyelvű CALEPINUST sem használhatott, mert a mikor ő a maga szótárkáját készítette, akkor CALEPINUS talán nem is volt még magyarul értelmezve. Ezt azért szükséges itt is hangsúlyoznunk, mert SZAMOSI JÁNOS azt állítja (Erdélyi Múzeum, I. 30), hogy «VERANCICS... az anyagra nézve CALEPINUS után indul.» (L. alább.)

Az ajánló levél után következik egy előszó, a mely az olvasónak szól. Megtudjuk ez előszóból, hogy VERANCICSNAK az volt a terve, hogy csakis egy dalmát-horvát és magyar nyelvi szótárt készít (bizonyára latin + horv. + magy.); az olaszból és a németből felesleges ilyent készíteni, mert e nyelvek eléggé ki vannak művelve. Azonban később mégis arra határozta el magát, hogy az olasz és a német nyelvet is beiktatja művébe, a mit annál inkább megtehetett, mert nem kellett a máséból kölcsönöznie, mivel ezeket a nyelveket is szóban és írásban teljesen birta.³⁾

1) Megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 263. szám alatt.

2) «En libellum, quem ante multos annos, non multis diebus collegeram, vt tuæ plurimorumque amicorum voluntati satisfacerem, tandem in lucem edidi.»

3) «Slavonicam tantum atque Vngaricam linguam, hoc meo libello comprehendere institueram, reliquæ enim satis hactenus uulgatæ et ex-cultæ sunt, ideo acta agere, si eas adiungerem uidebar. Verum cum plu-

- { SZAMOSKÖZY: *Ert erkeolchew*: vide alhatatos.
 { CALEP. 1594: Gravastellus, senior — *Ert erköltsu* öreg ember.

A helyesírási különbségek során legfontosabb, hogy SZAMOSKÖZY a *cs* hangot kivétel nélkül *ch*-val írja, míg ellenben CALEPINUS magyarázója állandóan *ts*-et ír. Az igék értelmezésénél CALEPINUSban állandóan a jelentő mód jelen idejének első személye van közölve, míg SZAMOSKÖZY e mellett gyakran értelmez infinitivus-szal is.

Mindezek a bizonyítékok megerősítenek abban a hitünkben, hogy SZAMOSKÖZY CALEPINUS «*Dictionarium*»-ából dolgozott. «Hasonló berendezés, hasonló fejtegetések, ugyanazok a grammatikai jelek, ugyanazok a latin klasszikusok idézve leggyakrabban, mint CALEPINUSnál» (NAGY GYULA, M. Könyvszemle, régi foly. XII. 101.). A magyar értelmezésekben való különbségek azonban azt is vallják, hogy SZAMOSKÖZY önállóan, CALEPINUS szótára latin-magyar részétől függetlenül dolgozott. Valószínű, hogy ilyen kiadásról nem is tudott.

S ezzel eljutottunk oda, hogy megfeleljünk arra, mikor készülhetett SZAMOSKÖZY szótára. SZAMOSKÖZyről, a kit BOCSKAY a gyulafehérvári káptalan levéltárnokává és Erdély országos történetírójává nevezett ki, 1608 utáni évekből semmitsem tudunk. Valószínű tehát, hogy a szótártöredék 1608 előtt készült. De mikor? SZAMOSKÖZY 1591-ben a páduai egyetemen tanult, 1592-ben Rómában volt. Valószínű, hogy a szótártöredéket 1592—1608 közt írta. Abból azonban, hogy CALEPINUS magyar részszel megbővült kiadásáról aligha tudott valamit, azt is lehetne következtetni, hogy talán a XVI. század 80-as éveiben. Mi a legvalószínűbbnek a XVI. század végét tartjuk a szótár írása idejének.

Összefoglalva a mondottakat: SZAMOSKÖZY István a XVI. század vége felé CALEPINUS-nak egy magyar értelmezéseket nem tartalmazó kiadása alapján magyar-latin szótárt készített, melyből eddig csak az *e* betűből bírnak két töredéket. A szótár teljesen elkészülhetett; a hiányzó részek azonban vagy elvesztek, vagy, a mi sokkal valószínűbb, mind ez ideig lappangnak valahol.

5. VERANCICS FAUSTUS «*Dictionarium*». Ez a szótár 1595-ben jelent meg; címe: «*Dictionarivm qvinque nobilissimarvm Evropæ lingvarvm, Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmatiæ et Vngaricæ. Cvm privilegiis. Venetiis, Apud Nicolaum Morettum.*

1595.»¹⁾ Három okból tárgyaljuk az olasz hatás alatt keletkezett művek csoportjában: a) A mű Olaszországban, Velencében jelent meg; b) A mű szerzője VERANCICS FAUSTUS sebenicói születésű dalmata (+ 1617), a ki iskoláit Pozsonyon kívül olasz egyetemen, Padovában végezte; c) A szótár dalmát-horvát és magyar nyelvi szavainak írásában olasz helyesírási hatások vannak (vö. *x* jegy = *m. zs*).

A mű tartalma a következő: CARRILLIUS ALFONSUSHOZ intézett ajánló levél, a melyből két dolgot emelek ki: Az egyik az, hogy VERANCICS művét az erdélyi fejedelemnek (BÁTHORY ISTVÁNNAK?) akarta ajánlani, azonban e szándékával felhagyott, mert nem tartotta illőnek, hogy oly nemes lelkű férfiúnak, mint az erdélyi fejedelem, ily csekélységet ajánljon fel. A másik, hogy ez ajánló levélben azt mondja a szerző, hogy a művet sok évvel ezelőtt (értsd: 1595 előtt) rövid idő alatt készítette.²⁾ VERANCICS e vallomásából is kivehető, hogy műve megalkotásánál semmiféle magyar nyelvű CALEPINUST sem használhatott, mert a mikor ő a maga szótárkáját készítette, akkor CALEPINUS talán nem is volt még magyarul értelmezve. Ezt azért szükséges itt is hangsúlyoznunk, mert SZAMOSI JÁNOS azt állítja (Erdélyi Múzeum, I. 30), hogy «VERANCICS... az anyagra nézve CALEPINUS után indul.» (L. alább.)

Az ajánló levél után következik egy előszó, a mely az olvasónak szól. Megtudjuk ez előszóból, hogy VERANCICSNAK az volt a terve, hogy csakis egy dalmát-horvát és magyar nyelvi szótárt készít (bizonyára latin + horv. + magy.); az olaszból és a németből felesleges ilyent készíteni, mert e nyelvek eléggé ki vannak művelve. Azonban később mégis arra határozta el magát, hogy az olasz és a német nyelvet is beiktatja művébe, a mit annál inkább megtehetett, mert nem kellett a másébol kölcsönöznie, mivel ezeket a nyelveket is szóban és írásban teljesen birta.³⁾

¹⁾ Megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 263. szám alatt.

²⁾ «En libellum, quem ante multos annos, non multis diebus collegeram, vt tuæ plurimorumque amicorum voluntati satisfacerem, tandem in lucem edidi.»

³⁾ «Slavonicam tantum atque Vngaricam linguam, hoc meo libello comprehendere institueram, reliquæ enim satis hactenus uulgatæ et ex-cultæ sunt, ideo acta agere, si eas adiungerem uidebar. Verum cum plu-

A német szavakra vonatkozólag megjegyzi, hogy ezek a délen és keleten lakó németek szavai; ezek a németek «pro littera *A*, sæpius *O*, prò *E*, *A* proferunt; ita pro *V*, consonante *F*; pro duplici *VV*, *B*; pro *B*, *P*; *Sch* pro sola littera *S*, sed gravi sibilo prolata». Ezek alapján könnyű megmondani, hogy VERANCICS osztrák-bajor nyelvjárásra czéloz (itt van *a* helyett *o*, umlautozott *ä* helyett *a*, *w* helyett *b*, *b* helyett *p* ejtés). Legtöbbit beszél azonban a szerző a «slauonica lingua»-ról, melyen általában a szláv nyelvcsaládot érti. Nála az értelmezések dalmát-horvát nyelven vannak, s ezt a nyelvet azért választotta, «quod inter reliquos purissimum sit, quemadmodum inter Italica Hetruscum». Az a szláv nyelv, a melyen a latin szavak értelmezve vannak, a régi horvát nyelv, a melyet ma *csa*-nyelvjárásnak nevezünk, s a melyet egykor Sebenicóban is, ma pedig a Quarnero szigetein, Isztriában beszél a szlávság. Ez volt VERANCICS anyanyelve, s innen a nagy dicséret, hogy ez a legtisztább a szláv nyelvek közt.

Részletesen beszámol arról is, mikép írta a dalmát-horvát, s egyúttal a magyar szavakat. Helyesírástörténeti szempontból itt közlöm, a mit erre vonatkozólag a szerző mond:

«In Dalmatica lingua littera *C*. uarijs modis . . . effertur. Nunc enim acuto, nunc graui, nunc obtuso sono id facere oportet. Nos aliam rationem...faciliorem non habuimus, quàm ut alias eius significationis litteras, eidem adiungeremus, quæ tamen haud diuiso sed coniuncto sono pronuncientur, idque in hunc modum *Cz*, *Cs*, *Ch*, quarto modo eodemque alijs usitato *K*, exprimitur. Littera *X*, pro *S*, utimur, quando spiritum attrahendo eam efferre uolumus, ut in dictione Latina *Miserere*, nos enim eam sic scriberemus: *Mixerere*. — Lingua Vngarica diuersum ab omnibus cæteris diphtongum habet, quem nos sic: *Eü* notauimus, is non duplici sed vno, qui tamen de utraque littera participet, sono efferi debet. Apud eos *Ch*, idem ualet quod apud Dalmatas *Cs*. — In utraque lingua ad differentiam uocalium, *I* consonantem sic: *Y*, *y*, notauimus: *u* uerò sic *v*. *S* acutum *ß*, uel sic *fz*, graue sic: *ff* posuimus. Vocales longas, ut cognoscantur, plerumque duplicauimus; compositas dictiones, ad perspicuitatem, hac virgula — distinximus».

rimis me rem gratam facturum existimarem: eas quoque addidi, tantò facilius, quod non ex alieno penario mihi depromendæ erant.»

Az itt közölt helyesírási elvek csakugyan alkalmazva is vannak a horvát és a magyar szavak írásában; így az *x* több magyar szóban a *zs* hangot jelöli, pl. *dexa*, *mozar*, *xixik*, *xomancz*, *xufa* stb. *) A magánhangzók hosszúsága a legtöbbször kettőzéssel van jelölve, pl. *haay*, *taagh*, pohar-*βeek*, *meëh*, *iiz*, *siip*, *pook*, *chyook*, *luud*, *huur* stb. Igen gyakran vannak kettőztetve a mássalhangzók is, pl. *palotta*, *ekke*, *terve*, *feüvveny*, *appatur*, *ooll*, *bannas*, *el-keüldenni*, *meg-oldanni* stb. A mássalhangzók kettőzésében olasz hatást látok.

Az olvasóhoz írt előszó után ARCONATUS JEROMOSNAK (+ 1599, jún. 18), II. Rudolf udvari titkárának költeménye következik. Ebből a költeményből tudjuk meg, hogy a szótárnak VERANTIUS FAUSTUS a szerzője.

A tulajdonképpeni szótárban a latin szavak ábécze-rendben, s olasz, német, horvát, magyar értelmezésekkel ellátva vannak közölve. Már fentebb említettem, hogy SZAMOSI JÁNOS azt állítja, hogy VERANCICS «az anyagra nézve CALEPINUS után indul». Ezt azonban nem lehet elfogadnunk, mert a latin szavak semmivel sincsenek magyarázva, hanem csak ábécze-rendben vannak felsorolva. Ellenben CALEPINUS-ban nemcsak hogy több latin szó van felsorolva, hanem a latin szavak eredet, használat szerint is körül vannak írva. Én nem tudok olyan latin szótárt, a melyben olyan sorrendben, mint itt, ugyanannyi latin szó volna felsorolva, s teljesen elfogadom azt, a mit VERANCICS mond, hogy csak a saját tudásából merített. VERANCICS műve minden tekintetben önálló, eredeti alkotás, s ebben rejlik magyar és horvát nyelvtörténeti becse.

VERANCICS a magyar szókat is a saját tudásából merítette. A közölt magyar szókészlet azonban csakis a legszükségesebbeket foglalja magában. Mégis sokan forgatták, használták e derék munkát, a minek bizonyítéka, hogy voltak, a kik maguknak leírták, újból kiadták vagy szótári munkáknál belőle dolgoztak. Azok az írók, a kik VERANCICS művét így felhasználták, a következők:

a) BALDI BERNARDINO. — TOLDY FERENCZ az «Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez» (Pest, 1869, 27—48), valamint az «Újabb adalékok a régibb magyar irodalomtörténet-

*) Ez a *x* = *zs* olasz eredetű jelölés, vö. Ethnographia XIV. 52.

hez» (Pest, 1871, 15—64. l., *Értekezések a nyelv- és széptudomány köréből* I. és II.) című dolgozatában «BALDI BERNARDIN Szótárkája 1583-ból» cím alatt bemutatott egy szótárt, a mely mindaddig az ideig irodalmunkban ismeretlen volt. Az értekezésben elmondta, hogy a nápolyi Nemzeti Múzeumban van egy kéziratgyűjtemény, a melyben BALDI BERNARDIN apát kéziratban maradt munkái vannak. Ezen gyűjtelékes kódexben a többi közt van egy magyar-olasz, itt-ott magyar-latin szótár, a melyet számára SIMONYI ERNŐ (A—Gy-ig) és ÓVÁRI LIPÓT (H—Zs-ig) a helyszínen lemásolt. A szótár szerinte 1583-ból való. A szavakat összeveti a XVI. század helyesírásával, többi szótárunkkal, s úgy találja, hogy egyikkel sem egyezik. A szótárban azonban több hibát is vesz észre TOLDY, s ezek alapján azt vallja, hogy BALDI a magyar szavakat hallomásból jegyezte. Nagy meglepetésére BALDINál *csúfor* (= buffone, hiba: *csúfos* h.), *erdény* (= bosco, saltus, hiba *erdeü* helyett), *erény* (= virtus, hiba *ereü* helyett) szavakat találja, s ekkor a helyett, hogy ezeket tollhibáknak jelentené ki, hajlandóbb feltenni, hogy e szavakat a XVI. század valamely, a magyar szóképzés szabályaiban jártas magyar embertől hallotta BALDI.

A BALDI-féle szótár történetét azért nem sikerült TOLDY-nak tisztáznia, mert göröcsösen ragaszkodott ahhoz, hogy a kézirat 1583-ból való. 1879-ben aztán az történt, hogy TEZA EMIL, előbb a pízai, jelenleg a páduai egyetemen a nyelvtudomány tanárát Akadémiánk külső tagjának választotta. TEZA EMIL hálából a kitüntetésért megvizsgálta BALDINak Nápolyban levő kézirateit, első sorban a magyar-latin szótárt, s tanulmányát az Akadémiának benyújtotta. A tanulmány SIMONYI ZSIGMOND kísérelő jegyzetével az Egyetemes Phil. Közlönyben (V. 110—119. l.) jelent meg.

TEZA értekezése mindenekelőtt az 1583 évszám kérdését tisztázza. Az a kódex ugyanis, a melyben e magyar-olasz szótárka foglaltatik, BALDI több kiadatlan művét tartalmazza; a bekötési sorrendben az elsőnek ez a címe: «Il Genio, overo la Misteriosa Peregrinatione di B. Baldi, cominciata a scrivere adi 29. d'ottobre del MDLXXXIII.»; a másodiknak pedig ez: «Comparatione de lo stato monastico e secolare... cominciata a scrivere adi 5. giugno de 1584 e fornita ai 10. di luglio del detto anno.» A gyűjtelékes kódexben levő első művet BALDI

1583-ban, a másodikat 1584-ben írta. Mivel mármost a szótárkán nincs évszám, s mivel BALDI 1617-ben halt meg, a szótárka akármelyik évben készülhetett a szerző halála évéig.

Másik eredménye TEZA értekezésének, hogy kimutatja, hogy BALDI szótárkája VERANCICS «*Dictionary*»-ából való másolat. Ugyanazok a magyar szavak, ugyanaz a magyar helyesírás, a mely VERANCICSNÁL. BALDI csupán annyit tett, hogy VERANCICS latin-olasz-német-horvát-magyar szótárából csinált egy magyar-olasz szótárt. Az ábécze-rendbe szedést magának kellett végeznie, mert műve nem egyezik LODERECKER művével (l. alább). Magyarul azonban egy szót sem tudott, ezért követett el sok hibát a leírásnál, s épp ezért a VERANCICSNÁL levő szókészletet sem gazdagíthatta. Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy BALDI másolatának semmiféle értéke sincs a magyar nyelvtudomány szempontjából.

b) LODERECKER PÉTER. — VERANCICS «*Dictionary*»-át 1605-ben Prágában újból kiadta LODERECKER PÉTER benczés szerzetes. A művön azonban több változtatást tett. Mindenekelőtt az eddigi öt nyelvhez (lat., olasz, ném., horv., magy.) hozzácsatolta a lengyel és a cseh nyelvet, s a szótár ezzel hét nyelvűvé vált. A latin-olasz-horvát-cseh-lengyel-német-magyar rész elé hét nyelven bevezetést írt, a melyekből többek közt megtudjuk, hogy művét egyrészt az ifjúság részére, másrészt azok számára írta, a kik idegen országokban utazni akarnak. Igéri továbbá, hogy a jövőben jobb művet is fog írni, illetve, ha a most kiadottban hibák vannak, ezt a mostani művét megjobbítva is ki fogja adni. A főrész után van olasz-latin, horvát-latin, cseh-latin, lengyel-latin, német-latin, magyar-latin szómutató. Az ekként megszerkesztett műnek ez a címe: «*Dictionary septem diversarum linguarum, videlicet Latine, Italice, Dalmatice, Bohemicè, Polonicè, Germanicè et Vngaricè, vna cum cuiuslibet Linguae Registro siue Repertorio vernaculo, in quo candidus Lector, sui idiomatis Vocabulum, facillè inuenire poterit. Singulari studio et industria collectum Petro Lodereckero Prageno, Bohemo, et, c. Cum Gratia et Privilegio Imperiali... Pragæ, E Typographæo Ottmariano. Impensis Authoris. MDIOCV.*»*)

*) Megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 379. jegy alatt.

A kiadásnak magyar nyelvészeti tekintetben jóformán semmi értéke sincs. LODERECKER ugyan tudhatott magyarul, mert a VERANCICSnál előforduló egyik-másik sajtóhibát kijavította, azonban egyetlenegy szóval sincs megszaportítva a VERANCICS magyar szókészlete. A magyar szómutató sem sokat ér, mert benne nincsen felsorolva mind az a szó, a mely a főrészben előfordul. S a szómutatóban is ismétlődnek a főrész sajtóhibái.

Mielőtt tovább mennénk, meg kell említenünk, hogy VERANCICS szótárát 1834-ben PONORI THEWREWK JÓZSEF adta ki újból; címe: «*Dictionarium pentaglottum. Recudi curavit JOSEPHUS THEWREWK DE PONOR, Posonii, Typis Belnayanis. 1834.*» A kiadás VURUM JÓZSEF nyitrai püspöknek van ajánlva, s GYURIKOVITS GYÖRGY írta meg benne részletesen VERANCICS FAUSTUS életrajzát. Ez a kiadás hű és pontos lenyomata az 1595. évi kiadásnak.

c) MEGISER JEROMOS. — VERANCICS szótárával szorosan összefügg MEGISER JEROMOSNAK 1603-ban megjelent következő műve: «*Thesaurus Polyglottus: vel, Dictionarium Multilingue: Ex quadringentis circiter tam veteris, quam novi (vel potius antiquis incogniti) Orbis Nationum Linguis, Dialectis, Idiomatibus et Idiotismis constans. Incredibili labore, summaque diligentia: cum ex innumeris omnis generis Authorum scriptis; tum verò ipsa experientia et diuturno multarum peregrinationum usu suggerente: in gratiam studiosæ juventutis fideliter collectum et concinnatum, ab HIERONYMO MEGISERO P. C. Cæs. et Sereniss. Austr. Archidd. Historiographo ... Francofurti ad Mœnvm. Sumptibus Authoris. MDC. III.*» A mű második kiadása 1613-ban jelent meg szintén Frankfurtban, s ki van téve rajta, hogy «*secunda editio*».*) Mielőtt a szótár közelebbi ismertetésére áttérnék, szükséges dolognak tartom, hogy MEGISERRŐL egyet-mást itt közöljek.

*) Az 1603. évi kiadás teljes példánya (I. köt.: A—L, II. köt.: M—Z közti rész) megvan az Egyetemi Könyvtárban Budapesten (jegye: Hc. 987); az I. köt. magában megvan a M. N. Múzeum (vö. M. Könyvszemle 1879. 21, 22, 1883: 150.) és a M. T. Akadémia könyvtárában (jegye: RMi. O. 307.). — A második kiadás teljes példánya megvan Nyitra a Roskóvanyi-könyvtárban. A második kiadás az elsőnek csupán címlapkiadása.

MEGISER JEROMOS*) 1550 táján született Stuttgartban. Egyetemi tanulmányokra Tübingába ment, a melyek elvégzése után KÁROLY osztrák főherczeg gráci udvarában mint udvari történetíró és levéltáros nyert alkalmazást. Mivel protestáns volt, a főherczeg halála után menekülnie kellett Stájerországból. Klagenfurtba ment, a hol a tartományi főiskola igazgatója lett. A jezsuiták elől azonban innen is menekülnie kellett. Lipcsébe a szász választó fejedelem oltalma alá menekült. Itt volt rendkívüli tanár 1616-ban bekövetkezett haláláig.

MEGISER művei között nevezetesebb helyet foglalnak el a nyelvészetiek. Ezek közül megemlítést érdemel az 1592-ben Grácban megjelent négynyelvű szótára; czíme: «*Dictionarium qvatvor lingvarvm, Videlicet, Germanicæ, Latinæ, Illvricæ, (quæ vulgò Sclavonica appellatur) et Italicæ, sive Hetruscæ. Impressum Græcii Styriæ. 1592*» (második kiadása 1744-ből való, vö. WOLFOV Slovenskonemški slovar, források jegyzéke). Ez a szótár tehát azt is tanúsítja, hogy MEGISERnek akkor, mikor a «*Thesaurus Polyglottus*» szerkesztésébe fogott, már némi gyakorlata volt a szótárírás terén. Mindazt a nyelvet azonban, a melynek szókinsét szótárába iktatta, nem ismerhette. A «*Thesaurus Polyglottus*» ugyanis olyan ábéczés latin szótár, a melyben a latin szavak a világ legkülömbözőbb ismert és kevésbé ismert nyelvein vannak értelmezve. E nyelveket a szerző a szótárhoz írt bevezetésben tíz csoportba osztja. Ezek:

1. Tabula prima: Hebraica (értsd: lingua), 2. Tab. secunda: Græca, 3. Tab. tertia: Latina, 4. Tab. quarta: Germanica, 5. Tab. quinta: Slavonica, 6. Tabula sexta: Evropeæ (értsd: linguæ). Ebben a szakaszban vannak a többi közt a következő nyelvek: magyar, ir, lapp, finn, baszk, angolszász, kelta, dák, thrák, oláh. 7. Tab. septima: Asiaticæ, 8. Tab. octava: Africanæ, 9. Tabula nona: America (vel India occidentalis), 10. Tab. decima: Novi orbis insvlæ.

Nagyon természetes, hogy mind ennek a nyelvnek a szókinsét MEGISER az akkori könyvekből ismerhette csupán. Kérdés mármost, honnan merítette MEGISER a magyar szókészletet. Ennek a kérdésnek az eldöntése azért fontos, mert ettől függ,

*) Ez adatok a cseh encyklopædiából: Ottův Slovník naučný-ból, valamint JÖCHERből valók.

vajjon szótárának magyar nyelvészeti szempontból van-e valami értéke.

A legelső, a mi MEGISER magyar szavainak olvasásánál szembeötlík, hogy sok latin szónak a magyar egyértékese kétféle helyesírással van közölve, pl. Araneus — Hung. *pok, pook* | Arundo — Hung. *naad, nád* | Cæmentarius — Hung. *komwes, keümives* | Canalis — Hung. *chatorna, tsatorna* | Cerasum — *tseresnye, cheresnye* stb. Az ilyen kétféle helyesírással leírt alakok azt a hitet ébresztik a vizsgálóban, hogy a szerző kétféle forrásból írta ki a magyar szavakat. A kétféle helyesírással leírt alakokból aztán nem nehéz dolog a forrás fölismerése. MEGISERnek műve megalkotásánál legalább is két magyar forrása volt. Az egyik VERANCICS, a másik CALEPINUS szótára.

α) Példák VERANCICS szótárából:

- { MEGISER: A, ab, abs — *Teül* | abavus — *Ded eüssüm* |
- { VERANCICS: A, ab, abs — *Teül* | abauus — *Ded-eusseüm* |
- { MEG.: Absque — *nekeül* | abstergo — *el teürlenni* |
- { VER.: Absque — *nekeül* | abstergere — *El-teürlenni* |
- { MEG.: Absterreo — *eliyeztenni* | abutor — *gonossul el nivelle* |
- { VER.: Absterrere — *El-iyesztenni* | abuti — *Gonoşul-elni vele* |
- { MEG.: Accidit — *türtenni* |
- { VER.: Accidere — *Türtenni* | stb.

β) Példák CALEPINUS szótárából:

- { MEGISER: Abiegnus — *egnye fabol tsinyalt* ;
- { CALEP. 1590: Abiegnus — *Jegnye fabol tsinyalt* ;
- { MEG.: Accentus — *zónak notaltatasa* ;
- { CALEP. 1590: Accentus — *Zónak notaltatasa* ;
- { MEG.: Acetaria — *as salyata etelnek mindon nenie* ;
- { CALEP. 1590: Acetaria — *As salyata etelnek min dõn nenie* ;
- { MEG.: Acupictor — *him varrok* | Addormisco — *elzunnyadox* ;
- { CALEP. 1590: Acupictores — *Him varrók* | Addormisco — *Elzunnyadox* ;
- { MEG.: Calamarium — *penna, tarto, ponna valis* ;
- { CALEP. 1594: Calamarium — *Penna tarto, penna vális**) stb. stb.

*) Vö. NySz.: *pennavális*.

Tudvalevő dolog, hogy CALEPINUS Dictionariumának két főkiadása van; az egyik a lyoni, a másik a bázeli. Úgy látszik, MEGISER a bázeli kiadások valamelyikét használta. Ezt abból következtetem, hogy a lyoni kiadások *ű*-je (= *ü*, *ü*) a bázelielben *we*-vel van visszaadva, pl. *kórnüw*, *űrw*, *bótsűllet* stb. (vö. Nyk. XXXVI. 49.) a bázeli kiadásokban *kórnüwel*, *werwe*, *bótswellet* stb. MEGISER CALEPINUSBól vett szavaiban az *ű*-t *we*-vel és nem *ű*-vel adja vissza. Ime néhány példa:

{ MEGISER: Vervex — *ëüreü*, *Werwe* | Obseruantia — *bóthwellet*, *tiztelet*,
 VERANCs.: Veruex — *Ëüreü* |
 CALEP. bázeli kiadás: Veruex — *Werwe* | Obseruantia — *Bótswellet*,
tiztelet
 CALEP. lyoni kiadás: . . . | Obseruantia — *Bótsűllet*, *tiztelet*.

Ezek a példák tehát a mellett bizonyítanak, hogy MEGISER bázeli kiadást használt.

A két főforrást MEGISER sok esetben úgy használta, hogy egy-egy latin szónak mindkét szótárban való értelmezését kiírta. A fentebb közölt kétféle helyesírással írt magyar szavak is ilyen eredetűek. Ime néhány példa ezen állításunk bizonyítására is:

{ MEGISER: Accerso — *hinni*, *hozzam hívom*, *zolitom* ;
 VERANCsICS: Accersire — *Hinni* ;
 CALEPINUS 1590: Accersio — *Hozzam hívom*, *zolitom* ;

{ MEG.: Cælebs — *neütelen ozvegy*, *szwz*
 VER.: Cælebs — *Neütelen*
 CALEP. 1594: Cælebs — *Ózuegy*, *nótelen*, *szwz*

{ MEG.: Accipiter — *olyw*, *ëülyw* | Acus — *eris* — *visu*, *ochò* |
 VER.: Accipiter — *Ëülyw* | Acer — *ris* — *Ochò* |
 CALEP. 1590: Accipiter — *ölyw* | Acus, aceris — *Vtsu* stb. stb.

γ) VERANCsICS és CALEPINUS szótárain kívül ki tudunk mutatni egy harmadik forrást is, s ez BEYTHE ISTVÁN «Stirpium nomenclator Pannonicvs. Antverpiæ 1583» (l. részletesen a «Szak-szótárak» közt) című műve. Példák:

{ MEG.: Abies | *feüynfa*, *luch fenyofa*, *melynek à levele egy felöl all.*
 VER.: Abies — *Fenyü-fa* ;
 BEYTHE: Abies — *Luch fenyö fa*, *melynek à leuele egy felöl all.*

{ MEG.: Adiantum — *arva leány hay, keufali ruta.*
 { CALEP. 1590: Adiantum — *Arua ledny hay;*
 { BEYTHE: Adianthi genus illud Ruta muraria, vulgo nuncupatum —
keu fali ruta.

{ MEG.: Castanea — *gosztynye*
 { VER.: Castanea — *Geztenye*
 { CALEP. 1590: Castanea — *Geszenye fa, gesztenye*
 { BEYTHE: Castanea — *göztynye*

{ MEG.: Vatez, salix amerina — *kő őfyz*
 { BEYTHE: Salix amerina — *koto fyz*
 { CALEP. és VER. nincs értelmezve stb. stb.

δ) Ha az itt kimutatott három forrással MEGISER magyar szókészletét összevetem, akkor még mindig marad néhány szó, a melyről nem tudom kimutatni, hogy MEGISER honnan vette. Ilyen adatok a többi közt a következők:

{ MEG.: Acceptus — *kedues, serelmes;*
 { CALEP. 1590: Acceptus — *kedues;*

{ MEG.: Accipenser — *Geczyge,**
 { VER., CAL.-ban nincs értelmezés;

{ MEG.: Cacodæmon — *gonoz zellet, euwerdeg;*
 { CALEP.: Cacodæmon — *ördög, gonoz lelők;*

{ MEG.: Cacumen — *teteye, hegi, tsusos swueg*
 { VER.: Cacumen — *Teteye*
 { CALEP. 1594: Cacumen — *Tetö, apex alatt: tsusos swueg.*

A ritkítva szedett szavakról nem tudom kimutatni, hogy MEGISER honnan írta ki. Kétségtelen azonban, hogy ezeket is kiírta valahonnan. S ha mármost azt kérdezzük, vajjon van-e valami nyelvészeti értéke irodalmunkban MEGISER szótárának, azt kell felelnünk, hogy csak addig van valamelyes értéke, míg ezt a negyedik forrást ki nem tudjuk mutatni. A mely perczben sikerül ez a kimutatás, MEGISER szótárának reánk nézve csupán bibliographiai értéke lesz.

d) HENISCH GYÖRGY. — A bártfai születésű HENISCH GYÖRGY augsburgi orvos 1616-ban a következő német-latin szótárt adta ki: «Teutsche Sprach und Weissheit. Thesavrus lingvæ et sapientiae

*) Vö. SZIKSZAI Nom. 1597: *kecsige* 95. l.

Germanicæ... adjectæ sunt quoque dictionibus plerisque Anglicæ, Bohemicæ, Gallicæ, Græcæ, Hebraicæ, Hispanicæ, Hungaricæ, Polonicæ, Pars prima. studio GEORGII HENISCHII B. Medicinæ doctoris et Mathematici Augustani. Augustæ Vindelicorum MDCXVI.»

A mű ábécze-rendbe szedett német-latin szótár, s első kísérlet arra, hogy a német nyelv szólásait, közmondásait szótári műben feldolgozza (vö. PAUL, Grundriss I.² 23, 24). Nem teljes a mű, a mennyiben belőle csupán az első kötet jelent meg; ez a kötet az A—G-n kezdődő német szavakat foglalja magában, s a végén egy rendszeres német szómutató van csatolva. A szerző két részre tervezte volt szótárát. A második rész megjelenését a szerző 1618-ban bekövetkezett halála akadályozta meg (életrajzát l. Szinnyi, Magyar Irók; e szerint szül. 1549. ápr. 24-én Bártfán). A megjelent kötet azonban a német szótár-irodalom maradandó alkotása. GRIMM (vö. Deutsches Wörterbuch I. köt. XXI. l.) szótára bevezetésében HENISCH művét rendkívül dicséri, s magasztaló sorait így fejezi be: «Was deutsche arbeitskraft vermöge, geht aus diesem schätzbaren werk unwiderleglich hervor.»

Mi a magyar szavakat illetőleg nem járulhatunk hozzá GRIMM dicsérő szavaihoz. HENISCH ugyanis művében magyar értelmezéseket is nyújt. A forrás azonban, a melyből itt merít, nem a saját nyelvi ismerete; úgy látszik, nem is tudott magyarul. Még csak azt sem mondhatjuk el róla, hogy korának legjobb magyar forrásaiból merített. Az ő egyedüli magyar forrása MEGISER JEROMOS Thesaurus Polyglottus-a. Hogy ezt bebizonyítsuk, a következő példákat idézzük:

a)

- { HENISCH: Fabelechtig — fabulosus — *hamis beszéléshez illendő*;
- { MEGISER: Fabulosus — *hamis beszéléshez illendő*;
- { CALEPINUS 1590, 1594: Fabulosus — *Hamis beszéléshez illendő*;
- { HENISCH: Wundarzt — chirurgus — *barbely czirillikus*;
- { MEGISER: Chirurgus — *barbely czirillikus*;
- { CALEP. 1590, 1594: Chirurgus — *Barbely czirillikus*;

b)

- { HENISCH: Faden — filum — *czerna*;
- { MEGISER: Filum — *czerna*;
- { VERANCICS 1595: Filum — *Czerna*;
- { Vö. CALEP. 1590, 1594: Filum — *Tzérna, fondl*;

c)

- { HENISCH: Eltz — absinthium — *eüreûm* / *irom* ;
 { MEGISER: Absinthium — *eüreûm*, *irom*.
 { VER. 1595: Absynthium — *Eüreûm*
 { CALEP. 1590: Absinthium — *wrôm*

E három pontban felsorolt példák mutatják, hogy HENISCH VERANCICS és CALEPINUS szavait MEGISERBŐL vette. Hogy ez állítást teljesen bebizonyítsam, felhozok olyan példát is, a hol MEGISERben sajtóhiba van, s ez van HENISCHben is:

d)

- { HENISCH: Amptsverwaltung — functio — *tiszthen valo el jaras dolga tetele / tszit* ;
 { MEGISER: Functio — *tiszthen valo el jaras dolga tetele, tszit* ;
 { CALEP. 1590, 1594: Functio — *Tiszthen valo el idrás dolga tetele (auagy) tszit* ;
 { HENISCH: April — aprilis — *szent corgyhava* ;
 { MEGISER: Aprilis — *szent corgyhava* ;
 { CALEP. 1590, 1594: Aprilis — *Szent Górg haua* ;
 { VER. 1595: Aprilis — *Zent geürgy hava* ;
 { HENISCH: Bachant — erro — *budoso | kuritolo | keslato* ;
 { MEGISER: Erro — *budoso, kuritolo, keslato* ;
 { CALEP. 1590: Errones — *Budosók, kuritolok, koslatok* ;

Azt hiszem, ezek után teljesen felesleges több példát idéznem arra, hogy HENISCH MEGISER szótárát szóról-szóra kiírta, a MEGISERben levő sajtóhibákat még szaporította. Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy HENISCH művének magyar nyelvészeti tekintetben semmi néven nevezendő értéke nincs.

* * *

BALDI, LODERECKER, MEGISER, HENISCH szótári művei is tehát azt vallják, hogy VERANCICS Dictionariuma derék alkotás; rendkívül nagy kár, hogy VERANCICS műve csakis a legszükségesebb mindennapi szavakra terjed ki, mert csakis e mindennapi magyar szókészlet az oka, hogy a művet vizsgálódásainkkor nem használhatjuk oly sokszor, mint teszem CALEPINUST.

6. *A brassói latin-magyar szótár-töredék.* A brassói ág. ev. főgimnázium könyvtárában JOHANNES BALBUS DE JANUA Catholicon-ának 1470 tájáról való MENTELIN-féle kiadását őrzik. Ebbe

az ösnyomtatványba valaki a XVI. század végén és a XVII. század elején magyar bejegyzéseket írt. A latin szótári részben ugyanis igen sok magyar értelmezés van beírva. A beírt magyar szavakat e sorok írója a M. T. Akadémia kiadásában közrebocsátotta. A kiadás címe: «A brassói latin-magyar szótár-töredék. Budapest 1905.» (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XIX. 4.)

Mint említettem, a Catholiconnak ezen példányában levő magyar szavak a XVI. század végéről és a XVII. század elejéről származnak. Nem egy kéz írta e magyar szavakat. Mellettük személyi vonatkozású bejegyzések is vannak. E bejegyzések kétfélék. Egyik részük a könyv vándorlására vonatkozik. A bejegyzések e részéből megtudjuk, hogy a könyv 1664-ben TÜRK MICHEL — nyilván szász ember — tulajdona volt. A brassói ág. ev. iskola a könyvet 1744-ben kapta ajándékba a Prázsmár-ról való szász COPONY JÁNOSTÓL. E két embernek a magyar értelmezések beírásában semmi része sincs.

A bejegyzések másik része a háromszékmegyei Osdolán kelt. Ezeket a bejegyzéseket részint SZENCZI GYÖRGY írta be 1616-ban, részint pedig SZURKOS GYÖRGY 1621-ben. A magyar értelmezések és e személyi bejegyzések egyforma kézvonásokkal vannak írva, úgyhogy azt mondhatjuk, hogy a Catholicon glosszátorai SZENCZI GYÖRGY és SZURKOS GYÖRGY. Ezt a feltevésünket azzal is megokolhatjuk, hogy sok magyar szó határozottan csiki-háromszéki székely hangalakban van közölve. A szótárban van egy harmadik bejegyző is. Egy helyütt ugyanis ez van beírva: «Ex libris STEPHANI JARAY DE ZILAD.» Lehet, hogy JÁRAYNAK is van valami része a glosszák beírásánál.

A brassói latin-magyar szótár-töredéknek az az értéke van, hogy nyelvjárási emlék a XVI. század végéről és a XVII. elejéről. Ha ugyanis a magyar szavakat vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy e szavakat csakis csiki-háromszéki székely ember, illetve emberek írhatták (vö. Magyar Nyelv I. 305).

Német hatás alatt keletkezett szótárak.

Az olasz szótárírók hatása a XVI. század végén megszűnik. Tanulni vágyó ifjaink, s itt első sorban a protestáns ifjakra gondolok, Németország egyetemeire tódulnak, s az itt kifejlődött

latin-görög studiumok hatása alatt keletkezett szótáriróadalom a mi törekvéseinket is megtermékenyítette. A humanisták Németországban mindig arra törekedtek, hogy minél klasszikusabb latinságot tanítsanak, minél jobban és alaposabban kiirtsák a középkori latinságot. A humanista írók szótáraiban is nagyon természetesen érvényesültek a humanizmus e pædagogiai elvei.

E szótári művek közt határozottan kiemelkedik a schweizi születésű DASYPIDIUS (HASENFUSS)*) PÉTERnek 1535—36-ban megjelent latin-német s német-latin szótára. DASYPIDIUS 1533-tól 1559-ben bekövetkezett haláláig a strassburgi iskolán a görög nyelv tanára volt, s a humanizmus pædagogiai elveit szótárában szépen juttatta kifejezésre. Hogy miben nyilvánulnak e pædagogiai elvek, látni fogjuk akkor, mikor szótárát összevetjük SZENCZI MOLNÁR ALBERT Dictionarium-ával. DASYPIDIUS szótára volt ugyanis az a mű, a melynek hatása alatt SZENCZI MOLNÁR ALBERT a maga Dictionariumát megalkotta. SZENCZI MOLNÁRnak aztán idehaza vannak követői, a kik természetesen közvetve szintén DASYPIDIUSSzal függnek össze. Mind e magyar szótárirók műveit «német hatás alatt keletkezett szótárak» csoportjában kell tárgyalnom, mert valamennyinek végső forrása a schweizi származású német DASYPIDIUS Dictionariuma (vö. SZILÁGYI I., M. Acad. Ért. 1847, VII. 311, VASS J. Latin-magy. szótáriród. 10).

1. SZENCZI MOLNÁR ALBERT Dictionariuma. A német humanizmus egyetlenegy írónkat sem termékenyítette meg annyira, mint SZENCZI MOLNÁR ALBERTet. Sokat hányatott életét, tevékeny munkásságát eléggé pontosan ismerjük. S ez ismereteinket annak köszönhetjük, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT kora tudósaival széleskörű levelezést folytatott, ezt a levelezést, valamint minden személyére, irodalmi munkásságára vonatkozó dolgot aprólékos gonddal összegyűjtött. Ha csak szerét tehetette, még olyan művébe is, mint a szótára, egy-egy városnévhez odairta azokat a vonatkozásokat, a melyek őt az illető városhoz fűzték (pl. *Altorfium*, *Noriberga* stb. szavaknál). Ez életrajzi adatai, tanulmányai, fennmaradt művei alapján meggyőződünk arról, hogy írói hitvallását, mely szerint «Nem czac magunknac születettunc, hanem

*) Vö. Strassburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner. Strassburg 1901. 35. lapon.

születésünknek egy részét hazánk tulaydonittya magának» (vö. Diction. 1611. évi lat.-gör.-magy. kiadás előszava), szépen való-sította meg. Hogy SZENCZI MOLNÁR munkásságával mennyit használt hazájának, szépen írta meg DÉZSI LAJOS «Szenczi Molnár Albert 1574—1633» című monografiájában (Magyar tört. élet-rajzok XIII. 4, 5. szám Bpest 1897); ugyanő adta ki naplóját, levelezését ezzel a címmel: «Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai. Bpest 1898.» Ez utóbbi mű bevezetésében teljes bibliografiát találni arról, kik írtak eddig SZENCZI MOLNÁRRól.

A mi tárgyalásunk MOLNÁR szótárírói*) működésére szorít-kozik, s életrajzi adataiból is csak azokat említjük meg, a melyek e működés megértéséhez szükségesek.

MOLNÁR ALBERT (1574. aug. 30—1633.) igen fiatalon érezte, hogy iskoláinkban alig vannak megfelelő tankönyvek, mindenek felett pedig nincs megfelelő latin-magyar szótár. «Me puero nullus extabat liber idoneus, qui discipulorum privata studia adjuvare potuisset», írja lat.-magy. Dictionariuma 1604-iki kiadásában. Debreczeni tanuló korában (1590) volt ugyan két szó-jegyzéke, az egyik MURMELIUS Lexikona, a másik egy hat nyelvű, 1568-ban megjelent Nomenclatura (itt PESTHY GÁBOR Nomen-claturája 4-ik kiadását érti), ezek azonban oly ritkák voltak, hogy az ország legtöbb helyén létezésükről sem tudtak. Alkal-matlanok is voltak e könyvek, mert bennük a magyar szavak a magyar tanulóknak idegen, német és lengyel betűkkel voltak nyomtatva. Az egyetlen hasznos könyv SZIKSZAI FABRICIUS Nomen-claturája volt, csakhogy ez csak kéziratban forgott közkézen, míg végre 1590-ben nyomtatásban is megjelent.

Ily sivár helyzetben az egyetlen valamire való latin szótár CALEPINUS Dictionariuma volt. Csakhogy ennek az volt a hibája, hogy nem volt benne magyar értelmezés. MOLNÁR ALBERT magyar nyelvvel ellátott CALEPINUST németországi tanulmányai idejében látott először (vö. «Editionem verò Calepini cum adjecta Lingua Vngarica in Germania primùm vidi», 1604. évi lat.-magy. Dict. előszava). Egyéb hibái: otromba nagy ívrét alakja, valamint

*) Vö. MÁRKI SÁNDOR «Irodalmi Értesítő»-je 1874. évi folyamában: SZAMOSI JÁNOS: Szenczi Molnár Albert mint szótáríró (134—140.); továbbá: JANCÓ BENEDEK: Szenczi Molnár Albert. Kolozsvár 1878: 46. s köv. l.

magas ára volt. «Calepini quidem variæ editiones visebantur, sed tantum à Præceptoribus, et adulatoribus discipulis traetabantur: egentiores eas emere non poterant, minores ob magnam molem versare non valebant, tyrones iis uti nequibant» (vö. 1604. évi lat.-magy. rész előszavát).

Az alkalmas tankönyv, első sorban latin-magyar szótár hiányát még jobban érezte MOLNÁR, mikor Debreczent elhagyta. 1590-ben 16 éves korában MOLNÁR Gönczre ment KÁROLI GÁSPÁR-hoz, a vizsolyi biblia híres fordítójához. KÁROLI körében sokszor hallott nyelvészeti fejtegetéseket, vitatkozásokat. Egy ilyen nyelvészeti vitatkozást mond el Dictionariuma 1604-iki kiadásában (magy.-lat. rész bevezetése): Egy ízben, írja MOLNÁR, KÁROLI GÁSPÁRNÁL volt vendégségben SZALÁNK IMRE, s előadta, mint vitatkoztak SZEGEDI KIS ISTVÁN vendégszerető házában SZTÁRAI és SKARICZA egymással a *köszvény* szó eredetéről. SZTÁRAI a *köz* és *vén* szavak összetételének magyarázta, azzal érvelvén, hogy a *köszvény* közös a *vén*ekkel, míg SKARICZA szerint a szó *kész*- és *vén*-ből való, mert a ki *köszvényes*, az *kész vén* ember. Arra kérte már most SZALÁNK KÁROLIT, mondaná meg, mi az ő véleménye a szóról. KÁROLI azt mondta, hogy szerinte a *köszvény* tulajdonkép *kötőszvény* «ligamen» (vö. a szó eredetere MUNKÁCSI, ÁKE. I.). Az ilyen nyelvészeti fejtegetések az ifjú MOLNÁRRA rendkívül mély és maradandó benyomást gyakoroltak, s ő maga is több magyar szó és szólás eredetéről gondolkodott már ekkor is (vö. «His ego auditis de quarumlibet vocum origine et dictionis Vngaricæ elegantia accuratius mecum cogitari cœpi». Dict. 1604. magy.-lat. rész). Itt jegyzem meg, hogy MOLNÁR CALEPINUS egyik-másik sajtóhibájából nem csinált volna valóságos szót, ha nem etimológizált volna pl. *föveg* — capitium, *nemtő* = genius (l. alább).

Gönczi tartózkodása egyébiránt más irányban is serkentőleg hatott majdan kifejtendő szótárírói tevékenységére. KÁROLI GÁSPÁR segítségével ugyanis nevelőséget kapott Kassán, a hol 1590. márczius 13-án egy odaváló polgár ember fiának, PAP FERENCZnek a magántanítója lett. Mint magánnevelő még élénkebben érezte, hogy a tanuló ifjúság kezébe alkalmas szótárt kell adni, mert e nélkül eredménytelen a tanítás.

Kassai tartózkodása azonban szótárírói munkássága megítélésénél nevezetes. Azt a szótárt, melyhez hasonlóval nemzetét

megajándékozta, Kassán látta meg, s alakja, berendezése annyira megtetszett neki, hogy később is, addig míg a magáét megírhatta, folyton lelki szemei előtt lebegett. «*Dictionarium Petri Dasypodii Latino Germanicum et vice versa, Germanico Latinum, cum primum Cassoviæ puer vidissem, ingemui derepente, quod nos Vngari tali thesauro ut videbatur, destitueremur. Cujus imago postea semper inhæsit atque obversata est animo meo*», írja *Dictionarium* 1604. évi latin-magyar kiadása előszavában.

Az a gondolat, hogy egy alkalmas latin-magyar szótárt írjon, valamint az, hogy e szótárt *DASYPODIUS* nyomán készítse el, elkísérte MOLNÁRT németországi tanulmányútjára is. Az ifjúkori elhatározás oly erős volt, hogy MOLNÁR mindaddig, míg e gondolatát férfikorában meg nem valósította, minden alkalmat felhasznált, hogy a szótárról beszéljen. Egy ízben pl. PAPPUS JÁNOS strassburgi lelkész azt kérdezte MOLNÁRTól, vajjon le van-e fordítva a szentírás magyar nyelvre s van-e latin-magyar szótár. MOLNÁR azt felelte, hogy a biblia le van fordítva magyarra, szótár azonban nincs. S ekkor magában megfogadta, hogy a szótárt meg fogja írni («*Hoc autem tacitus vovi posteritatieque spopondi*» *Dictionarium* 1604. lat.-m. rész, előszó). Egy másik eset heidelbergi tanuló korában történt. Történt ugyanis, hogy Sárospatakra lectornak hívták s ő az állást nem merte elvállalni, mert hiszen a magyar tanuló ifjúság kezében nincsenek alkalmas tankönyvek, így mindennek előtt nincsen alkalmas szótár (vö. *Dict.* 1604. lat.-m. rész, előszó).

Németországon kívül MOLNÁR megfordult Schweizban, Olaszországban. E bolyongásai alatt sem feledkezett meg kedvelt ifjúkori gondolatáról, egy latin-magyar szótár megírásáról, valamint arról, hogy *DASYPODIUS*t kell követnie, mert e téren ez a legjobb berendezésű. A mikor aztán kissé megszabadul az anyagi gondoktól s szótára kidolgozásához fog, akkor is ezt írja (1604-ben): «*Etsi per annos hosce quatuordecim, in aliquot Academiis, et maximè Francoforti in Emporio librorum, nationum multarum vidi Dictionaria, varia et dissimili methodo scripta: præ omnibus tamen placuit sequi Dasypodiani Dictionarii eam methodum, qua illud nuper disposuit vir de re literaria optimè meritis Theodosius Rihelius, civis et Typographus Argentinensis*» (*Diction.* 1604. lat.-m. rész, előszó).

Valahol azt olvastam, hogy a nagy emberek élete az ifjúkori ábrándoknak a férfikorban való megvalósítása. Senkiről több joggal el nem mondhatjuk ezt, mint éppen MOLNÁR ALBERTRŐL, a szótáríróról. Az ifjúkori ábrándok megvalósításához azonban az eltökélt szándékon kívül szilárd kitartás is szükséges; MOLNÁR-ban ez is megvolt, a mennyiben ifjúkorától a legodaadóbb szorgalommal abban fáradt, hogy a magyar szókincset minél alaposabban megismerje. E tekintetben nem elégedett meg azzal a magyar szókészlettel, a melyet gyermek- és tanuló korában társalgással elsajátított, hanem szorgalmasan olvasott magyar könyveket, hogy minél több szót ismerjen. Így mikor Győrbe került iskolába (1586-ban, vö. DÉZSI, Sz. Molnár A. Naplója 5. l.), figyelmesen hallgatta SIBOLTI DEMETER lelkész prédikációit, magyarul írt könyveit pedig mohón olvasta. Debreczenbe kerülve azokat a magyar könyveket, a melyekhez hozzá tudott férni, vagy a melyeket megszerezhetett, oly nagy szorgalommal olvasta, hogy tanítói kénytelenek voltak erőszakkal is elvenni tőle e könyveket, nehogy miattuk a latint elhanyagolja. S magyar könyvekben Németországban sem volt hiány. Magyar könyveket hoztak a Németországba került magyar tanulók, s azonfölül, a mi rendkívül meglepte, Frankfurt és Nürnberg zsidóárúseinál számtalan magyar könyvet talált, a melyeket gyakran meg is vett. *) S mikor szótárát 1611-ben újból kiadja, akkor is azt mondja, hogy az első kiadás óta kezébe került magyar könyveket szorgalmasan olvasta, s adataikat, a mennyiben szótára első kiadásában nem voltak meg, művébe beiktatta (l. alább).

*) Vö. Diction. 1604. m.-lat. rész, előszó: «In hac recensita familia paternam linguam pure didici. Eamque postea excolendi occasiones nactus sum commodas: Primò quidem extra patriam Jaurini: ubi Rev. virum D. Demetrium Sibolti Ecclesiasten mei patris compatrem, è patria mea eò profectum, habui fautorem optimum: cujus scripta Vngarica diligenter legi, et conciones attentè audivi Et jam quintodecimo ætatis anno Debrecini cermína (!) Vngarica scripsi. Libros Vngaricos, quos potui nancisci, ita avidè (absit arrogantia) legi, ut præceptores vi eos mihi ex manibus meis (ne Latina negligere) excutere cogerentur. Quorum etiam in Germania, nunquam mihi defuit copia. Nam præter allatos ex Vngaria; Francofurti quoque et hic Noribergæ in foris scrutariis (quod miremini) libros repperi et emi Vngaricos. Ex quibus omnibus et mea memoria conflavi hoc Dictionarium . . . ».

MOLNÁR ALBERT tehát folytonosan tökéletesítette ismereteit, hogy minél jobb latin-magyar szótárt készíthessen. S valóban kimutatható, hogy MOLNÁR gondosan figyelembe vette a korabeli magyar irodalmat, mert ez irodalomból és saját nyelvi tudásából szerkesztette össze szótárát. S a mikor anyagi helyzete kissé megjavult, 1603 május havában hozzáfogott latin-magyar szótára megírásához, s ugyanazon év deczember havában elkészült vele (vö. DÉZSI, Sz. Molnár A. Naplója 35, 36. l.: «1603. 16. Maii ... *Dictionarium Latino-Vngaricum inchoavi* ... 7. Decembris absolvi *primam Dictionarii partem conscribere*»). A magyar-latin részt pedig 1604 januárjában írta meg (vö. u. o. 38. lp.: «...1604. *Dictionarium Ungarico-Latinum mense Januario confeci*. Noribergæ *typographis ostendi*»). A hely, a hol MOLNÁR ily szorgalmasan dolgozott, Altdorf volt, a melyről *Dictionariuma* lat.-magy. részében ezt írja: «Altórfium, g. n. Városka az Noribergai vrak tartományaban, Melyben ez Noribergay tiszteletes tanats Gazdag Academiát fondalt, 1573. esztendőben, Holot ez *Dictionariumot* írta albertus Molnar, 1603. esztendőben.» Ez önéletrajzi adatok alapján igen csodálkozhatunk azon, hogy MOLNÁR oly nagy munkát oly rövid idő alatt el tudott végezni. Az adatok megértéséhez szükséges szemmel tartanunk MOLNÁR egy másik vallomását is. Szótára első kiadása lat.-magy. részében, a II. Rudolf császárhoz írt ajánló levélben ezt írja: «...*Muneris materia partim in Vngarico solo est mihi nata, partim in Academia Germaniæ... labore comparata. Fundamenta operis in Argentinensi Lycæo posui, in quo alumnus eius Reipublicæ ultra triennium vixi. Conscripsi autem et opus absolvi in illustri Academia Altorfina.*» A szótárt tehát már Strassburgban elkezdte készíteni, Altdorfban csak leírta, illetve befejezte művét. Így is azonban aránylag rövid idő alatt készült el vele, mely aztán a következő címmel jelent meg:

«*Dictionarium Latinovngaricum. Opvs novvm et hactenus nvsquam editvm, in qvo omnes omnium probatorum lingvæ Latinæ Avtorum dictiones et rerum vocabula, quoad fieri potuit, propriissimè et exactissimè sunt Vngaricè reddita. Nomina item propria Deorum Gentilium, Regionum, Insularum, Marium, Fluviorum, Sylvarum, Lacuum, Montium, Populorum, Virorum, Mulierum, Urbium, Vicorum et similium, cum brevi et perspicua descriptione Vngarica sunt*

interspersa: quæ singula ita sunt digesta, ut sub initiali sua litera facile reperiantur. Item vice versa Dictionarivm Vngaricolatinvm, in quo præter dictionvm Vngaricarum interpretationem Latinam, adjecta sunt iis vocibus, quarum usus in oratione et styli exercitio frequentior est, Synonyma quàm plurima, quæ studiosæ juventuti Vngariæ, hætenus ista commoditate destitutæ, quasi Sylvam quandam vocabulorum suppeditabunt. Per Albertvm Molnar Szenciensem Vngarum. Accedunt ad calcem libri, Difficiles aliquot voces in Jure Vngarico, cum notatione Joannis Sambuci. Ciceroniana item Epitheta, Antitheta et adjuncta. Procurante Elia Hvttéro Germano: Noribergæ, Cum Sacræ Cæsareæ Maiestatis: etc. nec non Regis Galliarum et Navarræ, etc. Privilegiis. Anno, CIO IO CIV.»

A mű két főrészből áll; az egyik a latin-magyar, a másik pedig a magyar-latin rész. Ez utóbbinak külön címlapja is van, a mely a következő szövegű:

«Dictionarivm Vngarico-Latinvm. In vsvm et gratiam Vngariæ pvbis methodo eadem, qva Latino-Vngaricum, summa diligentia concinnatum: In quo præter dictionvm singlarvm interpretationem propriam, adjecta sunt iis vocibus, quarum usus in oratione et styli exercitio frequentior est; Synonyma quam plurima, quæ iuventuti Vngariæ, hætenus ista commoditate destitutæ, quasi sylvam quandam vocabulorum suppeditabunt: Autore Alberto Molnar Szenciensi. Noribergæ, Cum Sacræ Cæsareæ Maiestatis: etc. nec non Regis Galliarum et Navarræ, etc. Privilegiis. Anno, CIO IO CIV.»*)

A két részben a magyar szókészlet nem egyforma, sok olyan szó van a magyar-latin részben, a melyet a latin-magyar részben hasztalan keresünk. Épp azért a használat alkalmával szükséges dolog mind a két részt figyelembe venni. S ha már a két főrész egymáshoz való viszonyáról irunk, meg kell említenünk azt is, mi szükség volt a magyar-latin részre, hiszen eddig valamennyi szótárunk latin-magyar volt. A dolog megértéséhez tudnunk kell, hogy a humanisták az iskolában anyanyelven írt szövegeket is fordítottak latin nyelvre. Német iskolákban németből latinra, magyarokban pedig magyarról latinra

*) A meglevő, illetve eddig ismert példányokat l. SZABÓ KÁROLY, R. M. Könyvtár I. Megvan a M. N. Múzeum könyvtárában is, jegye RMK. 373.

kellett tudni fordítani a tanulóknak. A humanisták e pædagogiai elve hozta magával, hogy szükség volt olyan szótárakra is, a hol a nemzeti nyelv abécze-rendbe szedett szavai vannak latinul magyarázva. A németeknél az első ily szótár 1477-ből való (vö. PAUL, Grundriss² I. 23), nálunk pedig 1604-ből.*) SZENCZI MOLNÁR ALBERT tehát azzal, hogy latin-magyar szótára mellé magyar-latint is adott, az iskoláinkban érvényes humanista pædagogiai elvek alapján való tanítás szükségleteit elégítette ki.

A további fejtegetéseket úgy vélem a leghelyesebben ki-vihetőknek, ha MOLNÁR Dictionariumát kiadásról-kiadásra ismer-tetem. Tudnunk kell ugyanis, hogy MOLNÁR Dictionariuma több kiadást ért. Az első 1604-ben, a második 1611-ben, a harmadik 1621-ben jelent meg. E három kiadást MOLNÁR rendezte sajtó alá. Halála után († 1633) szótára még kétszer hagyta el a sajtót, az egyik kiadás 1644—45-ből való, a másik 1708-ból. SÁNDOR ISTVÁN említ ugyan 1700-ban és 1740-ben megjelent kiadásokat is (vö. Sokféle VIII. 45), de ilyen kiadásokról semmi közelebbit nem tudunk. Lássuk most már a különféle kiadásokat egyenként.

a) Az első kiadás, a melynek címét feljebb közöltem, következő tartalmú: α) Latin-magyar rész: A tulajdonképpii szó-tári részt megelőzi a II. Rudolf osztrák császárhoz írt ajánló levél, mely után az olvasóhoz írt előszó következik. Ez az előszó szótárirodalomtörténetünk legfontosabb forrása. Ebben mondja el MOLNÁR, kik voltak előzői a szótárírás terén, hogyan, milyen forrásművek alapján dolgozta ki a magáét. A PÁPAI PÁRIZ szótárának Bod-féle kiadásában közölt szótárirodalmi vázlat is MOLNÁR előszava alapján van csinálva. Az előszót versekbe foglalt buzdítások követik, melyekre a mű első főrésze, a latin-magyar rész következik. β) Magyar-latin rész: Ennek az ajánló levele BÁTHORI ISTVÁN-hoz, RÁKÓCZI ZSIGMONDHOZ, THURZÓ SZANISZLÓ és THÖKÖLYI SEBESTYÉNHEZ van intézve, az előszó pedig a magyar- és erdélyországi tanuló ifjúsághoz. Az előszó egyúttal helyes-írástörténeti emlékünks, a mennyiben MOLNÁR itt mondja el, hogyan jelöli a magyar hangokat, s milyen jeleik vannak más magyar nyomtatványokban. A *cs*-t ő *cz*-nek, *cz*-t pedig *tz*-nek

*) SZAMOSKÖZY szótára is erre az időre esik, vö. 102. lap.

írja, nála *k* (szóvégén *c*), *ly*, *ny*, *ty*, *gy*, *sz*, *s* (= *s*, *zs*), *ó*, *ú*, *o* (= *o*, *ó*), *á* stb. a jelölés. Szótárában azonban nincsenek következetesen írva a magyar szavak, a minek az a magyarázata, hogy magyar forrásainak helyesírását igen sok esetben megtartotta. Szolgáljon ennek igazolásául a következő pár példa: CALEPINUS szótárában ez van: «Tabernaculum — *Leuel zin, hailek.*» MOLNÁR ezt az értelmezést szóról-szóra kiírja, azonban a maga helyesírási elveinek megfelelően így írja át: «Tabernaculum — *Level szén Haylek.*» MOLNÁR ugyanis a *v*-t *v*-vel, az *é*-t *e*- vagy *é*-vel, az *sz*-et *sz*-szel, a *j*-t szótagzáró szerepben *y*-vel jelöli szótárában. Nem így jár el a következő esetekben: MOLNÁR a *cs* hangot *cz*-vel, a *cz*-t meg *tz*-vel írja, s mégis azt látjuk, hogy egyszer ezt írja: «Alauda — *Patsirta, Sűsetec*», «*vtsu* — excretum», másszor meg ezt: «Galerita — *Sűsetek, Paczirta*», «*ocz* — excretum»; példa *cz*-re: «Chamæpitys — *Kalintsa, Kalintza.*» Ezek a következetlenségek aztán sokszor tévedésbe ejtik a MOLNÁR alapján dolgozó szótárírókat. MOLNÁR például ezt írja: «*Eczet-kóro* — *Baculus pastoris*», s ezt az adatot a NySzót. *eczet-kórónak*, KRESZNERICS azonban *eczet-kórónak* olvassa. A következtetlenül írt szavakból azonban azt a fontos tanulságot meríthetjük, hogy a mi nem a MOLNÁR helyesírási elvei szerint van írva, az nem is MOLNÁR saját adata, hanem MOLNÁR által valamely magyar könyvből az illető könyv helyesírásával kiírt adat.

Ez előszó után versekbe foglalt buzdítás, majd pedig maga a magyar-latin szótár következik. Fentebb említettem, hogy mi volt az oka annak, hogy egy magyar-latin szótárra is szüksége volt tanuló ifjúságunknak. Itt csak azt említem meg, hogy aránylag ennek az elkészítése okozhatott a legnagyobb gondot. Latin-magyar szótár készítése nem oly fáradságos feladat; elvégre voltak latin szótárak, a melyekbe a magyar értelmezéseket csak be kellett írni, s kész volt a mű. A magyar-latin részt azonban össze kellett előbb szerkeszteni, mert ilyen műve irodalmunknak egyáltalában még nem volt. S MOLNÁR magyar-latin szótára egész a XIX. századig az egyetlen e nemű könyvünk volt. Ez is mutatja, hogy a magyar-latin részt sokkal fáradságosabb volt összeszerkeszteni, megírni. S hogy MOLNÁR ezt a részt nem a latin alapján készítette, mutatja az, hogy a két

rész magyar szókészlete nem egyforma, pl. a lat.-magy. részben ez van: «*Talitrum — Fitty, Fittyentes, Vyval valo pattantas*» (így a 2. kiadásban is), a magyar-latin részben pedig ez: «*patok — talitrum.*» A *patok* szó a latin-magyar részben nem fordul elő. Csakis a magyar-latin részben fordulnak elő a következő adatok is: «*Madár húr — Ligustrum*» (a lat.-magy. részben: «*Ligustrum — Fagyalfa*») | «*Jasz készeg — Phoxinus levis*» (a lat.-magy. részben a latin szó sem fordul elő) | «*Szedержin — Rubus Ideus*» (a lat.-magy. részben «*Rubus — Czipkebokor*», a mi CALEPINUSBól való: «*Rubus — Tsipkebokor*»; CALEPINUSban «*Rubus Idæus*» nincs értelmezve) | «*Iz haylas — Juntura*» (a lat.-magy. részben nem fordul elő) stb. E néhány példával azt akartam bizonyítani, hogy MOLNÁR szótára két részében való magyar szókészlet nem egyforma s épp ezért kutatásaink alkalmával mindkettőt figyelembe kell vennünk.

A magyar-latin rész után közölve van a régi magyar jogi emlékekben előforduló, nehezebben érthető latin, illetve latino-sított (pl. *üzbé, batka, ioccerdeg, jobbágy*) szavak abécze-rendbe szedett jegyzéke, a melyet ZSÁMBOKI (SAMBUCUS) JÁNOS készített. A szójegyzék címe: «*Difficiles aliquot et insolentiores voces, quæ in priscorum Vngariæ regvm Decretis et in Jure Ungarico, Stephani Verböcizj passim occurrunt, cum notatione Joannis Sambuci Tirnaviensis.*» Minthogy ZSÁMBOKI JÁNOS 1584-ben halt meg, a MOLNÁR szótárában levő jegyzék nem lehet eredeti, MOLNÁR szótára részére készített czikk. S csakugyan, ha ezt a jegyzéket ZSÁMBOKI JÁNOS WERBŐCZI kiadásával, a «*Tripartitvm opvs iuris consvetvdinarij incliti regni Hvngariæ... Viennæ, 1581*» cíművel összehasonlítjuk, e kiadványban találunk egy betűrendes «*Index tripartitorvm brevis, vna cvm difficilivm aliquot vocvm in articul. notatione. Per Samb.*» cz. szótárkát, a melynek értelmezései a MOLNÁR szótárában közlöttekkel szóról-szóra egyeznek, pl. MOLNÁR Dict.:

«*Jobagio, Colonus, rusticola*» | «*Joccerdeg, Furtorum collectores*» | «*Thanya, Sinus, piscatura, foetus*» | «*Vzbék, Facinorosi ad aliquot dies inviolabiles*» | «*Weycz, Loca uda separata, sagenisque apta*».

Ezek ZSÁMBOKI WERBŐCZI kiadása indexében egészen úgy vannak közölve, mint MOLNÁR szótárában, még pedig így:

«*Jobagio, colonus, ruricola*» | «*Joccerdeg furtorum collectores*» | «*Thanya, sinus, piscatura foetus*» | «*Vzbeq, facinorosi ad aliquot dies, inuiolabiles*» | «*Weycz, loca vda separata, sagenisque apta*» stb.

Ez egyezésekből az következik, hogy MOLNÁR ZSÁMBOKINAK egyik WERBŐCZI kiadásában található jogi szótárkáját a maga művébe átvette. Azonban marad néhány szó, a mely ZSÁMBOKINÁL nem fordul elő s a melyekről nem tudom kimutatni, hogyan kerültek MOLNÁR művébe. Ilyen pl. «*babca, Numus Bohemicus, quarum tres efficiunt Cruciferum Germanicum*» | «*Rekecz, Claustrum piscinarum*» stb.

A jogi kifejezések után «*Epitheta, antitheta et adivncta M. T. Ciceronis Collecta*» vannak közölve. Abécze-rendben vannak felsorolva az ellentétes szavak (pl. *dispero*: ellentéte *spero* stb.), továbbá azok a jelzők, a melyek CICERO műveiben állandó kísérői egy-egy szónak, s a melyek emelik a stílus vagy a beszéd szépségét (pl. *oratio*: *prudens, assidua* stb.). Ez a rész világosan mutatja a humanista MOLNÁRT.

Az első kiadás tartalmának ismertetése után szóljunk arról, milyen hatások alatt szerkesztette össze MOLNÁR a maga szótárát.

Említettem már, hogy MOLNÁRnak tetszését DASYPIDIUS «*Dictionarium Latino Germanicum et vice versa Germanico Latinum*»*) cz. műve nyerte meg. Az volt a törekvése, hogy ehhez hasonló latin-magyar és magyar-latin szótárt készítsen. DASYPIDIUS szótárának a többi hasonló mű felett az volt az előnye, hogy figyelembe vette a humanisták által az iskolában olvasott latin írókat-költőket, bőven magyarázta a mythologiai tulajdonneveket, s szótárába iktatta a német városok neveit. A német szókészletet a maga anyanyelvi tudásán kívül régibb német szójegyzékekből is gyűjtötte, természetesen csak azért, hogy ezzel is annál jobban szolgálhassa a német iskolai latin oktatást (vö. PAUL, Grundriss² I. 23). MOLNÁRnak DASYPIDIUS szótára tehát nemcsak azon külsőségek miatt tetszett, hogy könnyen hordozható nyolczadrét alakban jelent meg, míg ellenben CALEPINUS ívrét alakú volt, hanem

*) Az első kiadás csakis latin-német volt (1535), a második kiadás 1536-ból való s német-latin részzel van bővítve. Harmadik kiadása 1537-ből. Vö. Strassburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner. Strassburg 1901, 35. lapon.

azért is, mert *DASYPODIUS* a német humanisták által ajánlott latin írók szókészletét dolgozta fel, míg ellenben *CALEPINUS*, jóllehet a klasszikus írók szókészlete nála is első fontosságú, többet tartott meg a középkori latinságból is. Természetes dolog, hogy *MOLNÁR DASYPODIUST* a külsőségekben is követte. *DASYPODIUS* szótárában a latin-német, német-latin rész egybekötve nyolczad-rétben jelent meg, ugyanígy *MOLNÁR* első kiadása. *DASYPODIUS* negyedik kiadásában (év?, vö. GRIMM, Deutsches Wörterbuch I. köt. bev. XX, XXI) van egy jegyzék a német-latin nyelvű jogi emlékekben előforduló jogi kifejezésekről, ugyanilyen van *MOLNÁR*-nál a magyar jogi kifejezésekről. Minthogy *DASYPODIUS* első három kiadásában a jogi kifejezések e jegyzéke még nincs közölve, azt kell mondanunk, hogy *MOLNÁR DASYPODIUS* negyedik kiadásán túli kiadások¹⁾ valamelyikét használta. Hogy melyik lehetett e kiadás, nem tudom. *MOLNÁR* azt mondja, hogy neki *DASYPODIUS*-nak a strassburgi *RIHELIVS THEODOSIVS*nál megjelent kiadása tetszett a legjobban (vö. 1604. évi Dict. lat.-magy. rész, előszó: «*prę omnibus tamen placuit sequi Dasypodiani Dictionorii eam methodum, qua illud nuper disposuit vir de re literaria optime meritus Theodosius Rihelius, civis et Typographus Argentinensis*»). Azonban *RIHELIVS* sajtója alól került ki az 1537-ik évi (vö. SZAMOSI, Szenczi Molnár Albert mint szótáríró. Irodalmi értesítő, szerk. Márki Sándor, 1874, 138. l.), valamint az 1565-iki kiadás is.²⁾ Az elsőben nincs meg a jogi szójegyzék, a másodikban pedig benn van.

A latin szókészletre nézve *MOLNÁR* nem elégedett meg a *DASYPODIUS*ban levővel. A hiányzó latin szavakat *CALEPINUS*ból, *STEPHANUS*ból, *FRISIUS*ból³⁾ s más művekből pótolta (vö. 1604.

¹⁾ Utolsó általam ismert kiadás 1692-ből való.

²⁾ Az 1565-i kiadás megvan a M. T. Akadémia könyvtárában. Ugyanitt van egy címlapnélküli *DASYPODIUS* is, a melybe valaki *MOLNÁR* szótára második kiadásából írta bele a magyar szavakat. A szótár LUGOSY JÓZSEF tulajdona volt egykor. — Egy 1536. évi kiadás van a körmöczbányai ferenczeseknél. Egy 1538. évi kiadás van a pozsonyi Szent-Ferencz-rendiek könyvtárában.

³⁾ *STEPHANUS ROBERTUS* († 1559) francia tudóst és párizsi könyvnyomtatót felszólították, hogy dolgozza át *CALEPINUST*. Az átdolgozás helyett egy teljesen új, kiváló jelességű latin, illetve latin-francia szótárt

évi Dict. lat.-magy. rész, előszó: «Dictiones verò quasdam, quæ apud Dasypodium non erant, sed in lexicis quibusdam reperiebantur, ego adscripsi: Et sic Dasypodium ex Calepino, et Thesauris Stephani et Basillii, ex Frisio, ex Onomastico Chythrei et aliundè plus sexcentis auxi dictionibus: quibus singulis brevem et perspicuam interpretationem Vngaricam apposui»). Ez állítás helyességéről könnyen meg lehet győződnünk, ha DASYPODIUS latin-német részét összehasonlítjuk MOLNÁR Dictionariuma lat.-magyar részével.

Minthogy már most ismerjük azt a művet, illetve műveket, a melyek alapján MOLNÁR a latin szókészletet összeszerkesztette, lássuk immár, honnan merítette a magyar értelmezéseket. Látószólag nagyon könnyű erre a felelet. MOLNÁR ugyanis maga azt mondja, hogy már ifjú korától fogva sok magyar könyvet olvasott, s hogy ezekből, valamint saját anyanyelvi tudásából szerkesztette össze szótárát (vö. 1604. évi Dict. magy.-lat. rész, előszó: «Ex quibus [értsd: libris ungaricis] omnibus et mea memoria conflavi hoc Dictionarium»). Két könyvet meg is jelöl forrása gyanánt. Az egyik CALEPINUS szótára, melyről Dictionariuma 3. kiadásában (lat.-magy. rész, előszó) ezt mondja: «cuius medulla sive epitome est hoc nostrum Lexicon», a másik BARONYAI DECSI JÁNOS «Adagiorum... chiliades quinque» című műve, a melyet szótára második kiadásába dolgozott fel. A többi forrást azonban nekünk kell kimutatnunk, mert nem úgy áll a dolog, hogy MOLNÁR «latin-magyar része egészen a CALEPINUS-féle híres soknyelvű szótáron alapszik» (vö. SIMONYI, A magyar nyelv²: 22), hanem úgy, hogy CALEPINUS egyik olyan forrása a műnek, a milyen pl. SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája. Nem szólva arról, hogy MOLNÁRNál sok olyan latin szó van magyarul értelmezve, a mely latin szó CALEPINUSban elő sem fordul, csak azokat a latin szavakat emelem ki, a melyek CALEPINUSban magyar értelmezés nélkül fordulnak elő, s MOLNÁRNál értelmezve vannak. Ilyen szó a többi közt:

«Homagium — Ember dija» (CALEP.-ban nincs meg a lat.

készített (először megjelent 1531-ben). Vö. I. MÜLLER: Handbuch II. 612. Ebből készített JOANNES FRISIUS egy latin-német szótárt, a melynek első kiadása 1541-ben jelent meg, vö. GRIMM, DWb. I. XXI, PAUL, Grundr.² I. 23.

szó») | «*Melilotos — Safran színő kővi fű*» (magy.-lat. rész: «*Sár kerep — Melilotus*»; CALEP.-ban *Melilotos* nincs magyarul értelmezve) | «*Panus — Bél fonálnak Ószve tekervénye, kit az bordan, által boczatnac. Item Mirigy, kemény kelevény embernek nyakan, vagy agyekjan az pőczi kőről*»: magy.-lat. rész: «*Vető karo, az gombolyításba — Panus*»; CALEP.-ban a *Panus* szó nincs magyarul értelmezve) | «*Psilothrum — Szőr koppasztó kenet*»: magy.-lat. rész: «*Simító kenet — Psilothrum*»; CALEP.-ban a *Psilothrum* szó nincs magyarul értelmezve) stb.

Ide tartoznak az olyan értelmezések is, a mikor az értelmezés egy része CALEPINUSBól való, másik része azonban nem CALEPINUSÉ, pl. MOLNÁR A.-nál:

«*Canistrum — Kosar, kóbor*»: CALEPINUSNál csak ennyi van: «*Canistrum — kosár*» | «*Helleborum — Püszentő gyöker, Zásza, vel, Fejer Hunyor Sarga kükercz*»: CALEP.-ban csak ennyi: «*Helleborus: Zászaé*» | «*Carduus — Bogácz koro*», magy.-lat. rész: «*Hejalkut, bogaczkoro — Carduus fullonum, dipsacus*»: CALEP.-ban: «*Carduus — Bogátskóró*» stb.

Az ilyen példák, a melyeknek a számát igen könnyű száporítani, azt bizonyítják, hogy MOLNÁR nem elégedett meg azzal, hogy CALEPINUST egyszerűen lemásolja, hanem arra törekedett, hogy az akkor ismert magyar könyvekből egy jó, hasznavehető szótárt készítsen. Hogy irodalmunkban többször megismétlik azt az állítást, hogy MOLNÁR egyszerűen lemásolta volna CALEPINUST (Nyr. XVII. 358, XVIII. 32), annak oka, hogy MOLNÁR forrásai-val szemben nem járt el a kellő kritikával, nem járt el pedig akkor, ha CALEPINUS egy-egy sajtóhibájával szemben etimológizálhatott. Innen van aztán, hogy egy és ugyanazt a szót, a szerint, a honnan kiírja, gyakran kétféle helyesírással közli abban a hiszemben, mintha az két külön szó volna; pl. szerinte «*Allium — Fokhagyma, Foghagyma*» | «*Chamæpitys — Kalintsa, Kalintza*» stb. Megjegyzendő, hogy forrásait legtöbbször átírta a maga helyesírása szerint, mindazonáltal megtörténik, hogy forrása helyesírását tartja meg. Ilyenkor aztán megesik, hogy forrása sajtóhibáit is pontosan megtartja. Ezek a sajtóhibák az okai annak, hogy MOLNÁR szótáráról többen azt vallották, hogy CALEPINUSBól való másolat. Három ilyen nevezetes sajtóhibát mutattak ki eddig; ezek a következők:

a) *Főveg*. CALEP.-ban ez van: «Capitium — *Főveg*, bérétra». Itt a *Főveg* sajtóhiba *főveg* = süveg helyett. CALEPINUS ez adatát így használta fel MOLNÁR: «Capitium — *Főveg*, Beretra, Süveg», magy.-lat.: «*Főveg* — Capitium». A sajtóhiba vándorlásáról lásd a Nyelvőrkalauzt és SZILY, NyÚSz.; — b) *Kőg*. CALEP.-ban ez van: «Circus, circulus — Keröngö, kerek *kőg*». Itt a *kőg* szót *kőgy*-nek kell olvasni (SZARVAS szerint *kőgy*-nek Nyr. XVI. 33.), a mely egy a régi m. *kégy*, *kéd*: «stadium» szóval (vö. NySz.). MOLNÁR ezt az adatot így írta ki: «Circus — kerengö, kerek *kőg*», «Circulus — kerengö kerec, *kőg*, karika»; magy.-lat. rész: «*Kőg* — circulus, circus». Az olvasatbeli hiba további sorsáról vö. SZILY, NyÚSz.; — c) *Nemtő*. CALEP.-ban ez van: «Genius — *Nemtő*», «Genialis — *Nemtőhöz való*» (1590. évi kiadásban). Itt a *nemtő* sajtóhiba *nemző* helyett. MOLNÁR ezt a sajtóhibát így adja vissza: «Genius — *Nemtő*, Természeti Isten»; «Genialis — *Nemtőhöz való*»; magy.-lat. rész: «*Nemtői* — Genialis». A sajtóhibára vö. SZILY, NyÚSz. — Ilyen sajtóhiba azonban nemcsak CALEPINUSBÓL került MOLNÁR ALBERTBE. Ilyennek tartom a *Lutz fa* — *Abies*-beli adatot, a mely egy helyes *luch fa* (olv. *lucs fa*) alakból való stb.

A tanulság az eddigi példákból az, hogy MOLNÁR szótárának egyik főforrása CALEPINUS Dictionariuma; e forrásával szemben azonban MOLNÁR sokszor kritika nélkül járt el, mert több sajtóhibáját nem vette észre, s mint régi vagy élő szavakat művébe felvette. Azonban MOLNÁR más forrásaival szemben is így járt el. CALEPINUSON kívül ugyanis MOLNÁR másik főforrása SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája, a mely 1604-ig MOLNÁR szótára megjelenéséig több kiadásban jelent meg (vö. 47. s köv. lapokon).

Hogy MOLNÁR SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturáját mind a lat.-magy., mind pedig a magy.-lat. rész szerkesztésénél felhasználta, annak igazolására szolgáljanak a következő példák:

{ MA. ¹ : «Jaszkészeg*» — Phoxinus levis SZIKSZ. 1590, 82. l.: «Phoxinus levis — Jaz kezeg »	{ CALEP.-ban nincs még a latin szó.
{ MA. ¹ : «Szederjin — Rubus Ideus» SZIKSZ. 1590, 26. l.: «Rubus ideus — Szederyin»	{ CALEP.-ban a latin szó nincs m.-ul értelmezve.

*) Ha a MA.-ból való idézetnél a magyar szó van elül, akkor az adat a magyar-latin részből való; ha a latin szó áll elül, a latin-magyar rész értendő.

- MA.¹: «Ligustrum — *Fagyal fa*», «*Madár húr* — Ligustrum».
 CALEP. 1590: «Ligustrum — *Fagyal fa*»;
 SZIKSZAI 1590, 37. l.: «Ligustrum — *Fagyalfa*»;
 » u. o. 20. l.: «Ligustrum — *Madár húr*».
- MA.¹: «Coenum — *Sar, Főrtő*»; «*Sikeres sár* — Coenum»
 CALEP.: Coenum — *sár törtő* (minden kiadásban sajtóhibásan);
 SZIKSZAI 1590, 181. l.: «Coenum — *Sekeressar*».
- MA.¹: «*Misegrad* — Visegradum, Civitas et arx Vngariæ».
 SZIKSZAI 1590, 233. l. és minden kiadás: «Visegradum — *Misegrad*».
- MA.¹: «*Kránitz* — Carinthiacus, *Kranitz Ország* — Carinthia»
 SZIKSZAI 1590, 231, 232: «Carinthiacus — *Kranicz*».

Még kétségtelenebb azonban, hogy MOLNÁR egyik főforrása SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája, ha a Dictionarium magy.-lat. részének következő szavait vetjük egybe SZIKSZAI FABRICIUSSEL:

MA.¹:

Bor: «*Bor*, Vinum, Temetum, *Forrott must*, Sapa, Vinum defrutum. *Ez idei bor*, Vinum hornum. *Szagos bor*, Vinum odoratum. *Jo illato bor*, Vinum fragrans. *Nyuló bor*, Vinum fugiens, Spissum. *Fő bántó bor*, Vinum vehemens. *Sűrő bor*, Vinum crassum. *Oo bor*, Vinum inveteratum. *Kastelyos bor*, Vinum rubellum. *Tavali bor*, Vinum bimum. *Harmad évi bor*, Vinum diluū. *) *Hontöltőt bor*, Vinum vernaculum. *Idegen orszagi bor*, Vinum exoticum. *Erős czipős bor*, Vinum acre. *Dohos bor*, Vinum mucidum. *Nyarlott bor*, Vappa».

SZIKSZAI F. 1590:

(52, 53, 54. l.) «*Vinum — Bor*. Vinum hornum. *Ez idei bor*. Vinum odoratum — *Szagos Bor*. Vinum fragrans — *Jo illatu bor*. Vinum fugiens, spissum — *Niulo bor*. Vinum vehemens — *Fő banto fő faio bor*. Vinum crassum — *Sűrő bor*. Vinum inveteratum, vetus, vetulum — *O bor*. Vinum rubellum — *Kastely bor*. Vinum bimum — *Tavali bor*. Vinum trimum — *Harmadévi bor*. Vinum dilutum. *Vizes bor*. Sapa, defrutum — *Forrot must*. Vinum vernaculum — *Hon töltőt bor*. Vinum exoticum — *Mas ország beli bor*. Vinum acre — *Erős czipős bor*. Vappa — *Niarlot bor*. Vinum mucidum — *Dohos bor*».

*) MA. hibásan írta le SZIKSZAIT, mert másoláskor egy sort átugrott; helyesen l. SZIKSZAINÁL a szórva szedett részt.

Kigyó: «Kigyó, Serpens, Anguis, Ophis. *Egerésző kigyó* Myargus, *Két fejő kigyó* Amphibæna. *Kurta kigyó*, Acontias, Jaculus. *Marásával rothasztó kigyó*, Seps. *Mérges kigyó*, Vipera, Præster, Dipsas. *Szarvas kigyó*, Cerastes, Aspis cornuta. *Tarka kigyó*, Teucrena. *Tehen szopo kigyó*, Boa. *Vért indító kigyó*, Hæmorrhais, Salamandra. *Vizi kigyó*, Anguis, Natrix, Hydrus.¹⁾

Papiros: «Papyros, Charta, Papyrus. *Sima papiros*, Glabra papyrus. *Sásos vagy Régal papiros*, Charta regia. *Vékony draga papiros*, Augusta papyrus. *Takora*²⁾ papyros, Charta emporetica. *Folyo papiros*, Charta bibula.

Szőlő: «Szőlő, Vineæ. *Vyonnan palantalt szőlő*, Vineæ novella. *Régi agg szőlő*, Vineæ veterana. *Ritka levelő szőlő*, Vineæ Calvata. *Parlag szőlő*, Vineæ sterilis et viduata. *Szőlő*, Vva. *Enni való szőlő*, Vva escaria, cibaria. *Lugason termet szőlő*, Vva pergulana. *Allo szőlő*, Venuncula. *Nagyszemő szőlő*, Vva Spionia. *Malosa szőlő*, Vva Malvatica. *Fejér szőlő*, Vva Argitis Spinaria. *Keczke czőcző szőlő*, Vva Bumastos. *Muskotaly szőlő*, Vva a. iana, apiaria. *Romonya szőlő*, Vva præcoqua, præcia, præcociana. *Rosaszemő Bakator szőlő*, Vva Helvola. *Gersely*

(68, 69. l.) «Serpens — Kigyó... Myargus — Egerésző kigyó. Amphibæna. — Kettős fejő kigyó. Acontias, Jaculus — Kurta merges kigyó. Seps — Marasával rothasztó kigyó. Vipera — Merges kigyó. Cerastes — Szarvas kigyó. Teucrena — Tarka kigyó. Boa — Tehen szopo kigyó. Hæmorrhais, Hæmorrhœia, Salamandra — Marasával veert indító kigyó. Anguis, Natrix, Hydrus — Vizi kigyó».

190, 191. l.: «Charta, papyrus — Papiros, Glabra papyrus — Sima papiros. Charta regia — Sasos, vag, reegal papiros. Augusta papyrus — Draga vekony papiros. Charta emporetica — Takaro papi(ros). Charta bibula — Folyo papiros».

45, 47, 48. l.: «Vineæ — Szőlő. Vineæ novella — Vyonnan plantalt szőlő. Vineæ veterana — Regi agg szőlő. Vineæ calvata — Ritka levelő szőlő.... Vva — Szőlő. Vva Escaria, cibaria — Enni való szőlő. Vva Pergulana — Lugason termőr (l) szőlő. Venuncula — Allo szőlő. Vva Spionia — Nagyszemő szőlő. Vva Malvatica — Malosa szőlő. Vva Argitis, Spinaria — Fejér szőlő. Vva Bumastos — Keczke szemő szőlő. Vva Apiana, apiaria — Muskotal szőlő. Vva Romana, durancina — Romonia szőlő. Vva præcoqua, præciae, præcina — Goher.³⁾ Vva Heluola — Rosa

¹⁾ MA. a SZIKSZAMÁL levő neveket abéczerendbe szedte. Ennyi az ő újítása.

²⁾ MA³-ban: Takaro.

³⁾ A szórva szedett részeket MA. másolás alkalmával tévedésből kihagyta.

szőlő, Vva dactylina. *Aszszu szőlő*, Vva passa. *Hullo szőlő*, Vva semi-caduca».

szemő vag bakator szőlő. Vva Heluenata — *Gersely szőlő*. Vva passa — *Aszszu szőlő*. Uva seminata, semicaduca — *Hullo szőlő*».

Az eddig idézett adatok, a melyeknek számát igen könnyű szaporítani (vö. pl. a magy.-lat. rész *alma*, *cseresnye*, *ló*, *majom*, *szőlőtő*, *szilva* szavaknál felsorolt különféle magyar elnevezéseket SZIKSZAI F. megfelelő helyeivel), mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy MOLNÁR Dictionariumának SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája egyik jelentős főforrása. E szerint eddig két művet tudunk megjelölni, a melyek alapján MOLNÁR Dictionariumába a magyar részt beiktatta; az egyik CALEPINUS, a másik SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy MOLNÁR SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája mely kiadását használta. Ezt a kérdést könnyen eldönthetjük, ha a Nomenclatura különböző kiadásában előforduló bővítéseket összevetjük MOLNÁR szótárával. A Nomenclatura «Regionvm, terrarvm, gentium et Ciuitatum nomina» csoportjában pl. a különböző kiadásokban bővítések vannak. Így az 1597. évi kiadásban jelennek meg először a következő nép- és földrajzi nevek:

SZIKSZAI F. 254. l.: «Bistricia — *Besztlerce*»: MA.¹: «*Bessterce* — Bistricia» | SZIKSZAI F. 252. l.: «Cirkassus — *Cserkessz*»: MA.¹: «*Czerkessz* — Circassus» | SZIKSZAI F. 254. l.: «Medius Mons — *Felsőbánya*»: MA.¹: *Felső bánya* — Medius mons, Civit. Vng.» | SZIKSZAI F. 253. l.: «Carmanus — *Karmany*»: MA.¹: «*Karmany* — Carmanus» | SZIKSZAI F. 253. l.: «Guncium — *Kőszógh*»: MA.¹: «*Kőszeg* — Guncium, Civit. Vngariæ» | SZIKSZAI F. 251. l.: «Marmacia, Marmarussa — *Maramaros*»: MA.¹: «*Maramaros* — Marmacia, Marmarussa» | SZIKSZAI F. 254. l.: «Altinium — *Tolna*»: MA.¹: «*Tolna* — Altinium, Civitas Vngariæ stb. stb.

A nép- és földrajzi neveken kívül hadd álljon itt még néhány fogalomszó, a mely MOLNÁR szótárában megvan s a mely SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája különböző kiadásai közül az 1597. évben megjelentben fordul elő először:

SZIKSZAI F. 145. l.: «Carnifex, tortor — *Hoher, henger*»: MA.¹: «*Henger* — Carnifex» | SZIKSZAI F. 19. l.: «Caryophillum Judicum

majus — Sarga rosa, *Cassai rosa*: MA.¹: «*Kassai rosa* — Lych-nis» | SZIKSZAI F. 69. l.: «Culter præcisorius — Csoroszla, *Lemezvas*»: MA.³: «*Lemezvas* — Culter præcisorius in aratro» | SZIKSZAI F. 159. l.: «Merenda, Antecœnium — Osonna, *lorant*»: MA.¹: «*Lorant* — Merenda, Antecœnium» | SZIKSZAI F. 257. l.: «Allo-dium — *Majorház*»: MA.³: «*Majorház* — Allodium» | SZIKSZAI F. 166. l.: «Hydria, urna — Viz merő vödör, *vendely*»: MA.¹: «*Vendely* — Acrotophorum» | SZIKSZAI F. 162. l.: «Caseus secundarius — uy lagy sayt, vagy az első teynek az savojabol csinalt sayt, *sendicze*»: MA.¹: «*Sendicze* — Caseus secundarius» stb. stb.

Azt hiszem, az eddig felhozottakból eléggé kitűnt, hogy MOLNÁR ALBERT SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája 1597. évi kiadását dolgozta fel szótárában.

Hogy e két főforráson kívül mely magyar könyvekből merített még MOLNÁR az első kiadás alkalmával, nem tudom megmondani. TOLDY FERENCZ (A magy. nemz. irod. tört.² I. 82, 4106. l.), s utána SZAMOSI JÁNOS (Szenczi Molnár Albert mint szótáríró: Irodalmi értesítő, szerk. MÁRKI S. Bpest 1874: 139. l.) azt állítja, hogy MOLNÁR egyik magyar nyelvi főforrása KÁROLI Bibliája lett volna. A dolog nagyon valószínűnek látszik, én azonban ezt az állítást MOLNÁR szótárából nem tudom bebizonyítani. TOLDY, s utána SZAMOSI pedig a bizonyítással említett műveikben adósok maradtak.

A hogy KÁROLI Bibliája magyar szókészletét nem tudom kimutatni MOLNÁR szótárából, éppúgy nem tudom bebizonyítani, hogy MOLNÁR felhasználta volna a CLUSIUS-BEYTHE-féle «Stirpivm nomenclator Pannonicus»-t (Antverpiæ 1584) vagy pedig BEYTHE «Fives könyvét» (1595). Egy MOLNÁR ALBERTHEZ intézett levél alapján*) DÉZSI LAJOS azt írja (Molnár A. életrajza 112. l.), hogy MOLNÁR feldolgozta a BEYTHE-féle latin-magyar növényteni szótárt is. Ezt az állítást el nem fogadhatjuk. Mi épp azt tudjuk kimutatni, hogy MOLNÁR BEYTHÉT nem dolgozta fel. Ime néhány példa ennek igazolására:

*) Vö. DÉZSI L., Molnár A. Naplója 145. l.: «video illas ipsas herbarum denominationes tuo onomastico eodem ordine alphabetico insertas» (1603. jun. 2. kelt levél).

BEYTHE Nomencl. 1584: «Geranium vulgare. Varyu lab.... Geranium alterum, pes columbinus vulgo dictus. *golya koröm*, h, e, ciconiæ vnguis». (Ugyanígy CLUSIUS 422. l., BEYTHE: Fives könyv. Index és 88. l.)

MOLNÁR A.^{1, 2, 3}: «Geranium — *Daru orru fű*» (= SZIKSZAI-FABR. 17. l.: Geranium — *Daru orru fű*).

MA.^{1, 2, 3}-ban *golyaköröm* nem fordul elő.

BEYTHE Nomencl. 1584: «Gallium. *tey sugoryto fu*, Zent Iuan verága, h. e. flos Sancti Johannis Bap.»

MA.-ban se «Gallium»-ról, se pedig «tejsugorító fű»-ről nincs szó.

Ha pedig MOLNÁR és BEYTHE egyeznek, akkor bizonyos dolog, hogy az illető növénynév SZIKSZAI FABRICIUSban is megvan, pl.:

«MA.¹: «Helleborum — Párászentő gyöker, Zaszpa, vel *Fejér Hunyor, Sarga kükercz*».

BEYTHE 1584. Nomencl.: «Helleborine Matthioli, *sarga kökörchin, Helleborus albus, feyer hunyor*»

SZIKSZAI F. 1590, 19. l.: «Helleborus albus — *Feier hunyor, Helleborine Matthioli — Sarga kökőrczin*».

MA.^{1, 2, 3}: «*Meteng* — Vrtica perijuncta».

BEYTHE 1584, Nomencl.: «Peruinea, clematis daphnoides, *meténg*».

SZIKSZAI 1590, 30. l.: «Vrtica periuncta — *Meteng*».

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy BEYTHE nem forrása MOLNÁR ALBERTnek.

b) A szótár második kiadása 1611-ben jelent meg; címe:

a) Lexicon latino græco hungaricum: Summâ diligentia collectum adauctum et nunc recens excusum, In quo et propria nomina pro Studiosis orthographiæ Græcæ sunt expressa, et appellativis synonyma Græca passim inspersa sunt non pauca. Vocibus verò positione et diphtongis carentibus, subjecti sunt versus veterum Poëtarum, quantitates syllabarum indicantes. Item Dictiones Vngaricæ Singulâ studio collectæ, Latinè conversæ, in alphabeti ordinem digestæ, et tertia sui parte adauctæ, synonymisque Latinis locupletatæ: Quibus interspersa sunt usitatiora Proverbia Ungarica, cum adjectis æquipollentibus adagiis Latinis: quæ omnia sub initiali vel præcipua proverbii Vngarici voce facillè reperientur. Auctore Alberto Molnar Szenciensi . . . Hanoviæ . . . MDCXI.)* — β) «Dictiones Ungaricæ,

*) Megvan a M. N. Múzeumban, jegye: RMK. 411. Az ismert példányok felsorolva Szabó, RMK. I.

summo studio collectæ et Latinè conversæ, juxtaque ordinem literarum, prout scribi solent, digestæ. Nunc denuo diligenter emendatæ, plurimis vocibus, formulisque loquendi Latinè redditæ auctæ; et usitatoribus Proverbiis Ungaricis . . . locupletatæ . . . Auctore Alberto Molnar Szenciensi. Hanoviæ . . . MDCXI.»

A lat.-magy. rész tartalma: Az ajánló levél Magyar- és Erdélyország főuraihoz, espereseihez stb. van intézve. Ebben a levélben van elmondva, mi e második kiadásban újítás, változtatás. Néhány MOLNÁRHOZ intézett üdvözlét után következik egy «Catalogus auctorum», a mely SMETIUS Prosodiájából van kiírva, s a melyet a tulajdonképpeni lat.-magy.-görög szótár követ. A szótári rész után «Numeri et notæ arithmeticæ», «De miraculis mundi», «Duorum clarissimorum virorum de Lexicis Judicia» vannak közölve. A magy.-lat. részben ez van: A—Z-ig terjedő magyar-latin szótár, utána az első kiadásban is közölt régi magyar jogi kifejezések szótárkája, végül HONTERUS J. költeménye «De variarum rerum Nomenclaturis per classes distinctas».

Az a kérdés már most, mennyiben jelez haladást MOLNÁR Dictionariumának második kiadása. A haladást a következő pontokba foglalhatjuk össze: α) A lat.-magy. részből latin-görög-magyar rész lett. MOLNÁR lat.-gör.-magy. szótára az első s hosszú ideig (1857-ig) az egyetlen e nemű szótárunk. Hogy mi indította MOLNÁRT a görög nyelv felvételére, arra nem nehéz megfelelni. A humanisták a görög nyelvet bevitték az iskolába; MELANCHTHON 1528-ban Szászországban rendszeresen tanította a görögöt (vö. IVAN MÜLLER, Handb. II. 597), DASYPODIUS P. 1533-tól strassburgi görög nyelvi tanár volt. Nálunk a reformációval terjedt a görög nyelvi ismeret. Erazmistaink, mint teszem KOMJÁTHY, tudtak görögül. A reformáció hívei pedig az iskolában tanították a görög nyelvet, pl. HONTERUS. MOLNÁR tehát iskolai szükségletnek tett eleget, mikor lat.-gör.-magy. szótárt szerkesztett.

A görög nyelvi anyagot, a mint az ajánló levélben mondja, latin-görög-francia szótárakból vette, első sorban természetesen STEPHANUSÉBÓL (vö. lat. rész, előszó: «maximo vero usui mihi fuerunt Dictionaria Latino-Græco-Gallica, quæ mihi opportunè commodavit ex sua Bibliotheca Reverendus Dn. Clemens Bœsius Gallicanæ Ecclesiæ Novæ-Hanoviensis Minister fidissimus . . .»).

β) A latin szókinesből ebben a kiadásban több szó van közölve, mint az elsőben. A főújíítás azonban az, hogy SMETIUS HENRIK «Prosodia... promptissima, quæ syllabarvm positione et diphthongis carentium quantitates, sola veterum Poetarum auctoritate, adductis exemplis demonstrat»¹⁾ című művét MOLNÁR a maga szótárába belédolgozta. A tanuló ifjúság ugyanis stílusgyakorlatképpen latin verseket volt köteles írni. Hogy e célzt az iskola minél jobban elérhesse, szükség volt olyan könyvre, a melyből a latin szavak magánhangzóinak időtartamát lehetett megtanulni. MOLNÁR már az első kiadás alkalmával is panaszkodik, hogy a magyar fiúk rossz hangsúlyozással ejtik a latin szavakat. Az iskolának akart tehát használni, mikor SMETIUSnak régi latin költőkből vett példatárát szótárába beiktatta. Hogy mely latin költőből való egy-egy szó, azt Horat., Virg. stb. rövidítések, utalások mondják meg. A közelebbi előfordulást, a kor szokása szerint, ő sem jelöli meg.

γ) Mind a latin, mind pedig a magyar részben lényeges haladás az, hogy MOLNÁR szótárába latin és magyar közmondásokat, közmondásszerű kifejezéseket iktatott be. A magy.-lat. részben a «feczke» szónál pl. ez van: «Czac czaczog mint á feczke», «kigyó»-nál meg ez: «kigyót tartani kebeledben», stb. Ugyan így vannak latin közmondások is. Erre nézve szótára előszavában ezt mondja: «Inpersi... usitatoria Proverbia Ungarica cum correspondentibus Adagiis Latinis. Ea autem selegi ex Libello Adagiorum Latino-Ungaricorum Cl. Viri Joannis Decii Baronii, quem ante multos annos²⁾ Argentinae adolescens obser-
vanter colui.»

Mi szükség volt arra, hogy MOLNÁR BARONYAI DECSI JÁNOS latin-magyar közmondásait szótárába iktassa? Tudva azt, hogy DECSI ROTTERDAMI ERAZMUSBÓL és más humanista írókból (vö. Nyr. XVIII. 99) merítette Adagiáinak³⁾ latin-görög részét, első

¹⁾ Első kiadása 1599-ben jelent meg. A M. N. Múzeumban levő példányok közt 1603-ból való a legrégibb; könyvtári jegye: L. lat. 1089a.

²⁾ 1592-ben, mikor DECSI, mint BÁNFI FERENCZ nevelője megfordult Strassburgban.

³⁾ A mű címe: «Adagiorvm græco-latino-vngaricorvm chiliades quinque... Barthæ 1598.» A M. N. Muz. példányának könyvtári jegye: RMK. 279.

sorban is az a gondolat jut eszünkbe, hogy hátha MOLNÁR ezzel is az iskolának akart szolgálatot tenni. S valóban úgy is van. A humanisták, nem művelődéstörténeti, hanem praktikus pædagogiai: erkölesnemesítő voltukért*) gyűjteni kezdték a közmondásokat, közszólásokat s az iskolában tanították őket. Ilyen másik mű volt a «*Dicta Græciæ sapientum, interprete Erasmo Roterodamo*» is (magyarul 1591-ben jelent meg Debreczenben). MOLNÁR ennek a humanista pædagogiai elvnek tett eleget, mikor e közmondásokat művébe beiktatta.

δ) Az eddig felsorolt újításokon kívül külön is ki kell emelnünk, hogy mind a latin, mind pedig a magyar rész tetemesen bővítve van. MOLNÁR azt mondja, hogy mindazoknak a magyar könyveknek az adatait, a melyeket az első kiadás megjelenése óta elolvasott s a melyeknek egy-egy adatáról észre vette, hogy szótárában nem fordul elő, a maga helyére beiktatta (vö. «*pro secunda Lexici hujus parte locupletanda, quotquot ab amicis et popularibus impetrare potui libros Ungaricos, eos omnes percursi, et voces omnes quas reperi antè à me non animadversas descripsi et Latine versas editioni huic inservi*»). S ebben a kijelentésében teljesen meg is nyugodhatunk: MOLNÁR Dictionariumának második kiadása tetemesen bővített, alaposan átdolgozott munka.

c) MOLNÁR a szótárán folytonosan javított; 1621-ben harmadik kiadásban is megjelent a mű. Címe:

α) Latin-görög-m. rész: «*Lexicon Latino-Græco-Ungaricum. Jam recens tertiâ curâ recognitum, innumeris pene dictionibus, ac versibus, Syllabarum quantitates indicantibus adauctum, et ita elaboratum, ut ex eo Latinarum dictionum genera, modus declinandi et conjugandi, tanquam ex Thesauro depromi possint. Item Dictionarium Ungarico-Latinum. Infinitis vocibus loquendique formulis ac proverbiiis Vngarico-Latinis locupletatum. Authore Alberto Molnar Szenciensi. Adjecti sunt ad finem libri Indices Chorographici et Chronologici studiosi utiles ac necessarii. Item Syllecta Scholastica clarorum Virorum, Quorum catalogum exhibet frontispicium Syllectorum. Quæ et separatim vendi possunt. Anno MDCXXI. Heidelbergæ*»; — β) Magyar-latin rész: «*Dictionarium Ungarico-Latinum, innumeris vocibus ungaricis, formulisque loquendi Latine redditus, hunc tertiûm locupletatum:*

*) Vö. PAUL, Grundr.² I. 24.

Cui inspersa sunt usitatoria Proverbia Ungarica, cum æquipollentibus Adagiis Latinis: Quæ omnia svb initiali, vel præcipua Adagionis Vngaricæ voce facilè reperiuntur. Authore Alberto Molnar Szenciensi. Heidelbergæ . . . MDCXXI.»

A lat.-gör.-magy. rész tartalma: Az ajánló levél BETHLEN GÁBOR erdélyi fejedelemnek szól. A levélben párhuzamot von MOLNÁR MÁTYÁS király és BETHLEN GÁBOR fejedelem közt. Dicséri BETHLENT, hogy ő is könyvtárat, főiskolát alapított s hogy a főiskolát jeles tanerőkkel látta el. Ezért hálából ajánlja neki szótára harmadik kiadását, a melyről azt mondja, hogy «quod de Patria bene merendi studio, non sine vigiliis hac hyeme [az ajánló levél 1621 márcz. 1-én kelt] recognovi et innumeris penè vocibus adauxi». — A MOLNÁRT magasztaló üdvözlő versek után következik a Catalogus auctorum, majd pedig a tulajdonképpeni szótár. A szótári részt a második kiadás lat.-gör.-magy. részében közölt függelékek követik, t. i. számnevek, a világ hét csodájáról stb.

A magy.-lat. rész BETHLEN ISTVÁN kormányzónak van ajánlva. A tulajdonképpeni szótár után a következő részek közölvék: α) ZSÁMBOKINAK valamennyi előző kiadásban közölt jogi szótárkája; β) Magyarország vármegyéinek, városainak, püspökségeinek, vezéreinek, királyainak latin-magyar nevei, majd hasonló névsor a pápákról, római királyokról és császárokról, a török szultánokról; γ) Syllecta Scholastica, a mely tulajdonkép önálló munka.

A harmadik kiadás gondos munka eredménye, a szerző nemcsak hogy bővítette az egyes czikkeket, hanem új, a szótárban addig meg nem levő szavakat is iktatott be. Ime néhány példa: α) Bővített czikkek:

{	1611. évi kiadás: «Bætis, g. m. βαῖτις, Spaniol Országi folyo viz»
	1621. évi kiadás: «Bætis, gen. m. βαῖτις, Spaniol Országi folyo viz.
Mart. Bætis olivifera crinem redimite corona».
{	1611: «Líquidum, g. n. Folyo viz».
	1621: «Líquidum, di, gen. ne. ὕρουν. Folyo viz, viz».
{	1611: «Litania, g. f. λιθavela, Alazatos Imatsag».
	1621: «Litánia, æ, g. λιθavela. Alazatos Imátság, közönseges könyörgés».

β) Ujonnán beiktatott czikkek, a melyek tehát sem az 1604-iki, sem pedig az 1611-iki kiadásban nincsenek:

«*Liquefaciens*, tis, g. o. ἐτρέχων. Megolvaszto».

«*Scencinum*, ni, g. n. σεχνίνον. Szentz, Magyar országi város, Nagy szombat és Posony között.

«*Szenczinum*, ni, g. n. velut alij scribunt Szemcinum, σέμινον, Szentz, est oppidum Ungariæ non procul à Brachio Danubij, inter Tyrnaviam et Posonium, Germanis *Wardtberg*, quod nomen insculptum est Reipublicæ sigillo antiquissimo: ubi natus est autor hujus Libri Alb. Molnar Anno Christi 1574. 1. Sept.»*)

«*Izzó*, Fervens, Fervidus, exæstuans».

«*Izzódom*, Aestuo, Ferbeo, Fervesco, Desudo, as».

«*Kábalkodni*, Stullescere, Ineptire».

«*Kacz*, Manus parvula. Bódog az kinec kezében Kácza: Prov. Felix qui quæ vult, habet» stb.

A közölt példák, a melyeknek számát könnyű szaporítani, bizonyítják, hogy MOLNÁR gondosan javította, tökéletesítette a szótárát. Az anyagot természetesen most is az időközben olvasott magyar, illetve latin-görög könyvekből vette, a mint azt a második kiadás alkalmával is tette. E kiadás a magyar szavak helyesírása tekintetében is gondosabb, a mennyiben a magyar szavak magánhangzójának időmértéke több esetben van megjelölve, mint az előző kiadásokban.

d) MOLNÁR 1633-ban halt meg; szótára azonban halála után is megjelent. Mint említettem, SÁNDOR ISTVÁN szerint (vö. Sokféle VIII. 45) MOLNÁR szótára a szerző halála után még négyszer, mégpedig 1645-ben Frankfurtban, 1700-ban, 1708-ban, 1740-ben Nürnbergben jelent meg. Nekünk azonban csak két kiadásról van tudomásunk, az egyik az 1644—45-iki frankfurti, a másik az 1708-iki nürnbergi.

A frankfurti kiadásról a következőket kell tudnunk: A kiadásnak latin-görög-magyar része 1645-ben, a magyar-latin pedig 1644-ben jelent meg. Az első rész címe: «*Lexicon Latino-Græco-Ungaricum. Iam recens quartâ curâ recognitum... Item Dictionarium Ungarico-Latinum... Francofurti ad Mænum... MDCXLV*», a másodiké pedig ez: «*Dictionarium Vngarico-Lati-*

*) Születési napjára vonatkozólag l. Dézsi Molnár Albert 11. lap.

num... Nunc *tertium* locupletatum... Francofurti ad Mænum... MDCXLIV.» A műben nincsen ajánlás, sem olyan bejegyzés, a melyből megtudhatnók, ki rendezte a kiadást sajtó alá. A kiadásnak csupán bibliografiai értéke van, s pontos összevetés alapján kimondhatjuk, hogy az 1621. évi kiadásnak a lenyomata annyira, hogy még a sajtóhibák is ugyanazok. Az 1621. évi kiadás magy.-lat. részében pl. 365. lapszámra 378, 379, 368. következik, s ugyanez a hiba van az 1644. évi kiadásban is.

Nevezetesebb a nürnbergi kiadás, a mely 1708-ban BEER KRISTÓF (életrajzi adatait lásd JÖCHER könyvében) gondozásában jelent meg. A kiadás címe a következő:

α) «*Dictionarium Quadrilingve Latino-Ungarico-Græco-Germanicum. Innumeris Vocibus, Phrasibus, Formulisque loquendi, et Proverbiis, cum quantitate Syllabarum, Indiceque Græco et Germanico hac in quartâ Editione locupletatum... ab Autoribus Alberto Molnar, Szenciensi et Johanne Christophoro Beer Norib. Noribergæ.... MDCCVIII*»; — β) «*Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum.... nunc quartâ vice locupletatum.... pars II. Noribergæ MDCCVIII*».

Az első rész tartalma: *Judicium de Lexicis*, a szótári rész és a számnevek; a másodiké: *Judicium de Lexicis*, tulajdonképpen szótár, jogi kifejezések szótára, görög és német indexek, a világ hét csodája.

A kiadásról a következőket kell megjegyeznünk: α) Mind a lat., mind pedig a magy. rész címlapján az van, hogy ez a negyedik kiadás, holott a negyedik az 1644—45. évi frankfurti.

β) Mind a két rész bővítve van a német nyelvvel, a minek pædagogiai és műveltség-történeti értéke van (l. erről részletesen PÁRIZ PÁPAI szótárának tárgyalásánál).

γ) A magyar-latin rész egyszerű lenyomata az 1621-iki kiadásnak, azzal a különbséggel, hogy az 1708-iki kiadásba be van iktatva a német értelmezés is, az értelmező talán BEER KR. (vö. KASSAI szókönyvében I. 13; itt hibás az 1700. évszám.

δ) A latin-görög-magyar részbe szintén be van iktatva a német rész, csak hogy itt a latin rész is bővítve van. Sok olyan latin szó van e kiadásba beiktatva, a mely MOLNÁR előző kiadásaiban nem fordul elő. A latin-görög-magyar-német rész tehát bővített kiadás. A latin betoldások azonban kétfélék; vagy olyanok e latin szavak, hogy van mellettük magyar értelmezés is, vagy

pedig olyanok, hogy a latin szó csak görögül és németül van értelmezve. Ime egynéhány példa:

a) Új cikkek az 1708. kiadásban, a melyek magyarul is vannak értelmezve:

«*Ab aliquo stare, ab alicujus partibus esse, μετά τινος εἶναι.* Egynek pártját fogván. Einem bey stehen, oder, einem zulegen».

«*Ab æterno, πρὸ χρόνων αἰώνων.* Örökén. Von Ewigkeit.»

«*Abalē, Populi Indiæ.* Indiai Népék. Indianische Völker».

b) Új cikkek az 1708. kiadásban, a melyek magyarul nincsenek értelmezve:

«*Abalienor ἀπαλλοτριῶμαι.* Ich werde abwendig gemacht».

«*Babylonius, βαβυλώνιος, m.* Ein Babylonier. Meton. Stern Gucker, Nativität-Steller».

«*Nādir, der tieffeste Himmels Punct.*»

«*Nāpēllus, i, m.* Eisenhütlein ein Kraut».

Ha mármost gondosan figyelembe vesszük, hogy a latin részben az ujonnan beiktatott szavaknak mily nagy száma van magyarul is értelmezve, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy magyarul is értelmezett új. cikkeket csak az *a* hangon kezdődő latin szavak közt fogunk találni, ellenben *b* s a többi hangon kezdődő szavak közt egyetlen egy sincs magyarul értelmezve.*) Mindebből világos, hogy a latin részben levő ujonnan betoldott latin szavakat a kiadó magyar értelmezésekkel is el akarta látni, azonban az azzal megbizott magyar embert, kinek nevét nem tudjuk, ügybuzgalma csakhamar elhagyta. Ennek tulajdonítható az is, hogy a kiadásban a magyar szavak helyesírása ugyanaz, mint az 1621-iki kiadásban. Ez a helyesírás pedig 1708-ban elavult helyesírás volt. E kiadásnak is tehát magyar nyelvészeti szempontból semmi értéke sincs; ha t. olvasóim nyelvészeti czélból akarják használni MOLNÁR szótárát, akkor az első három kiadást használják. Ezek közt legteljesebb az 1621. évi.

S minthogy most már végig tárgyaltuk MOLNÁR Dictionariumának valamennyi kiadását, fejtegetéseinket a következőkben foglaljuk össze:

a) MOLNÁR ALBERT a németországi humanista pädagogiai

*) Ez érdekes jelenségre SZILY KÁLMÁN, akad. főkönyvtárnok úr figyelmeztetett.

elvek hatása alatt készített egy iskolai latin-magyar és magyar-latin szótárt, a melylyel a hazai iskolázatásnak akart szolgálatot tenni. Abból, hogy a szótárban a görög nyelv, a magyar közmondások, CICERO állandó jelzői, a melyek a stílust emelik, a latin szavak magánhangzóinak időtartama költőkből vett példákön bemutatva, továbbá magyar-latin rész foglalnak helyet, következtethetünk arra a tantervre, a melyet e szótár hivatva volt szolgálni.

β) MOLNÁR a maga szótárát DASYPIDIUS nyomán készítette, a kinek művét azonban Dictionariuma 3. kiadásában túlszárnyalta. DASYPIDIUS művében a német iskolákban olvasott latin auctorok szókészlete volt tárgyalva, bő mythologiai, földrajzi magyarázatokkal. Volt a műben a német jogi műnyelv szótárakája s könnyen hordozható nyolczadrétű alakja volt. DASYPIDIUS a német szókészlet összegyűjtésénél nem elégedett meg a saját nyelvi tudásával, hanem felhasznált régi német könyveket, szótárakat.*) S mindezek hatással voltak MOLNÁRRA. Ő is összerkesztette művét, s e tekintetben a latin szókészletre DASYPIDIUSON kívül kora legjelesebb műveiből merített (pl. STEPHANUS-ból). A magyar szókészlet összegyűjtésénél ő sem elégedett meg a maga nyelvi tudásával, hanem szorgalmasan gyűjtötte az anyagot. Főforrásai CALEPINUS Dictionariumának magyar része, SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája és BARONYAI DECSI JÁNOS közmondás-gyűjteménye voltak.

γ) MOLNÁR a maga Dictionariumát folytonosan tökéletesítette. Életében háromszor: 1604-ben, 1611-ben, 1621-ben jelent meg műve, halála után pedig kétszer: 1644—45-ben, 1708-ban. E kiadások közül nyelvészeti czélokra a harmadik, 1621-ben megjelent kiadást kell használni. A használat alkalmával az adatok értékének helyes megállapítása szempontjából szükséges figyelembe venni azt a két szótári művet is, a melyet MOLNÁR feldolgozott: t. i. CALEPINUST és SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája 1597. évi kiadását.

MOLNÁR ALBERT szótára, a mint azt az előző sorokban kifejtettem, a szerző által sajtó alá rendezett kiadásokban foly-

*) Vö. Strassburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen. Strassburg 1901. 35. l.

tonosan bővült, nagyobbodott, úgy hogy az 1621. évben megjelent harmadik kiadás már meglehetősen vastag kötetté növekedett. Ez a nagy terjedelem megdrágította a szótárt. A mit MOLNÁR annak idején kifogásolt volt CALEPINUS szótárán, ugyanazokat a kifogásokat emelték az ő szótára ellen is a XVII. század folyamán. A szótár drága volta és nagy terjedelme volt tehát az egyik oka annak, hogy új szótárak keletkeztek. ERDŐBÉNYEI DEÁK JÁNOS pl. szótára «Ad lectorem» cz. bevezetésében azt mondja, hogy olyan szótárt akar a tanulók kezébe adni, a mely olcsó s kis terjedelmű, hogy könnyű szerrel magukkal hordhassák. *)

A második ok, a miért új szótárak keletkeztek, pædagogiai volt. Iskoláinkban a XVII. században COMENIUS tankönyvei voltak elterjedve. E tankönyvek vagy olyanok voltak, a melyekhez ábécze-rendbe szedett latin szómutatók kellettek, vagy pedig olyanok, a melyek eredetileg is latin alfabetikus szótárak.

A harmadik ok, a miért új szótárak keletkeztek, az, hogy jóllehet MOLNÁR «*Dictionarium*»-a terjedelmes volt, mégis latin-magyar részéből sok latin szó, szólásmód, fordulat, kifejezés hiányzott. E hiány onnan eredt, hogy a XVII. században több olyan író olvastattak, illetve tartottak classicusnak, a kikről a XVI. század iskolázottsága keveset, vagy éppen semmit sem tudott. Ez újonnan olvasott, illetve olvasatott íróknak a szókincsét szintén be kellett iktatni a szótárba. Ilyen oknak tulajdonítom, hogy PÁPAI PÁRIZ új szótárt írt.

Mindez okok tehát azt eredményezték, hogy MOLNÁR ALBERT szótárának hatása alatt új szótárak keletkeztek, a melyeket joggal tárgyalhatunk a «német hatás alatt keletkezett szótárak» csoportjában.

2. ERDŐBÉNYEI DEÁK JÁNOS «*Janua*»-ja. — MOLNÁR ALBERT követői közül legnevezetesebb ERDŐBÉNYEI DEÁK JÁNOS, a ki 1630-ban Gyulafehérvárott, 1633-ban Marosvásárhelyt, 1637-ben pedig Sárospatakon tanított.**) Az 1634. esztendőben RÁKÓCZY

*) Vö. művében: «... partim ne liber ipse, qui puerorum manibus quotidie terendus esset, ne pretium libri, qui non divitibus solum, verum etiam egenis inservire deberet, ... rebus non admodum necessariis, nimis cresceret».

**) Vö. Id. SZINNYEI, Magyar írók; e szerint 1641-ben mádi ref. pap volt s 1645-ben halt meg.

György fejedelem fiainak: ZSIGMONDNak és Györgynek volt a nevelője, s tanítványaival angol és belga iskolákon is megfordult. Tanítványaival együtt szerkesztette szótárát, a melyet a két tanítvány a műhöz írt ajánlásban «*Janua linguæ Latinæ et Hungariæ*» czímen idéz. A tanítványok az általuk írt ajánlásban azt mondják, hogy a szótárt nevelőjükkel, ERDŐBÉNYEI JÁNossal együtt készítették.*) Az ajánló sorok után ERDŐBÉNYEI DEÁK JÁNOS «*Ad lectorem*» cz. bevezetésben számot ad arról, miért s hogyan készítette a művet. Elmondja, hogy nemcsak a sajátjából, hanem mások műveiből is merített («... in his omnibus non tam proprio, quam alieno ductus sum arbitrio»). E művek közt van CALEPINUS szótára, a kit a szótár czímében említ. Valószínű, hogy CALEPINUST csak a latin szókészletnél használta. A magyar szavaknál MOLNÁR ALBERT volt a főforrása, a kiről a bevezetésben ezt írja: «*In vertendis quoque vocabulis Dictionarium quod vocant, R. et Clar. viri Domini Alberti Molnar, piæ memoriæ, non per omnia sum sequutus.*» Nem követte azonban szolgai módon. Mindig az volt a célja, hogy a latin szavakat szabatosan adja vissza; kihagyta a kevésbé használt vagy elavult szavakat («*Latinas enim voces usitatoribus et brevioribus vocibus Hungaricis exprimere contentus, multas obsoletas, improprias et minus frequentatas significationes omisi.*» S ezzel elérte azt, hogy a tanulók kezébe kisebb terjedelmű, tehát olcsóbb, mindenki által megszerezhető kézi szótárt adhatott.

Az így megalkotott mű három részből áll. Az első rész czíme: «*Dictionariolum Latino-Hungaricum, continens omnia vocabula familiaria, fundamentalia linguæ Latinæ ex Calepino et aliis excerpta.*» Ez a rész a tulajdonképpeni szótár. A második rész «*Sententiarum moralium centuria XII.*» tulajdonképpen különféle bölcs mondásoknak erkölesnevelő szempontból való gyűjteménye. E rész magyar fordításáról azt mondja, hogy sokszor nem fordíthatta a latint szóról-szóra, hanem igyekezett az illető latin mondásnak az értelmét visszaadni. («*In reliquis autem sententiis, qua sine manifesto eoque ridiculo nostræ linguæ barbarismo de verbo ad verbum transferri non potuerunt,*

*) Vö. A «*præmium*»-ban: «*curâ alumni nostri Johannis Erdő-Bényei summâ . . . diligentiâ curavimus.*»

sensum potius quam verba curavi . . . »). A harmadik rész címe: «Appendix de Ambiguis. Toldalék-a' külömb-külobb Jeg'zésben vehető szókról.»

Mint említettem, a három rész közül csak az első, a latin-magyar szótár; ennek latin szókészlete CALEPINUS és MOLNÁR, magyar szókészlete pedig MOLNÁR alapján van kidolgozva. De nem szolgai másolás ERDŐBÉNYEI DEÁK szótárkája. Gondos, eléggé következetes helyesírással megírt mű, a melynek nagyobbyszerű nyelvészeti értéke csak azért nincs, mert csupán a legszükségesebb magyar-latin szavakat nyújtja.

Az eddigiekben két dologról nem szóltam. Az egyik a mű pontos címe, a másik mikor, illetve hányszor jelent meg.

SZABÓ KÁROLY Régi magy. könyvtárában (I. 899) az van mondva, hogy a műből eddig egy kiadást ismerünk, s ez az 1654. évi nagyváradi kiadás. Ennek címe:

«Janua Lingvarvm bilingvis. Latina et Hungarica. Sive Modus ad integritatem Linguarum. Compendio cognoscendam maximè accommodatus: ubi sententiarum selectiorum Centuriis duodenis omnia fundamentalia, necessaria, et frequentiora vocabula semel, sineque repetitione comprehenduntur. Præcedente Dictionario. Nunc denuo excusa, et ab infinitis mendis, quibus aliæ editiones scatebant, repurgata. Varadini, Apud Abrahamum Szencinum. MDCLIV.»*)

A mint a címből látható, a címlap is azt mondja, hogy ez a kiadás új kiadás («nunc denuo excusa»). Mikor jelent meg az első kiadás, s még hány jelent meg, azt nem tudjuk. Abból azonban, hogy az előszó 1634-ben kelt, továbbá abból, hogy ERDŐBÉNYEI DEÁK 1637-ben már sárospataki tanár, s hogy 1645-ben már nem élt, következtethetjük, hogy a mű első kiadása 1634 táján hagyta el a sajtót. Hogy aztán 1634-től 1654-ig, az eddig ismert legrégibb kiadás megjelenése évéig hányszor adták ki e művet, nem tudjuk. Id. SZINNYEI «Magyar írók élete és művei» című művében (II. 876) említ egy 1641. évi lőcsei kiadást, erről azonban semmi közelebbit nem tudunk. Hogy

*) Ez a cím a nagyszombati Bruckenthal-Muzeum példányáról való, jelzete: B. Bruckenth. Bibl. N. 9; egy csonka példány van a M. T. Akadémia könyvtárában, jelzete: RMir. O. 277.

azonban iskoláinkban ERDŐBÉNYEI DEÁK «Janua»-ja igen használt tankönyv volt, annak bizonyítéka, hogy név nélkül, a szerző említése nélkül a XVII. és a XVIII. század folyamán többször lenyomatták. Egy ilyen lenyomat az 1702-ben Kolozsvárt megjelent következő mű:

«Dictionariolum Latinô-Hungaricum, Vulgò Centurià Vocabulorum, Ex duodenis scilicet vulgatis Sententiarum Moraliùm Centuriis, nec non aliis Lexicis collectorum: Continens omnia vocabula familiaria et fundamentalia Linguae Latinæ. Nunc ex consensu Reform. Scholarum Transsylvanicarum in Usum Principistarum ad Classsem Rudimentariam destinata. Claudiopoli. Impressit Samuel Pap Telegdi, Annò M. DCC. II.»*)

A «Dictionariolum» előszavában ez van: «Ad Præceptorem Principistarum... Hoc imprimis Dictionariolum ex XII. Centuriis Sententiarum in Schola quondam Albensi celebratarum collectum. Claud. A. 1694». Ebből az előszóból, illetve az ajánlás, Claud(iopolis) 1694.» évszámából DÉZSI LAJOS azt következteti (vö. Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században, 296. lap), hogy ez az 1702. évi kiadás második kiadása egy 1694-ben, illetve a XVII. század vége felé Kolozsvárt megjelent szótárának, a melynek MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS a szerkesztője. A mire DÉZSI az 1694. éven kívül támaszkodik, az BOD PÉTER következő kijelentése:

«Circa exitum superioris sæculi (értsd XVII. sz.), Nicolaus Kis M. Tót-falusi, Typographus sine pari; ex annuentia Illustrium, qui tunc Collegiorum in Transilvania res moderabantur Curatorum, collegit et edidit Dictionariolum Latino-Hungaricum, vulgò Centuriam vocabulorum ex duodenis Sententiarum Moraliùm centuriis collectorum, continens omnia vocabula, familiaria et fundamentalia Lingvæ Latinæ etc.» (vö. PÁPAI PÁRIZ-BOD-féle 1767. évi szótár előszavát, 4. l.).

BOD PÉTERnek az értesítéséből kétségtelenül kitűnik, hogy az 1702. évben Kolozsvárt megjelent «Dictionariolum»-nak ugyanaz

*) E műből két példányt ismerünk (vö. SZABÓ, RMK. II. 2108. és M. Könyvszemle 1881. évi folyam 244. lap); a M. T. Akadémia példányának M. Nyelv O. 96. a jelzete.

a czíme, a mi a MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓSNak tulajdonított «Dictionariolum»-é, a mely a XVII. század vége felé jelent meg. Kitűnik azonban egyéb is. Ha mi ugyanis a «Dictionariolum» czímét és tartalmát összevetjük ERDŐBÉNYEI DEÁK JÁNOS «Janua»-ja első részének czímével és tartalmával, akkor azt látjuk, hogy a két mű egy és ugyanannak az embernek a szellemi terméke. Ime a bizonyítás:

ERDŐBÉNYEI «Janua»-ja első részének
a czíme:

«Dictionariolum Latino-Hungaricum, continens Omnia vocabula familiaria, fundamentalia Linguae Latinae ex Calepino et aliis excerpta.»

A cím-egyezésnél azonban sokkal fontosabb, hogy MISZTÓTFALUSI KIS szótára elejétől végig egyszerű lenyomata ERDŐBÉNYEI DEÁK «Janua»-ja «Dictionariolum»-ának. Ime néhány példa ennek bizonyítására:

ERDŐBÉNYEI: Janua. I. rész: Dictionariolum 1654:

F

Faba — *Bab*
Faber — *Kováts, áts.*
faber lignarius — *Ats.*
fabrica — *Épület, mű.*
fabrico — *Mesterséggel valamit csinállok.*
fabula — *Szofia beszéd, költött dolog.*
facesso — *El-tározom.*
facetiae — *Tréfa-beszédek.*
facies — *Orcza, arczulat.*
facilis — *könnyű.*
facinus — *Jó vagy gonosz nagy cselekedet.*
facio — *Cselekszem, mivelem.*
factiosus — *Haborgo, pártolkodó.*
stb. a mű vége:
Xenodochium — *Vendég-fogadó ház.*

MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS «Dictionariolum»-ának a czíme:

«Dictionariolum Latino-Hungaricum.... Continens omnia vocabula familiaria et fundamentalia Linguae Latinae.

MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS: Dictionariolum, 1702:

F

Faba — *Bab.*
Faber — *Kováts.*
Faber lignarius — *Ats.*
Fabrica — *Épület, mű.*
Fabrico — *Mesterséggel valamit csinállok.*
Fabula — *Szófia beszéd, költött dolog.*
Facesso — *El-tározom.*
Facetiae — *Tréfa-beszédek.*
Facies — *Ortza, artzúlat.*
Facilis — *Könnyű.*
Facinus — *Jó vagy gonosz nagy tselekedet.*
Facio — *Tselekszem, mivelem.*
Factiosus — *Háborgó, pártolkodó.*
stb. a mű vége:
Xenodochium — *Vendég-fogadó ház.*

Zelotypus — *Buszgo indulatu.*
 Zelus — *Szerelemre vagy haragra*
való buzgo indulat.

zephyrus — *Nap-enyészeti szél.*

zizanium — *Konkoly.*

zona — *Madzag, tarsoly.*

zythus — *Szabad-ser.*

Finis.

Zelotypus — *Buzgó indulatú.*

Zelus — *Szerelemre vagy haragra*
való buzgó indulat.

Zephyrus — *Nap-enyészeti szél.*

Zizanium — *Konkoly.*

Zona — *Madzag, tarsoly.*

Zythus — *Szabad-ser.*

Finis.

E párhuzamos összeállításra csak azt jegyzem meg, hogy MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS «*Dictionariolum*»-ában itt-ott ERDŐBÉNYEI művének egyik-másik szava — mindössze igen kevés — ki van hagyva.

Összefoglalva az itt kifejtetteket, a következő eredményeket állapíthatjuk meg:

ERDŐBÉNYEI DEÁK JÁNOS 1634 táján MOLNÁR ALBERT szótárának hatása alatt kiadott egy «*Janua*» című könyvet, a melynek első része latin-magyar szótár. E műből egy példányt ismerünk, ez 1654-ben Nagyváradon jelent meg; tudomásunk van azonban egy 1641-ben megjelent kiadásról is. ERDŐBÉNYEI DEÁK «*Janua*»-ja első részét külön önálló kötetben MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS adta ki 1694 táján Kolozsvárt. Ebből a kiadásból egyetlen példányt sem ismerünk. A MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS által sajtó alá rendezett «*Dictionariolum*» 1702-ben is megjelent s ebből két példányt ismerünk. Ebből a kiadásból ítélve MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓSNak csak az az érdeme e mű körül, hogy benne a magyar szavak helyesírása következetes; helyesírásuk az, a melynek Kis híve volt, s a mely később TSÉTSI fogalmazásában szabályokba foglalva nyomtatásban is megjelent.

3. COMENIUS-TSAHOLCI-BIHARI «*Index vocabulorum*»-a. — Az iskolai oktatás történetében új korszakot jelent COMENIUS AMOS JÁNOS (szül. 1592, megh. 1670) működése. Már a fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékek tárgyalása alkalmával (vö. Nyomtatás-korabeli nomenclaturák, 5. fejezet) megemlítettem, hogy COMENIUS művei közt vannak olyanok, a melyek a XVI. századi szójegyzékeket kiszorították az iskolából. Hogy a tanulók már a kezdő fokon is minél több tárgyról tudjanak szabatosan latinul beszélni, ennek a célnak az elérésére COMENIUS is a fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékeket tar-

totta a legalkalmasabbaknak. A magasabb fokon pedig, hogy a tanulók a latin nyelvtan középkori értelemben vett etimológiai részét elsajátítsák (erről lásd a következő 4. fejezetet), legalkalmasabb eszköznek azt tekintette, ha a latin szókészletet ábécze-rendben, etimológiai csoportokban szintén elbeszélés alakjában sorolja fel. Sem a fogalomkörök szerint való tanítás, sem pedig az etimológiai csoportosítás nem volt új a pädagogiában. COMENIUS érdeme azonban az, hogy mind a két tanítási módot tökéletesebbé tette. A fogalomkörök szerint csoportosított latin nyelvi szókészlet tanításánál nem elégedett meg a latin szavak puszta felsorolásával, hanem a latin szavakat a fogalomkörökön belül összefüggő szövegben elbeszélés (vö. «*Janua lingvæ Latinæ reserata aurea*» és «*Eruditionis scholasticæ pars I: Vestibulum*»), vagy párbeszéd alakjában (vö. «*Orbis sensualium pictus*») képekkel diszítve, tehát szemléltetve közölte. Ezekhez a munkákhoz aztán ábécze-rendbe szedett latin szómutatók készültek, a melyek felsorolták, hogy ez vagy az a latin szó a szójegyzék hányadik fejezetében fordul elő. Ha a szómutató az illető szójegyzékkel együtt, mintegy függelékkül jelent meg, akkor e szómutatót nem tekinthetjük önálló szótári műnek. Ilyen szómutató van pl. az «*Orbis sensualium pictus trilinguis*»-hez csatolva (vö. SZABÓ, RMK. I. 1091.); a magyar szómutatónak «*Szókra való Laystrom*» a címe. Ilyen az «*Eruditionis scholasticæ, pars prima. Vestibulum S.-Patak 1652.*» cz. COMENIUS-TOLNAY ISTVÁN-féle «*Repertorium vestibulare*» szómutató. Ha azonban egy-egy ilyen szójegyzékhez készített szómutató külön, önálló könyvalakban jelent meg, a melyben a latin ábécze-rendbe szedett szavak más nyelven, pl. magyarul is vannak értelmezve, akkor az ily szómutató önálló latin-magyar szótárnak tekintendő.

Ilyen önálló szótárnak kell tekintenünk azt a könyvet, melynek SZABÓ KÁROLY Régi magyar könyvtárában (I. 792.) «*Index vocabulorum*» a címe. A szótárnak nincsen is tulajdonképpen címlapja; a szótár előszava ezekkel a sorokkal kezdődik: «*Index vocabulorum. Index, Januæ Lingvarum I. A. Comenij...*» s innen való a SZABÓ KÁROLY-nál levő cím.

Az előszó végén van a mű colophonja, a mely ez: «*Albæ Juliæ, Typis Celsissimi Transsylvaniae Principis; An. M. DC. XLVII.*

Per Martinum Major Coronensem.»¹⁾ Ebből megtudjuk, hogy az «Index vocabulorum»-ot a Brassóból való MAJOR MÁRTON nyomtatta Gyulafejevárt az erdélyi fejedelem sajtóján. Az előszó végén levő colophon félrevezette a NySz. szerkesztőit; ők a szótárt MAJOR MÁRTON szótárának tartják,²⁾ s állandóan «Major: Szót.» jelzet alatt idézik. Pedig a mű végén levő «Ad lectorem candidum»-ból az «Index vocabulorum»-ról megtudhatták volna, hogy a szótár TSAHOLCI JÁNOS és BIHARI FERENCZ gyulafejevári tanárok szorgalmának a gyümölcse.

Az «Index vocabulorum»-ról már most a következőket kell tudnunk:

Az «Index vocabulorum» COMENIUS AMOS JÁNOS «Janua lingvæ Latinæ reserata aurea» című fogalomkörökre osztott s elbeszélés formájában szerkesztett latin szójegyzéknek a szómutatója. A műben összesen 100 fogalomesoport 1000 §-ban van elmondva. Ebben az 1000 §-ban körülbelül 8000 latin szó van közölve. A mű 1631-ben jelent meg első kiadásban,³⁾ s csakhamar Közép-Európa valamennyi iskolájában, még a jezsuitákéban is használt tankönyvvé lett. A nagy elterjedtség magával hozta, hogy a «Janua lingvæ Latinæ reserata aurea»-t számtalan nyelvre lefordították. A latin nyelv tanítása t. i. a kezdőfokon csakis az anyanyelv segítségével történhetett. A «Janua» tehát párhuzamos szövegekkel, bilingvis, trilingvis stb. kiadásokban jelent meg. Kitünőségét abból is megítélhetjük, hogy számtalan kiadása jelent meg a XVIII. században is. A magyar iskolák részére a latin szöveget SZILÁGYI BENJAMIN ISTVÁN fordította; fordításán kimutatható SZIKSZAI FABRICIUS «Nomenclaturá»-jának a hatása. SZILÁGYI B. ISTVÁN fordításának ez a címe: «Joh. Amos Comenii Janva lingvæ latinæ reserata aurea In usum Scholæ Varadiensis, juxta Belgarum editionem in Hun-

¹⁾ A szótár M. N. Múzeumban levő példányának RMK. 897. a jelzete.

²⁾ Vö. NySz. I. k. XXVII. lap: «MAJOR: Szót. — MAJOR MÁRTON. Latin-magyar szótár 1647.»

³⁾ Ez adatok az OTTŰV «Slovník naučný» cz. cseh encyklopædiából valók.

garicam Linguam translata, Per Stephanum Benjamin Szilagy ejusdem Scholæ Rectorem. Bartphæ; 1643.»¹⁾

A magyar kiadás párhuzamos, a mit szemléltessen az alábbi mutató, a mely a mű 452. §-a (XLII. fogalomcs. «De aurigatione»).

«*Eques*») vel *equiso ephippio* insidens, stapedibus insisit: et equum vel *popismate* demulcet, vel *calcaribus* instigat, fræno et habenâ pro voluntate flectit, ac *pastomide* cœrcet.

«A' *katona* vagy *lovass* a' *nyeregben* ülvén, a' *kengyelekben* áll, (nyomia) és a' *lovat* avagy *ptroszogatóst* (!) szelédgeti, avagy sarkantyúckal *izgattya*, (erölteti) zabolával és *fékemlővel* (fék szárral) *akarattya*-szerént *haytogattya*, és *állazóval* meg-tartóztatya (zabolázza).

A milyen párhuzamos latin+magyar kiadások voltak COMENIUS «Janua»-jából, épp úgy voltak latin+cseh, vagy német, vagy belga (alnémet), vagy angol stb. kiadások is. Az angol és a belga kiadásokhoz (s később a többihez is) készült már most egy ábécze-rendbe szedett szómutató. E szómutatók kétfélék voltak. Egyik részük külön sorolta fel a latin, külön az angol stb. szavakat, a másik azonban csak latin szómutató volt, de a latin mellé oda volt téve, hogy a latin szó az illető kiadásban milyen angol vagy belga szóval van fordítva. E második része a szómutatóknak tehát már tulajdonképpen latin+angol vagy belga szótár;³⁾ mint szótár, úgy látszik, külön kötetben jelent meg.

A mi iskoláink lelkes tanárai, a kik COMENIUS pædagogiai elvei szerint és tankönyvei alapján tanítottak, nagyon is élénken érezték, hogy COMENIUS műveihez szótár is szükséges. MOLNÁR szótára, mint láttuk, nagy terjedelmű és drága volt; nem is

¹⁾ Én a M. N. Múz. példányát idézem, melynek jelzete RMK. 813; az eredeti kiadás valószínűen az 1643. évi váradi kiadás, melyre vö. SZABÓ, RMK. I. 749. Külömben, mily gyakran jelent meg e mű, arra vö. PETRIK, Magyarország bibliográfiája; e szerint utolsó ismert kiadása 1758-ból való (Brassó).

²⁾ A kiemelt részekre vö. lejjebb az «Index»-szel való összehasonlítást.

³⁾ Megjegyzem, hogy én csak olyan kiadású «Janua»-kat láttam, a melyekben külön volt a latin, a német, a cseh, az olasz stb. szómutató.

felelt meg a megváltozott tanterv minden követelményének. E lelkes tanítóink tehát nagy örömmel fogadhatták, mikor arról értesültek, hogy két gyulafehérvári kartársuk a «Janua» angol és belga indexét magyarra fordította, a melyet aztán ugyancsak egy kartársuk, BISTERFELD HENRIK a maga költségén kiadott. A fordítók a mű végén nevezik meg magukat, még pedig így: «JOHANNES Past. TSAHOLCI, p. t. Rect. Collegii Albens. et Logicæ facult: Magister Ordinarius, Jndicis Latino-Ungarici Interpres. FRANCISCUS BIHARI, p. t. Rect. Collegii Alb. et Poëticæ facult: Magister Ordinarius, Jndicis Latino-Ungarici Translator.» Hogy e fordítók munkájukkal nagy szolgálatot tettek a hazai oktatásügynek, mutatja az a körülmény, hogy az «Index» két év múlva, 1649-ben, Lőcsén második kiadást ért.¹⁾

Az a kérdés mármost, hogyan kell értenünk azt, hogy TSAHOLCI és BIHARI COMENIUS «Janua»-ja angol és belga indexét lefordították. A dolgot aligha értelmezhetjük másképp, mint úgy, ha felteszszük, hogy TSAHOLCI és BIHARI kezében egy latin ábécze-rendbe szedett szómutató volt, a mely angol és belga nyelven volt értelmezve. A fordítók az angol és a belga nyelv helyébe a magyart iktatták, azaz a latin szómutatót magyarul értelmezték, s ezzel egy új latin-magyar szótárt írtak. E munkájuknál SZILÁGYI BENJAMIN «Janua»-fordítását nem vették figyelembe. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha az «Index» néhány szavát összevetjük SZILÁGYI fordításával. Ime néhány példa:

az «Index»-ben:	SZILÁGYI fordításában:
eques — 452 ²⁾ — <i>Lovas, lovag.</i>	eques — <i>katona;</i>
equiso — 452 — <i>Lovász.</i>	equiso — <i>lovass;</i>
ephippim — 432 ³⁾ — <i>Nyereg:</i>	ephippum — <i>nyereg;</i>
<i>Tárinca.</i>	

¹⁾ E kiadásból a M. N. Múzeumban egy csonka példány van, jelzete RMK. 926; vö. M. Könyvszemle 1879. évi folyam 288. A kiadás nem bővített kiadás.

²⁾ Az «Index»-ben levő szám a «Janua» arab számmal jelölt fejezetének a száma.

³⁾ Sajtóhiba 452 helyett.

poppysmus — 177, 451 — *Tap* poppysmus — *ptroszogatas*;
solás, tsemtsegés; ló pisegetés;
 ismét: *tsattogatás, hitegetés.*
 angvilla — 166 — *Ingola, án-* angvilla — *angolna; stb. stb.*
golna.

E néhány példa is mutatja, hogy TSAHOLCI és BIHARI a «Janua» magyar fordítását nem vette tekintetbe, hanem önállóan dolgozott.

Az «Index vocabylorum» különben is önálló műnek, jeles latin-magyar szótárnak tekintendő. Szókészlete, a mely határozottan erdélyi, nincs úgy más művekből összehordva, a mint azt pl. MOLNÁR szótáránál láttuk. Egyetlenegy latin közszóról sem sikerült kiderítenem, hogy magyar fordítása valamely latin-magyar szótárból vagy szójegyzékből volna véve. Csupán a tulajdonneveknél tudok ilyen hatást kimutatni.

Az «Index vocabylorum» ugyanis több olyan hazai földrajzi elnevezést közöl, a mely sem a «Janua»-ban, sem pedig az angol-belga «Index»-ben nem fordul elő. Így pl. a magyar kiadásban közölve van *Besztercze, Eger* stb. városok latin neve. E tulajdonnevek közt van kettő, a mely nézetem szerint CALEPINUS bázeli kiadásából van kiírva. Az «Index»-ben ez van: «*barovia* — Baronya, a' Duna mellett». *Baranyan*ak latin neve csak sajtóhibából lett *Barouia, Barovia* s ez a sajtóhiba CALEPINUSban fordul elő először.

A második példa ez: CALEPINUS lyoni, genfi és bázeli kiadásaiban ez van: «*Bvda, Vngariæ siue Pannoniæ metropolis est. {Vng. Hay regy io} Buda*». A mi «Index vocabylorum»-unk pedig ezt közli: «*buda, æ, f. Magyar Ország fő várossa; haj régi jó Buda*». A *haj régi jó Buda* értelmezés másutt mint CALEPINUSban nem fordul elő, s itt érthető okból van így magyarázva. Az 1580—85. táján dolgozó SZÁNTÓ ISTVÁN, CALEPINUS fordítója Buda elestén való keserűségét öntötte e pár szóba.*)

A két szerkesztő tehát itt-ott, a tulajdonneveknél segítségül hívta CALEPINUST s bizonyára MOLNÁRT is (*Besztercze, Eger*

*) Ebben téved a szerző. A *haj, haj* szót nem *haj*-nak, hanem *hái*-nak kell olvasni, s ez a «régi» szinonimája; vö. *hái-bái* «*vetus, vetustus; alt, veraltet*» NySz.; *hái-bái*... 2. «régi, ócska, vén» MTsz. Sz. J.

stb. neveknél). Így érthető már most az is, hogy a két szerkesztő közül az egyik «*interpre*s»-nek, a másik «*translator*»-nak nevezi magát. Az, a ki a tulajdonneveket beiktatta, az «*interpre*s», a ki pedig a latin közszavakat értelmezte, az «*translator*». De ez is bizonyítja, hogy TSAHOLCI és BIHARI az angol-belga «*Index*» alapján önálló latin-magyar szótári művet alkottak, a mely megérdemli, hogy nyelvészeti kutatásaink alkalmával használjuk. Megjegyezzük végül, hogy e műben lerakott szókészlet erdélyi magyar szókészlet, a mit onnan lehet tudni, hogy sok magyar szó van itt közölve, a melyről ma az a tudásunk, hogy erdélyi tájszó. Végre megjegyezzük, hogy e szótár PÁRIZ «*Dictionarium*a» latin-magyar részének egyik forrása.

4. COMENIUS «*Lexicon januale*» cz. műve. — Latin etimológiai szótár azon munka, melyet közönségesen «*Lexicon januale*» címmel szoktunk idézni. A szótár azonban csak egy része egy nagyobb munkának, a melynek címe: «*Eruditionis Scholasticæ Pars II: Janua. Rerum et Lingvarum Structuram externam exhibens. In usum Scholæ Patakinæ edita. Typisque Celsisz. Principis Anno M. DC. LII.*»**)

A műnek három főrésze van. Az első résznek «*Sylva Latinæ Lingvæ, Vocum derivatarum copiam explicans. Sive Lexicon januale*» a címe. Ez a rész egy latin-magyar szótár, a melyben a latin szavak etimológiai csoportokban vannak tárgyalva.

A második résznek «*Grammatica janualis. Continens Residuum Grammaticæ Vestibularis*» a címe. Ebben a részben latin nyelvtan van közölve azzal a megszorítással, hogy az alaktani részben a latin képzőkről sehol sincs szó, mivel e képzők a «*Lexicon*»-ban vannak tárgyalva.

A harmadik részben 1000 §-ban van elmondva latin nyelven mindaz, a mit a világról, az emberről, az állatokról stb. a tanulónak tudnia kellett. E résznek tulajdonképpen címe: «*Janua lingvæ Latinæ*», szövegében azonban nem egyezik a SZILÁGYI B. által fordított COMENIUS-féle hasonló beosztású «*Janua lingvæ Latinæ reserata aurea*» cz. művel.

E három főrészből minket közelebbről az első érdekel, a melynek «*Lexicon januale*» a címe. Ez a rész magában véve

*) A M. N. Múzeumban levő teljes példány jelzete: RMK. 975.

is önálló könyv, s vannak olyan példányok is, a melyekből a második és a harmadik főrészt, tehát a «Grammatica» és a tulajdonképpeni «Janua» hiányzik.

A «Lexicon januale» olyan tankönyv volt, a melyet a tanulónak elejétől végig át kellett vennie, meg kellett tanulnia. Az alapelv az volt, hogy a tanuló a latin szókészletet etimológiai csoportosításban, szócsaládok szerint rendezve sajátítsa el. Nem volt ez az elv új, a mennyiben CALEPINUS «Dictionarium»-ában is etimológiai csoportosításban van közölve a szókészlet, s COMENIUS műveinek a használatból való kikopásával nem tűnt el ez a tanítási elv. CELLARIUS «Liber memorialis»-a, MOKRY BENJAMIN «Deák-magyar etimológiai lekszikona» (Pest 1823), valamint SIMONYI ZSIGMOND «Latin szókönyve szócsaládok szerint rendezve» (3. kiadás. Bpest, 1901) cz. könyve a bizonyíték rá, hogy a latin szókészletet etimológiailag csoportosítva már régen tanították és még most is tanítják iskoláinkban. Csak azt kell tudnunk, melyik kor mit értett etimológián, s hogy a meglevő alapelv alkalmazásába mennyi eredetiséget tudott COMENIUS belevinni.

Az ó- és a középkorban, valamint a humanizmus korában s nyomában a XVII. században etimológián nem teljesen azt értettek, a mit mi. A szabályos hangmegfeleléseken alapuló nyelvrokonság még ismeretlen fogalom, s így ekkor a latin nyelvet nem hasonlították a göröggel vagy bármely indogermán nyelvvel. A tudósok e korban kétféle szót különböztettek meg a latinban: eredeti latint és idegen, görögből vagy valamely keleti nyelvből átvettét. Az etimológia az a része volt a nyelvtannak, a mely megtanította az embereket arra, hány beszédrész van, hogyan kell ezeket ragozni, hajlítani, továbbképezni, illetve két szót összetenni.*) Lényegében tehát a XVII. század etimológiának azt tartotta, a mit mi alaktannak. Szűkebb értelemben etimológiának azt tartották, a melynek elsajátítása után a tanuló képes volt egy-egy latin származék-szót elemeire (gyökér+képző) bontani.

COMENIUS «Lexicon januale»-ja ilyen szűkebb értelemben

*) A latin nyelvtannak a XVII. században ezek a részei: 1. orthographia (orthoepia), 2. prosodia, 3. etymologia (alaktan), 4. syntaxis.

vett etimológiai latin-magyar szótár. A szótárt magyar értelmezéssel három sárospataki tanár, még pedig KAPOSSI PÁL, SZÁNTAI M. és HELEMBAI S. látta el, a miről a szótár végén levő zárszóból értesülünk.

Kérdés azonban, mi volt az etimológiai csoportosításban COMENIUS újítása. A szótár végén levő «Clausula, de Lexici hujus amœnos usu» cz. fejezetben COMENIUS elmondja, hogy szótár nélkül egy nyelvet sem lehet megtanulni. Mindazonáltal a szótárak nem nagyon vannak elterjedve, holott egy nyelv sikeres tanítása, tanulása érdekében a szótárakat elejétől végig kell taníttatni, tanulni. Az eredménytelenségnek az az oka, hogy a mostani szótárakban a szavak helytelenül vannak felsorolva. COMENIUS a felsorolásba azt az újítást vitte bele, hogy az egy szócsaládhoz tartozó latin szavak együtt valami ismeretet tartalmazó mondatokban vannak felhasználva, s ezek a szócsaládok aztán ábécze-rendben vannak közölve. *) Ez az újítás lényegében ugyanaz, a melyet COMENIUS a régibb Szójegyzékek szavainak puszt afelsorolása helyett is alkalmazott. **)

COMENIUS-KAPOSSI-féle «Lexicon januale» három részre oszlik. Az első részben az A—V-n kezdődő eredeti latin szavak vannak tárgyalva etimológiai csoportosításban elbeszélés formájában. Hogy milyen e tárgyalás, szolgáljon mutatványul a következő néhány cikk:

*) «Lingvas doctas sine Lexicorum ope disci non posse, Scholæ: verum tamen Lexicorum usum aut ignorant aut negligunt.... Cui negligentia remedia quærentes Viri quidam docti, integra Lexica magna curâ pertransiri svaserunt. Hieronymus Wolfius ita hac de re scribit: Optimè consulunt suis studiis adolescentes, si quotidie aliquid temporis impendant lectioni Lexicorum: quæ à principio ad finem percurrenta, et sæpe relegenda sunt... Qvod consilium si bonum sit (est autem) cur non sequimur? Nempe quia Lexica, uti adhuc fuerunt, sæpe dissolutæ sunt, nihil rerum (quibus mens nostra inhiat) ordine narrant, excerpta tantum Vocabula, aut phrases, perpetuâ rerum et mentis divulsione (unde tædia non suboriri vix possibile) congerunt. Cui incommodo remedium nos ex contextura Vocum (et phrasium ab eadem radice venientium) in aliquas rationabiles Sententias quævivimus: sive morale aliquid innuentes, sive saltem Vocum vim, et structuræ modum, melius experimentes.»

**) Példát ez alkalmazásra olvass lejjebb.

«Bulb-um 1 seu -osam 2 radicem, habet Ceba, aliæque -aceæ 3 herbæ.

[*Bucsk-o 1 -os 2 -óbol valo 3.*]

«Carr-us (vel -um, et -úca, 1) est currus birotus, qvem agit -ucarius 2.

[*Talyig-a (kolyesza) 1 -as 2.*]

«Cirr-us 1 in capite qvarundam avium erecta pluma: qvas -atas 2 vocamus.

[*Bós-a 1 -ás 2.*]

«Condyl-us, junctura inter articulos digiti, 213. *Uj izeinek tsomója. (betyk.)*»

«Pag-us, habitatio rusticorum è pluribus villis compacta. Alicubi -ani (-anici, 2) celebrant -analia, 3 obeuntes -átim, 4: præsertim -áni 5 sub -anismo 6.

(*Falú -1 -i 2 Idnepi bucsuk 3 -nként 4 -beli 5 -iságh 6.*)»

«Palang-am, lignamentum cylindraceum supponit -arius, 2 moli transmovendæ, eamque -ando 3 promovet. Minorem -arii, 4 tollunt -â 5, bajulantque humeris.

(*Dorongh 1 -csináló 2 -ozni 3 -ozó (Stõmpõlyõzõ) 4 Stõmpõly 5.*)»

«Pastill-us, est panis parvus rotundus: 2 jurulentus globulus: 3 medicamentosus globulus.

[*Czipo (klóder) (gómbólyégh Orvosló czipó.)*]» stb.

A második rész a szóképzésről szóló szabályokat foglalja magában (Voces derivandi et componendi artificium, regulis inclusum). A harmadik rész a latin nyelvben levő idegen, görög és nem görög eredetű szavak jegyzéke (Residuum Lexici Janualis, Vocum peregrinarum Januæ inspersarum). Ebben a részben általában utalások vannak arra nézve is, hogy az idegen eredetű szó az Erud. Scholasticæ pars II. «Janua linguæ Latinæ» cz. részének hányadik fejezetében fordul elő; pl.

«Conger (et Congrus) 153 Angvilla marina. *Tengeri hal. (Ingolna.)*»*)

«Ephipp-ium 435 sella super eqvum strata; -arius 422: *Nyer-eg, -eg-gyártó.*»

«Tulipa 96. *Tulipan fű.*» stb.

E czikkekben a 153, 435, 422, 96. számok azt jelentik,

*) Angvis alatt is *ingolna*.

hogy az illető latin szavak a szótárral együtt megjelent «Janua» megfelelő számmal jelzett fejezetében fordulnak elő.

Csak néhány szót kell még szólunk a «Lexicon januale»-ban levő magyar nyelvi szókészletről. Erről könnyű kimutatni, hogy a magyar értelmezők a szűkebb értelemben vett Magyarország szülőttei. Az «Index vocabulorum» pl. határozottan erdélyi magyar emberek szókészletét mutatja, épp úgy mint PÁPAI PÁRIZ szótára is. A «Lexicon januale»-ban azonban semmi erdélyieség nincs. Valami sok, eddig ismeretlen hangalakú vagy jelentésű szó sincs a «Lexicon»-ban. Épp ezért nem vallom TOLDY FERENCZ nézetét, a ki azt írta, hogy az «Index vocabulorum»-nál «fontosabb szótári tekintetben a COMENIUS híres «Lexicon januale»-ja, melyhez KAPOSSI PÁL s két társa készítették a magyartítást...; ez szerkezeténél fogva képes volt különösen a szóképzés és összetétel elemeire fordítani a tanulók figyelmét» (vö. «A m. nemz. irod. tört.»⁴ 107. lap). Ha azonban nem vallom is TOLDY nézetét, mindazonáltal érdemes lett volna a «Lexicon januale»-t a Nyelvtört. szótár számára feldolgoztatni. Olyan szavak, mint *bolyin* (=gob hal, gobius szónál), *czuglyos* (=füsületlen üstökö, coma szónál; egy szótárunkban sem találom), *czoppantás* (czup-pantás, sclopus szónál), *hizag* («alveus est cavum illud, quò flumen decurrit — folyoviz hizagja»), *ingolna* (angvis és conger szavaknál), *klóder* (pastillus szónál), *lakzi* ember (epulum szónál), *öbel* (öböl, gremium szónál), *púh* (pih, typha szónál), *póka* (pulyka, meleagris szónál), *sarjó* (sarjú, secare szónál), *sereng*, *serengelni* (sarjú, secare szónál, vö. MTsz.: *sereng* = sarjú), *tulipan fű* (tulipa szónál) és még számosan nagyban növelték volna a NySz. értékét.

5. WENDELINUS «*Medulla Latinitatis*» cz. műve. A latin nyelvtani oktatásnál nagy súlyt helyeztek a tanítók a XVI., XVII. században a latin frázisokra. Az ékes és szép latin beszédhez szükség volt ezek pontos ismeretére. COMENIUS «*Eruditionis Scholasticæ pars II.*» című műve «*Grammatica Janualis*» részében a frázisokról szóló tudnivalók a grammatika egyik fontos részét alkotják. Csak azt kell megjegyezni, hogy a XVII. században frázison kissé többet értettek, mint manapság. COMENIUS a frázisokat 15 csoportba osztja, s ezek között frázisok az olyanok is, mint «*Romulus rex*», vagy «*vir magni ingenii*»,

«*puer ingeniosus*» stb. Hogy a tanulók a frázisokat megtanulhassák, mindenekelőtt nyomtatott frazeológiákra volt szükség. A XVII. század folyamán iskoláinkban két ilyen frazeológiáról tudunk; az egyik tisztán latin nyelvű szótári frazeologia, szerzője ALSTEDIUS JOH. HENRICUS;¹⁾ a másik frazeológia magyar értelmezéssel is el van látva, s ennek tárgyalása a magyar szótárirodalom történetébe való. Ez a mű WENDELINUS frazeológiája, s címe:

«*Medvlla priscæ puræque Latinitatis, Quâ omnes linguæ Latinæ idiotismi è purioribus et classicis omnibus scriptoribus, quorum in Scholis admittitur autoritas; plenè planèque; secundum seriem verborum et particularum omnium, repræsentantur, ita ut copiosior, quàm ante hâc. Phraseologia exhibeatur, discentium studiis usibusque accommodatissima. Den uò Impressa Albæ Juliæ. Typis Celssissimi Principis. M. DC. XLVI.*»

A mű²⁾ előszavát a szerző, «*Marcus Fridericus WENDELINUS,*³⁾ *gymnasii Anhaltini rector ac professor*» írta. Ez elő-

¹⁾ PÁRIZ szótárának Bod-féle kiadásaiiban BOD PÉTER a többi közt ezeket írja: «*Vocatus erat luculentò mille Tallerorum Salariò ad Academiam [értsd: Alba-Juliacensem] . . . JOHANNES HENRICUS ALSTEDIUS, per anagramma Sedulitas ex vero dictus: qui plures in usum Discentium edidit libellos; Lexicon quoque seu Phrases alphabetico ordine digestas, vocabulorum Centurias.*» SZAMOSI JÁNOS (vö. Erd. Múzeum 1874. I. 31. l.), majd DÉZSI LAJOS (vö. Magyar író és könyvnyomtató u XVII. századb. 295. l.) e szótári műről úgy írnak, mintha az latin-magyar frazeológia volna. ALSTEDIUS szóban forgó művének «*Lativm in nvce, Id est Rvdimenta lexicì latini . . . Albæ-Julie M. DC. XXXV.*» (a M. N. Muz. példányának jegye: RMK. II. 765.) a címe, s benne a 67—225. lapokon «*Sylvvlla vocvm latinarvm exhibens Origines hujus lingvæ, ita ut harmonia notationis, et series derivationis atque compositionis juvet memoriam*» fejezettel ábécze-rendben közölt latin nyelven írt latin etymologiai szótár van. Magyar értelmezés sehol sincs, s így e műnek a magyar szótárirodalomban helye nincs (vö. még SZABÓ K., RMK. II. 497. szám).

²⁾ Meglehetős ép példánya van a M. T. Akadémia könyvtárában, jegye: Nyelvt. O. 744. A M. N. Múz. csonka példányának RMK. 885. a egye. Én a kolozsvári ref. kollégium példányát használtam, jegye RMK. 473. E példányban a 488—491., 494—497. lap közti rész hiányzik. Más példányokat l. SZABÓ, RMK. I. 786.

³⁾ WENDELINUS M. F. szül. 1584-ben, meghalt 1652-ben. Az anhalti

szóból megtudjuk, hogy WENDELINUS ezt a frazeológiát a zerbst-i gimnáziumban már 1627-ben tanította, s hogy nyomtatásban a mű először 1633-ban jelent meg. A címlapon levő «*denuo impressa*» tehát azt jelenti, hogy most újból nyomtatták e művet. Ebben az új kiadásban van a magyar értelmezés először közölve.

WENDELINUS előszava után következik a mű kiadójának, BISTERFELD tanárnak az előszava. Ebből az előszóból megtudjuk, hogy a Németországból behitt két gyulafejérvári tanár, PISCATOR FÜLÖP LAJOS és BISTERFELD JÁNOS HENRIK hasznosnak látta ezt a németországi tankönyvet a mi iskoláink részére is kiadni.

Ez előszavak után következik a tulajdonképpeni frazeológia három főrésze osztva. Az első részben ábécze-rendben föl vannak sorolva a latin igék, minden ige értelmezve van magyarul is; az értelmezés után az igével alkotott frázisok, a melyek azonban magyarul nincsenek értelmezve. A második részben a határozószók és kötőszók, a harmadikban a *præpositiók* egybeszerkesztésével járó latin frázisok vannak közölve («*Idiotismi sermonis latini, in usu particularum: Et primum quidem adverbiorum et conjunctionum*»; «*Idiotismi sermonis latini: in usu Præpositionum*»). A könyv végén pedig pontos magyar szómutatót találunk, melynek címe: «*Index Vocum Hungaricarum quæ in hæc Medulâ Latinitatis continentur*».

Hogy fogalmunk legyen arról, milyen mértékben vannak az egyes latin szók magyarul is értelmezve, szolgáljon mutatványul a következő néhány példa:

hercegségben levő Zerbst város gimnáziumának a rectora volt. «*Systema theologicum*» cz. művét APAFI MIHÁLY fordította magyarra 1674-ben (vö. JÖCHER, Allg. Gel. Lex. és SZABÓ, RMK. I.).

«Abdicare.	«Interea.	«Extra.
<i>Meg vetni. El hagyni.</i>	<i>Azon-közbe.</i>	<i>Kín. Kívól.</i>
Abdicare legem: Magistrate: se magistratu: se consulu: tutela, libertate.»	Interea temporis. Interea dum hoc facis.»	Cum solo accusativo locum significat.
«Conspicere, conspexi, conspectum. <i>Nézni. Látni. Reá figyelmezni.</i>	«Tunc. Akkor.	Extra urbem, domum. extra omnem aleam.
Conspicere ex monte aliquem, sibi, quæ sunt in rem suam.	Tunc cum genitivo. Tunc temporis.»	Extra exprimit præpositiones alias: præter.
Conspici infestis omnium oculis» stb.	«Uspiam: usquam: Valahol.	Nemo extra te unum est. sine.
	utrum consistere usquam velit.	Extra jocum. extra culpam» stb.
	An quisquam usquam gentium est æque miser?» stb.	

E néhány példából látható, hogy a szerző előtt csak a latin nyelv frázisai voltak fontosak, a kiadók sem akarták e frázisokat magyarra is lefordíttatni. Hogy azonban a tanulóknak megkönnyítsék a dolgot, a frázisok alapjául szolgáló cím-szót magyarra is átültették. Érthető tehát, ha azt mondjuk, hogy a WENDELINUS-féle «Medulla»-ban levő magyar szókészlet aránylag kis terjedelmű, s jól esik megjegyeznünk, hogy a mi magyar nyelvi szempontból értékes a frazeológiában, az benne van a NySz.-ban. Néhány szót azonban szólnunk kell a «Medulla»-ban levő magyar szókészletről. Hogy ki látta el a frazeológiát magyar értelmezéssel, nem tudjuk. A németországi eredetű kiadók aligha a fordítók. Azt azonban szépen kimutathatjuk, hogy a «Medulla» magyar szavai GELEJI KATONA ISTVÁN 1645-ben megjelent Magyar grammatikátskája helyesírási elvei szerint vannak írva, s így valószínű, hogy a magyar értelmező valamely gyulafejervári tanár. esetleg maga GELEJI KATONA lehetett. Erre nézve bizonyítékaink a következők:

a) A «Medulla»-ban előforduló magyar igék közül a tiszta *v*-tövék (vö. SIMONYI TMNy. 254.) főnévi igenévi alakjukban állandóan *v*-vel vannak írva, tehát: *fuvni* (1137., 2182. szám alatt), *fel-fuvni* (1299., 2246. sz. a.), *jövní* (1894., 2230., 2372. sz. a.), *meg-jövní* (1994., 2095. sz. a.), *ki-lövní* (1062. sz. a.), *növní* (2279. sz. a.), *szövní* (2299. sz. a.), *belé-szövní* (1398. sz.

a.), *eleiben-szövní* (1875. sz. a.), *meg-szövní* (1781. sz. a.), *vissza-szövní* (2088. sz. a.). A tiszta *v*-tövek ez írásmódja szerintem nem a kiejtésben, hanem GELEJI KATONA ISTVÁN következő tanításában leli magyarázatát: «A' melly *verbumnak*, *themajaban v* bőttü vagyon, a több rola ágazott *personakban* és *tempusokban* is ott kell lennie. Mint: *hivni* ... *jövní*, ... *buvni* ... *sivni*, *rivni*, *szivni*, *növní*, *szövní*, *nyövní*, *ovni*» (Magy. gramm. XIII. §.).

b) A *-val*, *-vel*-ragos alakokban a «Medulla» mássalhangzón végződő szavaknál állandóan *v*-vel való alakokat közöl, tehát: *arokval* (2357. sz. a.), *ajandekval* (2033. sz. a.), *etelvel* (2383. sz. a.), *haszonval* (1897. sz. a.), *kevésvel* (542. lapon), *sorsval* (2226. sz. a.), *színvel* (1875. sz. a.), *vetésvel* (2263. sz. a.). Közismert dolog, hogy a keleti székelység, a csángóság, a palóctság, valamint a zempléni magyarság egy részének nyelvében a *-vel* rag *v*-je mássalhangzó után is megmarad, mindazonáltal azt tartjuk, hogy a «Medulla»-ban közölt *v*-vel való alakok csak írott alakok GELEJI KATONA ISTVÁN helyesírási elvei szerint, a ki Magyar grammatikátskájában (XVII. §.) ezt mondja: «Az *ablativusok*, mellyek mellé *praepositio cum* tételik, igazán *val*-ban, vagy *vel*-ben mennek ki, s nem pedig az utolsó *consonansok*nak meg-kettőztetésekvel. Mint ... *Abrahamval*, *Isaákvál*, *Jákobval* ... *allatval*, *akaratval*» stb.

c) Az előző két pontban felsoroltakat megerősíti az, hogy a *-vá*, *-vé*-ragos alakok a mi szótárunkban — az egy *hírré* esetet kivéve (2036. sz. a.) — mássalhangzó után is *-vá*-, *-vé*-vel vannak írva, tehát: *kevesvé* (542. lap), *kitsinyvé* (542. lap), *közönségesvé* (1947. sz. a.), *közüvé* (2411. sz. a.), *rabvá* (1495. sz. a.). — Ez a mássalhangzó utáni *v*-vel való írás grammatizáló, tudákoskodó írásmód, melynek legrégibb nyomát GELEJI KATONA ISTVÁN «Titkok titka» cz. művében találjuk (vö. *jókvá*, TMNy. 672. l. jegyzet), de a melyről Magyar grammatikátskájában külön nem szól.*)

*) A ritka előfordulású palóc *gánájvá*, *szépvé* szintén újabb analógiás alakulás lesz (vö. SZINNYEI, NyK. XXXV. 134, 135. és SUS. Aik. XXIII₃).

E három pontban felsorolt bizonyítékok kétségtelenül vallják, hogy WENDELINUS «Medvlla»-jának magyar értelmezője a helyesírásban GELEJI KATONA ISTVÁN híve volt. Hogy név szerint ki volt ez az értelmező, nem tudjuk, valószínű azonban, hogy valamelyik gyulafejejevári tanár, esetleg maga GELEJI KATONA az értelmező.

6. PÁPAI PÁRIZ FERENCZ «*Dictionarium*»-a. MOLNÁR ALBERT élete folyásából naplója és munkái alapján meg tudtuk állapítani azokat az okokat, a melyek szótára megírására készítették. PÁRIZ élete folyásából (vö. DÉZSI LAJOS: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Bpest 1879. = «Magyar tört. életrajzok XIV. 2. sz.*»), naplójából (vö. Irodalomtört. Közlemények II.) nem tudjuk pontosan megjelölni azokat az okokat, a melyek közrehatottak, hogy PÁRIZ, ez a tudós orvos és híres nagyenyedi tanár szótárt is írt. Annyit azonban képesek vagyunk megállapítani, hogy miként MOLNÁR ALBERT, azonképpen PÁPAI PÁRIZ is egész életén át szógyűjtéssel, a magyar szókészlet minél teljesebben való összegyűjtésével foglalkozott. S erre több kétségtelen bizonyítékunk van; ilyenek:

a) PÁRIZ MOLNÁR ALBERT «*Tameidion*» cz. kézirati jegyzőkönyvébe, a mely az ő birtokába került, több magyar műszót és tájszót írt be (vö. DÉZSI L. művét 296. l.). Szakok szerint is gyűjtötte a szavakat, a mint azt «*Nomenclatura Herbarum*» cz. 1706-ból való kézirati szótára bizonyítja (vö. Nyr. 29 : 363. és itt a szakszótárak közt). A szógyűjtésnél pedig már akkor is élesen figyelt arra a különbségre, a mely az erdélyi közmagyar és a székely szavak közt van. Így pl. a fentebb említett jegyzőkönyvbe ezt írta: «*Cocetum, genus edulii ex melle et papavere factum, csikmak, szekelyek czömpölye*»*) (Irodalomt. Közl. VIII. 377.).

*) Más életrajza is van PÁRIZnak; mivel azonban DÉZSI érdemes művében ez is, valamint más, PÁRIZra vonatkozó irodalom fel van sorolva, DÉZSI művére utaljuk az olvasót.

**) P. PÁRIZ szótárában a *czömpöly* szó elő nem fordul, nála «*tsikmák* — *cocetum*» (m.-lat. rész). A *czömpöly* mint ételnév egy szótárban sem fordul elő. A szó nyilván ugyanaz, a mi a székely *czempel* («gyapot serítés végett banyalított kolbászocska, tekersecske» GYARM. Voc., MTsz.). A jelentés tehát épp oly átviteles, mint *csik* szóé a *csikmák*-ban.

b) A P. PÁRIZ-féle «*Dictionarum*»-ok címlapján az van, hogy PÁRIZ a szótáron 15 esztendeig dolgozott. Minthogy pedig az első kiadás 1708-ban jelent meg, előszava pedig 1705-ből van keltezve, azt kell állítanunk, hogy P. PÁRIZ 1690-től foglalkozott szógyűjtéssel.

c) Az «*editio princeps*» megjelenése (1708) után is szorgalmasan gyűjtött P. PÁRIZ. Neki is az volt a célja, hogy szótárát a következő kiadásokban, miként MOLNÁR A., ő maga javítsa, tökéletesítse. E szándéka keresztül vitelében halála akadályozta meg (P. PÁRIZ szül. 1649-ben, megh. 1716-ban). Jegyzetei azonban nem mentek kárba. Úgy látszik, P. PÁRIZnak a maga szótárából való saját példánya, valamint egyéb jegyzete BOD PÉTER kezeihez került. Ez a példány tele volt jegyzettel, pótlással. BOD az általa sajtó alá rendezett kiadásba ezeket a P. PÁRIZ-féle pótlásokat beiktatta (vö. P. PÁRIZ szótárának BOD-féle kiadása előszavában ezt: «*In Dictionario autem Hungarico-Latino multa sunt addita ex Autoris Annotationibus manu sua scriptis...*»).

Ennyi elszórt adatból tehát látjuk, hogy P. PÁRIZ szintén egész életén át foglalkozott szógyűjtéssel, szótárirás gondolatával, illetve már megjelent szótára tökéletesítésével. Az okokat azonban, a melyek e munkára ösztönözték, P. PÁRIZ életéből, naplói-ból, műveiből, közelebbről nem tudjuk megjelölni. Másutt kell tehát megfejtésért kereskednünk. DÉZSI L., kutatva azokat az okokat, azt mondja, hogy új szótárak keletkezésének egyik oka az volt (vö. id. mű 294—301. lapokon), hogy MOLNÁR ALBERT szótára harmadik kiadásában terjedelmes és bizonyára drága volt. Ezért aztán joggal panaszkodhattak a XVII. századi írók szótárhányról (vö. ERDŐBÉNYEI DEÁK I.-t és a *Lex. januale* szerzőit). Ezek azonban nem az egyedüli okok. Hiszen MOLNÁR ALBERT szótárát csak részben helyettesítette újjal P. PÁRIZ, részben mondjuk azért, mert a magyar-latin részt csak megbővítette, de alapjában MOLNÁRÉT nyomatta újra. S aztán a görög nyelvre vonatkozólag MOLNÁR szótára egész a XIX. század közepéig az egyetlen szótárunk.

Az igazi okot, a miért új latin-magyar szótárra volt szükség, a tantervi változásban látom. Ezt úgy értem, hogy a XVII. században az iskola sok olyan latin író művét, illetve szókészletét

fogadta be klasszikusként, a mely írók a XVI. században vagy ismeretlenek voltak, vagy pedig nyelvük nem volt alkalmas arra, hogy az iskola műveiken a szép latin beszédet, stílust tanítsa. A jezsuiták pl. még a XVIII. század elején is csakis CICERO nyelven tanították a latin stílust, nekik J. CÆSAR, SALLUSTIUS, CORNELIUS, TACITUS nem volt elég klasszikus. WAGNER FERENCZ jezsuita atyának 1718-ban megjelent latin Phraseológiája, melyről később bővebben fogunk szólni, csakis a CICERO műveiben levő latin szókészlet alapján van kidolgozva. CÆSAR, SALLUSTIUS, TACITUS és CORNELIUS szókészletét a Phraseologia későbbi kiadásáiba WAGNER FERENCZ rendtársai csak akkor dolgozták bele, a mikor a rend ezeket is elismerte klasszikus íróknak.

A haladó tudomány szempontjából avult volt el tehát MOLNÁR ALBERT szótára. Azok a latin írók, a kiket az iskola 1621 után (MOLNÁR szótára harmadik kiadásának megjelenése után) ismert el klasszikusoknak, MOLNÁR későbbi kiadásáiban nem kaptak helyet, nem volt ember, a ki ez újabb latin szókészletet MOLNÁR művébe beledolgozta volna (MOLNÁR megh. 1633-ban).

S csakugyan, ha összehasonlítjuk, milyen latin írókból vannak idézetek MOLNÁR szótárában s milyenekéből PÁRIZ művében, azt fogjuk látni, hogy PÁRIZnál sok olyan író szókészletéből vannak latin szavak, a kikéből MOLNÁR semmit sem idéz. Ilyen írók például SALLUSTIUS, TACITUS, SÜETONIUS, GELLIUS, PLINIUS stb.

Aztán az iskola máskép tanította a XVII. század végén a közmondásokat, a latin-görög mythologiai neveket, stb. Mindez hozzájárult, hogy MOLNÁR szótára helyett, a melyben az előbb említett dolgok benn voltak, újat kellett szerkeszteni. S ilyen új szótárt írt P. PÁRIZ. A tanterv megváltozásában, a latin szókészlet gazdagodásában látjuk tehát azokat a további okokat, a melyek P. PÁRIZ új szótár írására ösztönözték. Az iskolának tett vele első sorban szolgálatot. S alá írjuk P. PÁRIZnak azt az állítását, hogy ő új, a MOLNÁRÉtól elütő szótárt írt (vö. az 1708. évi kiadás előszavát: «Hæc ferè fuit ratio scribendi mea in Dictionario isto Novo, á Mólnárianó planè diversa, ut conferenti abundè fiet manifestum).

A mikor azonban elismertük, hogy P. PÁRIZ új szótárt írt, nem állítottuk azt, hogy nem MOLNÁR hatása alatt készült a mű.

P. PÁRIZ MOLNÁR hatása alatt áll. Erre bizonyítékok a következő dolgok:

a) Miként MOLNÁR ALBERT, P. PÁRIZ is személyes vonatkozásokat ír a szótárba. Így pl. a *Helvétii* szónál ezt olvasuk: «*Helvétii, ōrum: m. 2. Lakosi Helvétziának, igen jámbor, istenes és erős népek, kik mind a' régi, mind e' mostani Dictionarium szerzőjét kegyesen táplálták*».*) Hogy ez a bejegyzés P. PÁRIZON kívül, a ki Bázelen, Svájcban tanulta az orvosi tudományokat, csakis MOLNÁR ALBERTRE vonatkozik, könnyen kitalálhatja az olvasó. Egy másik helyen ezt olvassuk a szótárban: «*Comidava, ae. f. 1. Ds városa Erdélyben, a' hol e' Könyv Autora született*».**)

b) A P. PÁRIZ-féle szótár magyar-latin részének ez a címe: «*Dictionarium Hungarico-Latinum, Olim magnâ curâ à clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum; nunc verò Revisum, et aliquot vocabulorum, in Molnariano desideratorum, millibus Latinè redditis locupletatum, Studiò et vigiliis Francisci Pariz Papai...*» Ez a címlap tehát azt mondja, hogy a magyar-latin rész MOLNÁR ALBERT műve, a melyet P. PÁRIZ kijavított és megbővített. Hogy mennyire MOLNÁR szótára ez a második rész, mutatja az is, hogy a magyar-latin részben benn vannak MOLNÁRnak CALEPINUSBÓL kiírt sajtóhibás szavai (vö. «*föveg* — capituum», «*nemtő* — genius», «*nemtői* — genialis»), míg ellenben ugyanezek a szavak az első (latin-magyar) részben, a mely P. PÁRIZ sajátja, nem találhatók meg.

c) A latin-magyar rész P. PÁRIZ önálló szellemi alkotása. Az értelmezéseknél azonban könnyű kimutatni, hogy P. PÁRIZ MOLNÁR szótára latin-magyar részének az értelmezéseit is felhasználta (erről alább részletesebben szólunk).

*) MA³-ban ez van: «*Helvétii ... Lakosi Helvetianac, Igen Iambor Istenes népec*. Fő varossoc ezeknec Tigurum Berna, Basilea, Schafusium etc.»

**) P. PÁRIZ Naplójában Dézs nevét a *Deus* szóból származtatja (vö. Irodalomt. Közl. II.). Itt jegyzem meg, hogy PÁRIZ Dézszen született 1649-ben; a család Dunántúlról, Pápáról szakadt Erdélybe, innen a pápai előnév. PÁRIZ összes munkáin PÁPAI PÁRIZ (esetleg PÁRIZ PÁPAI)-nak írja magát.

E három pontban felsorolt bizonyítékok alapján állíthatjuk, hogy P. PÁRIZ MOLNÁR ALBERT követője, s hogy ennek hatása alatt készítette a maga szótárát. A fő-külömbségek, a melyek MOLNÁR ALBERT és P. PÁRIZ közt vannak, a következők:

a) P. PÁRIZ a latin-magyar szótárhoz a latin részt korának nem csupán egy, hanem valamennyi jeles szótárából merítette. «Contuli Lexica — írja P. PÁRIZ — quæ haberi poterant optima, Latino-Gallicum Regium utrumque, Latino Anglicum ibidem Regium, et Latino-Germanica aliquot, inprimis Fontem Latinitatis Corvini in consilium adhibui» (1708. évi kiadás előszava). Ezért van aztán, hogy ő azt a latin szókészletet nyújtja a tanulónak, a melyre a XVIII. században szükség volt az iskolában.

b) Azokat a dolgokat, a melyek MOLNÁR idejében szótárba valók voltak még, később azonban a szótárakból kihagyattak, P. PÁRIZ is mellőzi. Elhagyja a közmondásokat, el a prozódia tanítását elősegítő mnemotechnikai szempontból közölt verseket, mythologiai tulajdonneveket, sok idegen: német, francia földrajzi nevet stb. E helyett azonban beiktat latin-magyar szólásokat, frázisokat, keresztnneveket, magyar- és erdélyországi helyneveket. E helynevekre csak azt jegyzem meg, hogy az általa beiktatott helynevek latin alakja a XVI—XVII. század folyamán megállapított régi latin alak. Néhány példa megvilágosítja ez állításunkat.

A X—XV. századig a Balaton tavát latinul «lacus *Balatin* (*Bolotun*)»-nak nevezik emlékeink. A XVI—XVII. században azt mutatják ki tudósaink, hogy ezt egykor, t. i. a római időkben «*Volcea palus*»-nak hívták. Ugyanígy a X—XV. században *Clus* = Kolozsvár, *Brassou* = Brassó, *Dés* = Dézs stb.; XVI—XVII. századi tudósaink azonban azt mutatták ki, hogy *Dézs*t a római világban «*Comidava*»-nak, *Segesvárt* «*Sandava*»-nak, *Nagy-Enyedet* «*Colonia Anniana*»-nak, *Brassót* «*Tiasum*»-nak, «*Samozagetusa*»-nak, stb. hívták. P. PÁRIZ a maga szótárába ezeket a megállapított, s klasszikus latinoknak vélt neveket iktatta be.

Mindezekből látható, hogy P. PÁRIZ nem követte szolgai módon MOLNÁRT, hanem arra törekedett, hogy korának megfelelő szótárt szerkesztszen. A szótár első kiadása 1780-ban jelent meg; P. PÁRIZ halála után (+ 1716) pedig még négyszer, mégpedig 1762, 1767, 1782, 1801. években. Némely könyvekben szó van 1710-i

(vö. MAKKAI D.: P. Páriz Ferencz életrajza, Alsófehérm. tört. és rég. társ. évkönyve 8 : 28.), 1787-i (vö. VASS JÓZSEF értekezését a kolozsvári kegyes tanítórendi gymn. 1853/4. évi értesítője 11. l.), 1803-iki (id. SZINNYEI J. Magyar írók élete ÉDER J. K. íronál) kiadásokról is. E számok azonban sajtóhibák az illető művekben.

Az öt különböző kiadás azonban valójában csak három kiadás. Az 1708. és az 1762-i magyar és latin nyelvi anyagban teljesen egyenlő, az 1767. és 1782. évi kiadások szintén egyenlők, a mennyiben az 1782-i csak címlap-kiadás.

Ezek után részletesen tárgyaljuk az egyes kiadásokat.

Az első kiadás, mint már említettem, 1708-ban jelent meg közös címe: «Francisci Pariz Papai Dictionarum Manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum». A latin-magyar rész külön címe: «Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum et medullam purioris Latinitatis, ejusque genuinam in Lingvam Hungaricam conversionem, ad mentem et sensum proprium Scriptorum Classicorum, exhibens: Indefesso XV. Annorum labore, subcisi-vis, ab ordinariis negotiis, temporibus collectum, et in hoc Corpus coactum à Francisco Pariz Papai, Medicinæ Doctore, Ejusdémque Facultatis, in Celeberrima Academia Basileensi, Assessore; et in Illustri Collegio Nagy-Enyedensi Professore Publico. Leutschoviæ, Apud Hæredes Samuelis Brewer, Annò MDCCVIII.»

A latin-magyar részben JOSEPHUS SCALIGERnek egy verse után következik P. PÁRIZ előszava 1705-ből keltezve; ezután különböző P. PÁRIZhoz intézett latin és magyar magasztaló versek vannak közölve. Erre a tulajdonképeni szótár: a latin-magyar rész következik. A szótár végén «De asse» és «Monetæ Atticæ» egy lapon.

A magyar-latin résznek pedig ez a címe: «Dictionarium Hungarico-Latinum, Olim magnâ curâ à clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum; Nunc verò Revisum, et aliquot vocabulorum, in Molnariano desideratorum, millibus Latinè redditis locupletatum, Studiò et vigiliis Francisci Pariz Papai, Medicinæ Doctoris, et in Alma Enyedina Publici Professoris. Leutschoviæ, Apud Hæredes Samuelis Brewer, Annò MDCCVIII.»

A magyar-latin rész tartalma: Magyar-latin szótár + pótlások (címe: Paralipomena) + toldalék (címe: Mantissa).

Az egész szótárhoz pedig mellékelve vannak id. TSÉTSI JÁNOS sárospataki tanár magyar helyesírási szabályai. A melléklet címe: «Johannis Tsétsi Illustris Scholæ Sáros-Patak: Rect: in eaque SS. Theologiæ et Philosophiæ Professoris Observationes orthographico-grammaticæ, De recta Hungariçè Scribendi et Loquendi ratione, Post Obitum Auctoris Editæ à Johanne Tsétsi Fil.»*)

Minket mármost első sorban az érdekel, milyen P. PÁRIZ szótára két részében a magyarnyelvi anyag.

Minthogy a szótár két része a szerkesztés módját illetőleg nem egyforma, nem egyforma a két rész magyarnyelvi szókészlete sem. A magyar-latin rész ugyanis MOLNÁR ALBERT szótárának magyar-latin része, míg ellenben a latin-magyar rész P. PÁRIZ eredeti alkotása. Ebből mármost következik, hogy a magyar-latin részben több olyan szó van, a mely MOLNÁR ALBERT szótarába mint satóhibás alak került bele (vö. *főveg, kög, nemtő*), s a melyeket P. PÁRIZ meghagyott. Hibázott tehát J. KEMÉNY LAJOS, mikor a Nyr. 18: 138. lapján «P. PÁRIZ ritkább szavai» címmel P. PÁRIZ szótárának magyar-latin része alapján összeállított néhány szót, állítván, hogy ezek P. PÁRIZ szavai s köztük felemlíti a *kög, nemtő* stb. szavakat. A PÁRIZnak tulajdonított szavak közül csak azok PÁRIZÉI, a melyek MOLNÁR ALBERT 1621. évi kiadásában nem fordulnak elő. A latin-magyar rész azonban teljesen P. PÁRIZ saját alkotása, a melyet természetesen források alapján állított össze. Mindazonáltal a két rész meglehetősen egységes. Azzá teszi őket az egységes helyesírás. Ez onnan van, hogy a művet TSÉTSI JÁNOS korrigálta édesatyjának azon helyesírási elvei szerint, a melyek P. PÁRIZ szótára valamennyi kiadásához mellékelve vannak. A javítás, korrigálás oly lelkiismeretes volt, hogy MOLNÁR magyar-latin részében sokszor a szavakat is más rendbe szedték a helyesírás kedvéért; pl. MOLNÁRNÁL a *cs* jegye *cz*, TSÉTSINÉL *ts*. A *cs*-vel hangzó szavakat e szerint sorozta be az abéczé-rendbe PÁRIZ szótára.

*) Az 1708. évi kiadás több példányban ismeretes (vö. SZABÓ K., RMK. I.); a M. N. Múzeum példányának jegye: RMK. 2009.

A magyar szavakat P. PÁRIZ két csoportra osztja: köznyelvi szavak és tájszavak csoportjára. A tájszavak közé sorolja a mesterségek eszközeinek, házi szerszámoknak elnevezéseit, a melyeket különböző vidékeken máskép és máskép mondanak.*) Ezeket mind a szótárba nem iktathatta be, mert nem állt módjában Magyarország valamennyi nyelvjárását átkutatni. Azonban a köznyelvi szavak közt is két csoportot különböztet meg. Az egyik a ma is élő köznyelvi szavak csoportja. P. PÁRIZ ugyan sehol nem mondja azt, mi szerinte köznyelvi szó, latin-magyar szótárából azonban könnyű kitalálni, hogy köznyelvi szavakon erdélyi magyar társalgási és irodalmi szavakat ért. Az ő szótárában levő nyelv a XVII—XVIII. századi erdélyi magyar köznyelv. Erről különben a latin-magyar részből könnyen meggyőződhetünk, ha figyelmesen olvasgatjuk. Az első szótag nyújtása, a sok latin szónak a magyar beszédbe való keverése, az erdélyi városok latin neveinek közlése, és sok olyan szónak, a mely csak erdélyi magyar (vö. pl. *ejtel*, *pakulár*, stb.), köznyelvi szóul való feltüntetése, a magyar szavaknak erdélyies hangalakkal való közlése mind oly sajátosságai a szótárnak, a melyek igazolják, hogy P. PÁRIZ szótára, első sorban annak latin-magyar része a XVII—XVIII. századi erdélyi magyar köznyelv emléke.**)

A köznyelvi szavak másik csoportja P. PÁRIZ szerint a székely szavak csoportja. P. PÁRIZ tehát a székely nyelvet nem tartotta tájnyelvnek, hanem egyenrangúnak a magyar köznyelvvel (vö. szótárában a *Dialektus* szót). P. PÁRIZ idejében a székelyek-

*) «Nec sanè potuissèm hoc quicquid est laboris exantlare, sine frugali saltem Lingvarum harum in Europa principum cognitione; tot enim Versionum collatione videbar mihi genuinum sensum Vocabulorum et Locutionum Latinarum adeptus, nec aliud restabat, nisi ut de propria in Hungaricum Idioma conversione essem sollicitus, quod etiam fidelitèr, quantum potui, feci; nec dubito, quin multa horum ab aliis magis propriè reddi possint: non enim me ità latè expertum esse licuit, et omnium vasti Regni Hungariæ angulorum Idiotismos addiscere, ut patrii sermonis omnes characteres huic adscribere quitus sim; nam multa, præcipuè Utensilium et Artificialium Nomina, non eadem ubique Voce exprimuntur, sed alibi hæc, alibi illa rerum Nomenclatura est» (1708. kiadás előszava).

**) E nyelv részletesebb hangtani ismertetésébe nem bocsátkozunk, de felhívjuk a figyelmet arra a különbségre, a mely a hangállapotot illetőleg e korban a magyarországi könyvek és PÁRIZ szótára közt van.

ről az volt a felfogás, hogy a magyaroknál régibb lakosai az országnak. Az e korbéli historia ugyanis a magyarnyelvű népek két honfoglalásáról tanított. A magyarnyelvű hunok jöttek be először Scythiából, s ezen régi scythiai magyaroknak igaz maradványai a mai székelyek (vö. GELEJI KATONA, Magyar gram. 44. §.). Ezt a történeti tanítást vallotta P. PÁRIZ is, s azért a szótár magyar-latin részébe MOLNÁR A.-ból átvette azt, hogy: «*Székhely et Székelyek: Scechelum, Szekilii, Populus Transylvaniae, Ungarorum ex Scythia primitus egressorum reliquiae, vulgò Siculi*». E felfogásból mármost az következett, hogy a székely nyelvet is régibbnek tartották, mint a magyart. Ez az állítás azoknak az írásából, a kik a székely nyelvről megemlékeztek, ki nem mutatható ugyan (vö. VILMÁNYI LIBECZ MIHÁLY versét SZÉKELY ISTVÁN Chronicája legelején; SZAMOSKÖZY ISTVÁN, Mon. Hung. h. Irók 28 : (2) 377; BENKŐ, Transsilvania 1:403—404.). Hogy azonban valójában így gondolkoztak, azt legjobban bizonyítja P. PÁRIZ szótára.

P. PÁRIZ ugyanis a szótár előszavában ezt írja: «*Vetera quædam et jam ferè obsoleta Vocabula verè Hungarica, quibus etiamnùm Siculi nostri utuntur, passim inspersi, et addita voce Antiquè à vulgò usitatis distinxi*». P. PÁRIZ tehát szótárában azon szavak mellé, a melyek régiek és a magyar nyelvből csaknem kivesztek, a mennyiben már csak a székelyek használják, az antiquè «régiesen» szót tette. Jelen esetben éppen az antiquè szón van a hangsúly. Ha P. PÁRIZ a székely szavakat tájszavaknak fogta volna fel, akkor a kor szokása szerint a barbarè (vö. a «Mantissa» fejezetben: «*kása — piffa [barbarè]*»), corruptè szókkal jelölte volna meg őket. A tájszólást ugyanis a XVII. század és a XVIII. első fele elrontott, hibás beszédnek tartotta (vö. Lex. januale: «*solæcismus vitium sermonis in vocum copula — Szóllásban és írásban lévő égtelenség*»). P. PÁRIZ azon felfogása, hogy a székely tájszavakat régi, elavult magyar szavaknak tartotta, abból is következik, hogy P. PÁRIZ latin szavak mellé is szokta tenni az antiquè szót, mégpedig olyan latin szavak mellé, a melyek a klasszikus latin kort megelőző időből valók, tehát ó-latinok (vö. ilyen «antiquè» jelzetű szavakra a következő cikkek: *Danunt* pro dant | *Quippini*, Ant., már MA³-ban is «antiquum pro Quidni» | «*Taxim ... antiq. pro sensim ...*

«*Trapes ... antiquè pro Trapetus* | idevalók még: *depopulo*— | *festinis* cikkek is).

Abból azonban, hogy P. PÁRIZ a székely tájszavakat elavult, régi magyar szavaknak tartotta, nem következik, hogy mi is azoknak tartsuk. Több írónk és szótárírónk ugyanis P. PÁRIZ *antiquè* jelzését szóról-szóra vette,* s a helyett, hogy egy-egy szónál ezt írná: «székely tájszónak mondja P. PÁRIZ is», tévesen ezt írja: «*antiquè*, régi, elavult szó». Ez a hiba esett meg TOLDY FERENCZEN, a ki azt írja (vö. M. nemz. irod. tört.⁴ 107. l.), hogy P. PÁRIZ szótárába «számos mű-, valamint a székelyeknél még fennvult régi szót» iktatott be. S ezt találjuk sok szótárírónknál, a kik P. PÁRIZ alapján dolgoztak, így pl. WAGNER FERENCZ *Phraseologia*-jában, B. SZABÓ DÁVID *kisded* szótárában, KASSAINÁL (V. 240. *tunya* szónál), a NySz.-ban, CzF.-ban (pl. *kulyak*), innen SZILY NYŰSZ.-ban stb.

A következő sorokban összeállítom azokat a magyar szavakat, a melyek mellett *antiquè* áll s a melyeket székely tájszónak kell tartanunk. Itt-ott a szavakhoz megjegyzést fűzök; a székely tájszavak P. PÁRIZ szótárában a következők:

1. *Ar.*, *ara*. «Nürus, ús ... Menyem, Menyed. *Antiquè Aram*» | «*Ara*: Nurus, antiqu.»**)

A szóra még két eredeti adatunk van; ezek: a) MOLNÁR ALBERT 1621. évi kiadása, itt ez van: «*Ara*, sororis frater», b) NYÍRKÁLLAI TAMÁS glosszája, a hol ez olvasható: «*Avunculus* — anyad *ara*» (KOVACHICH, *Formulæ XIX.* l. és M. Acad. Ért. 1847. VII. 323.)

Mindazok a szótárírók, a kik az *ara* szót felemlítik, mint *avult* szót említik (vö. WAGNER, *Phraseologia nurus* alatt, B. SZABÓ, *Kisded Szót.*², KRESZNERICS, KASSAI III. 335, MÁTYÁS FLÓR.: *NySzót. Kis.*); a három adaton kívül más adatot a szóra nem ismerünk (vö. NySz., eredetre: MUNKÁCSI ÁKE.). Ma is áll az, a mit MÁTYÁS FLÓRIÁN *NySzótárkísérletében* írt, hogy «jutalmat érdemelne, ki *ara* irodalmi vagy népies használatát 1708. előtt kimutathatná».

2, *Bucz.* «*Butz*: antiqu. pro Tzomb, Coxa» | «Tzomb, antiq. *Bütz*: Femur, Ingvén, Femen».

Az értelmezést átvette már WAGNER *Phraseologia*-ja is (vö.

*) Lásd erről részletesen Magy. Nyelv III. 116—121.

**) Ha az idézet latin szóval kezdődik, akkor P. PÁRIZ szótára latin-magyar részéből való, ha pedig magyarral, akkor a magyar-latinból.

«*Femur* ... Ágyék, tzomb, antiqu. *butz*», u. o. «*Femen* . . . belső része a' *butznak*»), s azután legtöbb szótárunk. A *buc*, *bucez* szó a MTsz. szerint is székely és csángó tájszó.

3. *Czempély*. «*Coccetum*, genus edulii ex melle et papavere factum, *csikmák*, Székelyek *czömpölye*» (Irodört. Közl. VIII. 377.).

Ez a szó sem fordul elő a P. PÁRIZ-féle szótárban, hanem P. PÁRIZ jegyzőkönyvéből közölte DÉZSI LAJOS. A szó itt közlött jelentésében semmiféle szótárunkban sincs meg, de kétségtelen, hogy ugyanaz, a mi a székely *czempe* (= kolbászforma tekeres, a melyen a gyapotot pödrik, sodorják) MTsz. és GYARM. Voc.). A közlött adatban feltűnő a helyesírás.

4. *Csēmpē. Tsempe*, antiq. pro Kályha: *Testa fornacea, Fidelia fornacea*».

A MTsz. szerint a «kályhá»-t jelentő *csēmpē* szó (HORGER ANTAL értesítése szerint eredetibb alakja: *stēmpe* is előfordul a székelységben) csakugyan székely és csángó tájszó is.

5. *Csötört*. «*Quadrans*, ntis: Fertály, Valaminek negyed része, *Tsötört*. Antiquē.» P. PÁRIZból átvette WAGNER Phras.-ja (vö. «*Quadrans* — Negyed-rész, fertály, negyed, *tsötört*, antiqu.»).

MA.³-nál a m.-lat. részben ez van: «*Tsötört*: *Modius*», ugyanez van P. PÁRIZ magyar-latin részében «*antiquē*» jelzés nélkül.

A MTsz. szerint *csötört* ugyan székely és csángó tájszó, azonban más a jelentése. A szóban levő *csötört*-re vö. Schlägli szój.: *cantarius* — *cheter* (BesztSzój. = *csésze*), SZIKSZAI FABR., B. SZABÓ D. Kisded szót.² (*tsötör*: gabona-mérték neve p. o. véka), KASSAI V. 180. (*tsetres* edény), CzF., OklSz.

6. *Csunya*. «*Tsunya*: antiq. pro Földi magyaró: *Bulbo castanum, Apios*».

A MTsz. szerint csakis székely tájszó.

7. *Hézza* = hozzá. E székely alakra vö. MTsz. és P. PÁRIZnál való előfordulására l. *noisza* szónál.

8. *Iker*. «*Iker*: Antiqu. Kettős gyermek: *Gemelli, Gemini*». (Az adat megismételve WAGNER Phraseológiájában *geminus* szónál.)

Régibb szójegyzékeink közül megvan a Beszt. (45: *gemellus* — *yker*) és a Schlägliben (229: *gelinellus* [?] — *iker*es gyermek); l. még OklSzót. KASSAI szótárában (III. 20.) az van mondva, hogy «kettős gyermek» neve Erdélybenn, és Baranyábann *Szász* nevű Magyar falubann *iker* a' neve», CZUCZOR-FOGARASI szótárában is hasonló kijelentés van («közönséges népnyelven: *kettős*, *kettősök*). Nem lehetetlen, hogy ezt a tájszót a nyelvújítás terjesztette el (vö. SZILY, NyÚSz., itt kihalt szónak említve).

9. *Jósolás*. «Mantia, æ, Jövendölés. Antiquè, *Jósolás*».

Megjegyzem, hogy «Mantes ... *Jósoló*» | «*Jós*: Magus, Incantator ...» | «*Jósoló*: Fatidicus, Divinator, Vates» | «*Jósoló* asszony: Fatidica mulier» adatok mellett nincs az, hogy antiquè. *Jósol*-ra vö. SZABÓ D. Kisdéd Sz., SÁNDOR I. Toldalék, KASSAI szót. Nem lehetetlen, hogy itt az *antiquè* szó a lat. mantia-ra vonatkozik (hasonló eset: *festinis*).

10. *Konok*. «Konok: Antiq. Obstinatus, a, um» | «Konokolni magdt: Obstinare».

KASSAI (III. 189.) azt írja, hogy «konok ember szeremtsi szó». A NySz. csak P. PÁRIZból idézi «antiq.» jelzéssel; vö. SZABÓ D. Kisdéd Szót.², CzF.

11. *Kosztá*. «Ciconia: Eszterag, gólya. Antiqu. *Kosztá*» | «*Kosztá*: Antiq. Ciconia. Item. Nom. propr. Constantinus».

KASSAI (III. 204.), CzF., valamint a MTsz. szerint *kosztá* székely tájszó.

12. *Kulyok*. «*Kulyok*, pro Ököl: Antiq. Pugnus.»

GYARM. Vocab. (99. l.: *kujak*), KASSAI (III. 214: *kulyak*) és a MTsz. szerint (*kujak*) székely tájszó. CzF. és a NySz. tévesen mint elavult szót idézik.

13. *Me, mesze*. «En: Adv. Ihon, Imé, Ne, Imhol, Nesze. Antiquè *Me, Mesze*».

A MTsz. szerint (*ne, nesze* szónál) ma is székely tájszó.

14. *Noisza*. «Agedum: Adv. hortandi. Nosza hozzá. Antiquè *Noisza hézza*» | «Agité: Adv. Nosza rajta. Antiqu. *Noisza ritta*» | «Nosza: Age, Agesis. Antiq. *Noisza*».

Hézza és *ritta* ismert székely alakváltozatok (vö. MTsz.); *noisza* azonban más forrásból ismeretlen.

15. *Odor*. «*Odor*, pro udú: antiq. Cavum, i.»

Odor székely tájszó ugyan (vö. MTsz.), azonban P. PÁRIZ latin-magyar részében nincs székely szónak jelezve, mert itt ezt olvassuk: «Cava, æ: Udú, *Odor*, Odú».

16. *Rajta* ∞ *ritta*, vö. *noisza*.

17. *Rittyenek*. «*Rittyenek*: antiq. pro Tsattanok: Crepo, as».

A MTsz. szerint is székely tájszó; KASSAI (IV. 230.) szerint *rittyent* a «Duna mellékén» is járatos.

18. *Tege*. «Heri ac Here: Adv. Tegnap, Tegetlen, A' tege. antiquè.» | «*Tege*, Antiquè, pro Tegnap: Heri».

Székely tájszónak mondja GYARMATHI, Voc. 101. l., BENKŐ, Transsilvania I. 403, KASSAI V. 75, CzF., MTsz. A NySz. *tégé*-nek közli antique jelzéssel.

19. *Tonya*. «*Tonya*: Antiqu. Lacus». Ugyane szó *tanya* alakváltozata *antique* jelzés nélkül így van közölve: «*Tanya*: Locus piscaturæ».

A MTsz. szerint a *tanya* szó *tonya* alakváltozata székely tájszó.

20. *Tunya* «*Tunya*: Antiq. pro Könnyű: Facilis, e» | «*Tunya**) dolog: Facile».

KASSAI (V. 240.) «*vox obsoleta*»-nak mondja tévesen; ma is székely tájszó a MTsz. szerint. A NySz. *tunya* 1. alatt levő idézete (Mon: Apol.-ból) a 2. *tunya* alá való. CzF. azt írja, hogy a szó MOLNÁR ALBERT szótárában is előfordul; ez tévedés, mert itt P. PÁRIZ nevét összeeszeréli a szótár a MOLNÁR ALBERTÉVEL.

Ime felsoroltam mindazokat a szavakat, a melyekről P. PÁRIZ azt mondja, hogy székelyek s a melyeket nyilván úgy gyűjtött össze, mint GYARMATHI SÁMUEL a nála közlöttek (vö. Vocabulariuma Toldalékát). A gyűjtemény sokkal helyesebb, mint pl. a BENKŐ JÓZSEF-féle (vö. Transsilvania I. 403—404.), a hol több szó székely tájszónak van mondva, holott nem csak az. Hogy különben P. PÁRIZ az *antiquè* jelzéssel milyen óvatosan bánt, mutatja az, hogy sok oly szó mellé, a mely mai ismereteink szerint is csupán, illetve főleg erdélyi — tehát nemcsak székely — a jelzést ki nem tette. Így pl. a *kabala*, *katzola*, (vö. equa), *ejtel* (több helyütt a lat.-m., és m.-lat. részben), *szöllő-mont* (vinacea szónál), *pakulár* (opilio alatt) stb. szavaknál, a melyek erdélyi, részben székely tájszavak is, nincs *antiquè* jelzés.

A székely tájszavakból azt látjuk, hogy P. PÁRIZ gondosan gyűjtött vagy gyűjtetett szótára számára. Az a kérdés mármost, hogy P. PÁRIZ szótára latin-magyar része kidolgozásánál a magyar szókészletet illetőleg használt-e nyomtatott forrásokat is. Én ugyanis úgy látom, hogy P. PÁRIZ a latin-magyar részben egyetlen egy szót se nyomtatott le, a melyet ne ismert volna (a m.-lat. rész e tekintetben kivétel, mert ez tulajdonképp MOLNÁR ALBERTÉ). A nyomtatott forrásokat illetőleg az a nézetem, hogy P. PÁRIZ felhasználott több olyan szótárkát, a melyek az ő tanuló és tanári éveiben az erdélyi iskolákban használatosak voltak. Így pl. határozottan ki lehet mutatni, hogy P. PÁRIZ a COMENIUS-TSAHOLCI-BIHARI-féle «Index vocabulorum»-ot (vö. itt a 3. szám alatt, NyK.

*) A másik *tunya* szó PP.-nál *túnya*.

XXXVI. 294.) felhasználta műve megalkotásánál (erre nézve vö. az effominatus, sarcina, vespertilio, pumilio, stb. szavak értelmezését). Úgy látszik, WENDELINUS «Medulla Latinitatis»-a is megfordult a kezében, mert itt-ott szóról-szóra való egyezéseket találunk (vö. Med. Lat. «resupinare-fel-dőjtteni, Hanyattá fordítani» = PP¹: «resupino-feldőjtöm, Hanyattá-fordítom»). Ez a két szótári mű P. PÁRIZ tanuló éveiben tankönyv volt az erdélyi ref. iskolákban, s így érthető, miért használta őket P. PÁRIZ.

Kétségtelen dolog azonban, hogy P. PÁRIZ a MOLNÁR szótára latin-magyar részében levő értelmezéseket is sokszor szóról szóra átvette; erre számtalan példát lehet felhozni (vö. pl. MA³: «Mango — Martalotz, Az ki embert Lovat vagy egyebet lop, elad» = P. P¹: «Mango: martalótz, a' ki embert, lovat, vagy egyebet lop, el-ad vagy tserél»). Más forrásokat azonban nem tudok kimutatni; így nem tudom kimutatni, hogy CALEPINUSt mennyiben használta P. PÁRIZ (vö. MOLNÁR JÁNOS, Magy. Könyvház XVIII. 15. Pest 1802).

Végül P. PÁRIZ latin-magyar szótára magyar nyelvi részére csak azt jegyzem meg, hogy bővebb és sokkal kritikaibb, gondosabb és megbízhatóbb összegyűjtése a magyar szókészletnek, mint a MOLNÁR ALBERT szótárában levő. Az pedig, hogy gondos helyesírással vannak közölve a magyar szavak, csak növeli nyelvészeti tekintetben a szótár értékét.

Áttérünk mármost a különböző kiadások ismertetésére.

P. PÁRIZ halála után († 1716) még négy ízben jelent meg a szótára, mégpedig 1762-ben Nagyszombatban, 1767-ben és 1782-ben Nagyszebenben, 1801-ben Nagyszebenben (a latin-magyar rész) és Pozsonyban (a magyar-latin rész).

Az 1762. évi kiadás a Jézus-társaság nagyszombati nyomdájából került ki. Biztos dolog, hogy a sajtó alá rendező valamelyik jezsuita volt, a kit azonban név szerint megnevezni nem tudunk. Az 1708. évi editio princepsből a sajtó alá rendező csak a bevezetés azon helyeit hagyta ki, a melyekből következtetést lehetett vonni, hogy a mű református iskolákban használt tankönyv.*) Egyébiránt pedig se a latin részben, se pedig a ma-

*) Címe: «Dictionarium latino-hungaricum . . . a Francisco Pariz Pápai . . . Tyrnaviæ, Typis Collegii Academici Societatis Jesu, Anno

gyar részben nem bővítette az anyagot. Ez a kiadás tehát a latin és magyar nyelvi anyagot illetőleg teljesen egyenlő az első kiadással. A mit a sajtó alá rendező a kiadás körül tett, az abból állt, hogy az első kiadás sajtó- és fordításbeli hibáit, a melyek az 1708. évi kiadás végén fel vannak sorolva, kijavította, továbbá abból, hogy a szavakat itt-ott helyesebb sorrendbe szedte és a szótár végén közölt pótlásokat a maguk helyére iktatta. Az 1708. évi kiadásban pl. a lat. részben a *molossus* szó nincs a maga helyén (ugyanígy az 1767, 1782, 1801. évi kiadásban), az 1762. évi kiadásban helyes az ábéczé-rend. Hadd álljon itt néhány sajtóhiba is: 1708. évi kiadás: «Bonósus: m. 2. Egy Római írásban gyönyörködő Tsaszar». A kiadás végén a sajtóhibák közt meg van mondva, hogy *írásban* sajtóhiba *bor ivásban* helyett. A sajtóhiba csak az 1762. évi kiadásban van kijavítva (vö. «Bonosus: Egy Római *bor ivásban* gyönyörködő Tsaszár»), ellenben javítatlan az 1767, 1782, 1801. évi kiadásokban.

Újítás, bővítés azonban nincs a szótárban. Úgy látszik azonban, hogy ez a nagyszombati kiadás nem volt nagyon elterjedve. Abból ugyanis, hogy a Bod-féle kiadásban több olyan hiba van (vö. *molossus*, *bonusus*), a mely az 1762. évi nagyszombatiban ki van javítva, valamint abból, hogy Bod Péter a maga kiadásában azt mondja, hogy Erdélyben nagyszombati kiadást nem is láttak (vö. az 1767. évi kiadás előszavát: «Editionis autem Tyrnaviensis nulla tunc in Dacia apud Eruditos commemoratio»), joggal következtethetjük, hogy a jezsuiták kiadása nem volt elterjedve.

Új kiadásra volt tehát szükség, s ezt a kiadást Felső-csernátoni Bod Péter, magyar-igeni ref. lelkész rendezte sajtó alá. Az egyik ok, a mely Bod Pétert arra indította, hogy P. PÁRIZ szótárát kiadja, az volt, hogy az 1708. évi kiadás már nehezen volt megszerezhető, a másik ok pedig az, hogy P. PÁRIZ 1708-dik évi kiadása bővítésre, javításra szorult.)* Ez

M. DCC. LXII.) A magyar-latin rész folytatólagos lapszámozással. Sok példányban ismeretes, a M. N. Muzeum példányának L. lat. 939. a jegye.

*) «Exemplaria Editionis Leutschoviensis intra quinquaginta et amplius Annos adeo defecerant, ut vel insano pretio haberi nequirent. Nec erat qui in iteranda ejus Editione laborem periclitaretur; neque alii, qui vicem explerent comparebant libelli»; 1767. évi kiadás, Előszó.

utóbbin a nagyszombati kiadás sem segített, mert hiszen az 1762. évi kiadás terjedelemre teljesen egyforma az 1708. évi editio princeps-szel. Más okok is közreműködhettek, hogy Bod a szótárból új kiadást rendezett sajtó alá. Ez az ok pedig az lehetett, hogy Bod Péter P. Páriz könyveinek, jegyzeteinek a birtokába juthatott, s e jegyzetekből látta, hogy P. Párizt műve újabb kiadásában meggátolta ugyan halála, de abbeli fáradozásában, hogy míg élt, művét tökéletesítse, nem akadályozhatta meg. Ezt az okot olvasom ki Bod Péter előszavából, a mely az 1767. évi kiadásban olvasható (vö. «In Dictionario autem Hungarico-Latino multa sunt addita ex Autoris Annotationibus manu sua scriptis, multa ex propriis observationibus»), s ezt az 1767. évi kiadás magyar-latin részének címlapjáról (vö. «Tam ex ejusdem Philoponi F. P. Pápai secundis curis ac Notationibus Mss. quàm Propriis et aliorum Observationibus, expletis quæ defuerunt, amputatis quæ superfuerunt et vocibus quibusvis in suum ordinem redactis volentium usibus editum»).

Az új kiadás 1767-ben Nagyszébenben Sárdi Sámuel nyomdájában jelent meg, s címe: «Francisci Pariz Papai Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latino-Germanicum». E közös címen kívül külön címe van a latin-magyar, s külön a magyar-latin résznek.*)

*) A latin-magyar rész címe: «Dictionarium latino-hungaricum, succum et medullam purioris latinitatis, ejusque genuinam in linguam hungaricam conversionem, ad mentem et sensum proprium scriptorum classicorum, exhibens: Indefesso XV. annorum labore, subcisivis, ab ordinariis negotiis, temporibus collectum, et in hoc corpus coactum à Francisco Páriz Pápai, medicinæ doctore, ejusdemque facultatis in celeberrima Academia Basileensi Professore publico. Nunc vero proverbii selectioribus interspersis, glossariolo voces medii et nostri ævi, in historiis, et regum Hungariæ decretis occurrentes, insolentiores, etc. explicante, nominibus propriis apud Hungaros usitatis, nummorum hungaricorum, hebraicorum, græcorum, romanorum tabellis, siglarum romanorum expositione, aliisque necessariis et jucundis accessionibus locupletatum intentione ac labore Petri Bod, de F. Tsernáton, V. D. Ministri M. Igeniensis. Novæ huic Editioni nunc primum addita est Lingva Germanica in Parte posteriori. Cibinii, Sumtibus Samuelis Sárdi Typographi, Anno MDCCLXVII.» — A magyar-latin rész címe: «Dictionarium Hungarico-Latinum, Olim magnâ curâ à clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum, Tandem Revisum, et aliquot vocabulorum, in Molnariano desideratorum,

A kiadásnak következő a tartalma:

a) BOD PÉTER bevezetése, a mely a magyar szótárirodalmat ismerteti. Ez ismertetésről könnyű kimutatni, hogy MOLNÁR ALBERT nyomán készült (vö. hogy MURMELLIUS Lexiconáról [szerinte és MOLNÁR A. szerint Nomenclatura] CALEPINUS szótára után beszél).

b) P. PÁRIZ 1708. évi kiadásban olvasható előszava és hozzá írt költemények újra lenyomtatva.

c) Latin-magyar szótár, a mely bővítve van, vö. pl.

1708, 1762.

«Dimidium, ii — Fele. Dimidium plus totò: Mindenkor jobb aprónként költeni, mint igen bővön. Vix dimidium dixeram: Alig végeztem-vala felét beszédemnek.

1767. és 1782, 1801.

Dimidium, ii: Fele. Dimidium plus totò: Mindenkor jobb aprónként költeni, mint igen bővön. Vix dimidium dixeram: Alig végeztem vala felét beszédemnek. *Dimidium facti, qui bene capit habet*: Jól kezdett éneklés kántornak nem nehéz.»

Sok ilyen bővítést lehetne felhozni, de elég ez az egy is.

d) Magyarországi latinság szótára, melynek czíme: «Glossariolum, In quo Medii et Nostri ævi quaedam Voces explicantur». A szótár e részében is MOLNÁR ALBERT hatását látom, a ki közli a magyar királyok latin törvényeiben előforduló nehezebb latin szavak magyarázatát. Hogy ez mily szükséges volt abban a korban is, mutatja, hogy az 1786-iki Mercur von Ungarn szerkesztője: KOVACHICH M. 124—136. lapján 100 darab körmöczi aranyat tűzött ki egy ily szótár megírására (vö. Erd. Múzeum I. 32.).

e) «Nomina propria apud Hungaros usitata». E fejezetben

millibus Latinè redditis locupletatum, Studiò et vigiliis *Francisci Pápai*, Medicinæ Doctoris, et in Alma Enyedina Publici Professoris. Nunc verò Tam ex ejusdem Philoponi F. P. Pápai secundis curis ac Notationibus Mss. quàm Propriis et aliorum Observationibus, expletis quæ defuerunt, amputatis quæ superfuerunt, et vocibus quibusvis in suum ordinem redactis, volentium usibus editum; Operá *Petri Bod*, de F. Tsernáton, V. D. Ministri M. Igeniensis. Novæ huic Editioni nunc primùm solertia Typographi addita est Lingva Germanica. Cibini Sumtibus Samuelis Sárdi Typographi Anno MDCCLXVII.» E kiadásból sok példányt ismerünk; a m. n. múzeumi példány jegye: L. lat. 942.

régi emlékeinkből, első sorban a Várad Regestromból kieszed egy csomó nevet, a melyeket ő magyaráz. *) Így pl. azt mondja, hogy *Miksa* = Maximilianus. Ez a magyarázata elterjedt. Olyan neveket azonban, a melyekről Bodnak az volt a nézete, hogy pogány magyar személynevek (pl. Árpád, Attila stb.), e jegyzékbe fel nem vett.

f) Magyar pénzek és római siglák felsorolásával, s egy római naptári táblával végződik a kötet. Bod szerint ezek KIRSCHIUS szótárából vannak átvéve.

A magyar-latin részben LUCRETIVSNAK egy verse után, a mely a szógyűjtésre vonatkozik, következik a tulajdonképpeni szótár, melyet egy pótlék (Addenda), egy toldalék (mantissa) és TSÉTSI I. «Observationes orthographicae» műve követ.

A magyar-latin részre azt kell megjegyeznünk, hogy:

a) Bővített kiadás, melyben a bővítések részint P. PÁRIZ jegyzeteiből, részint Bod PÉTER gyűjtéseiből kerültek ki.

b) A magyar-latin részben a szavak németül is vannak értelmezve, a mint azt már a címlap («Novæ huic Editioni nunc primùm solertiâ Typographi addita est Lingva Germanica») és a latin-magyar részben levő előszó is mondja («Ne quid dicam de Lingva Germanica, quæ nunc Primùm, non parvâ Solertissimî Typographi Samuelis Sardi industriâ est adjuncta»). Bod sehol sem mondja, ki volt a német szavak beiktatója, a közel egykorú erdélyi szász művekből azonban meg lehet állapítani, hogy a magyar szavak német értelmezője FELMER MÁRTON nagyszombati hitszónok volt (vö. Siebenbürg. Quartalschrift VI. 155: «Die deutschen Wörter hat unser gelehrter Martin Felmer beigefügt»; KÁTAI G., Vasárnapi Ujság 1860. 632—634., TRAUSSCH Schriftsteller-Lexikon I. 297. s utána SZINNYEI J. Magyar írók élete és művei tévesen írja, hogy FELMER német «register»-t készített, a «register» csak az 1801. kiadásban van s ez ÉDER műve, l. lejjebb). A német értelmezéssel azonban a kortársak nem voltak megelégedve. SÁNDOR ISTVÁN azt mondja (Sokféle VIII. 46.), hogy «felettébb rosszul van tolmácsolva», s ugyanezt olvassuk MÁRTON JÓZSEFNél is (l. MÁRTON Elmélkedések 7. és 1800. évi m. n. szótár XVIII. l.). Végül megjegyzem, hogy MÁRTON JÓZSEF szótárainak

*) Ezekről részletesen lásd M. Nyelv III. 4-ik füzetében.

ismertetése kapcsán fogok szólani arról, miért kellett nálunk a XVIII. század második felében német-magyar, illetve magyar-német szótár.

Az 1767. évi kiadást tizenöt év múlva újabb kiadás követte. P. PÁRIZ szótára 1782-ben új lenyomatban jelent meg. A kiadásnak ugyanaz a címe, a mi az 1767. évben megjelentnek; a különbség a címben az, hogy a latin-magyar részben a nyomtató így nevezi meg magát: «Sumtibus Samuelis Sárdi et Martini Hochmeister Cæs. Reg. Privilegiati Typographi, et Pibliopolæ (sic!) Anno MDCCLXXXII», a magyar-latin részben meg így: «Novæ huic Editioni nunc secundò solertiâ Typographi addita est Lingva Germanica. Cibirii, Sumtibus Martini Hochmeister, Cæs. Reg. Typographi et Bibliop. Privil. Anno M. DCC. LXXXII».*)

Ez a kiadás tartalomban, terjedelemben egyszerű lenyomata az 1767. évinek. Ugyanazok a sajtóhibák (vö. pl. 234, 42a. *scavie* a helyes *scabie* helyett) itt is, ott is, úgyhogy ez újabb kiadást csak *czimlapkiadás*nak kell tekintenünk. Egyébiránt ezt már SÁNDOR ISTVÁN is tudta, a ki ezeket írja: «1782-ben csak a Homlok levele ujult meg, mert a többi az 1767-iki» (Sokféle VIII. 46.), majd egy más helyen (Sokféle X. 70, 71.) ezt mondja:

«Soha talán egy könyvnyomtató sem érdemlette-úgy meg, hogy a' nyomtatott Munkájával tserbe maradjon, mint Hochmeister Szebeni könyvnyomtató a' Magyar és Deák Szókönyvével. Az ő valóságos karantsi Betűi olly kopottak, hogy szégyen 's gyalázat egy egy Ország Fővárossának könyvnyomtatójára nézve. De ez még tűrhető volna, ha a' könyve mindenfelől a' sok nyomtatásbeli hibákkal olly teli nem volna.**) Ezen könyvnek előbbeni Szebenben Sárdi által lett 1767-diki kiadása sokkal különbb. Sőt most is ezen könyv első Részének Pozsonban Landerer által történt kinyomtatása jóval többet ér valamint betűire, úgy papirosára nézve is».

*) E kiadásból sok példány forog közkézen. A M. N. Múzeum példánya L. lat. 944. jelzet alatt található.

**) Jegyzetben ezt írja: «Még sem tartotta méltónak ő Kegyelme, hogy legalább a' könyv végén az Erratáit említse. Hihető azon okból, hogy a' vevők a' sokaságtól meg ne ijedjenek».

SÁNDOR ISTVÁN e szavai után, a melyek teljesen helyesek, nem szükséges bővebben szólnunk e kiadásról, melynek csak a «homloklevele» más, mint az 1767-diki kiadásnak. Áttérünk mármost az utolsó kiadásra, a mely 1801-ben jelent meg.

A legelső, a mit a kiadásról megjegyzünk, hogy latin-magyar része Pozsonyban Fűskúti LANDERER MIHÁLY nyomtatójából került ki, míg a magyar-latin-német rész HOCHMEISTER MÁRTON nagyszebeni nyomdász sajtójának terméke (vö. Lectori salutem előljáró beszédet).

A kiadás latin-magyar részének ugyanaz a címe, a mi az 1767. évinek, a különbség csak az, hogy «Petrus Bod» után ez van: «Editio Nova, aucta et emendata. Tomus I. Novæ huic Editioni additum est in Tomo II. Repertorium Germanicum alphabethico ordine redactum. Posonii et Cibirii I. M. Landerer de Fűskút et M. Hochmeister 1801.»*)

A magyar-latin résznek ez a címe: «Dictionarium vngaro-latino-germanicum olim stydio Alberti Molnár, Francisci Páriz-Pápai et Petri Bod conscriptum, nunc revisum, emendatum et vocabulivm cum aliis tum imprimis technicis, ad philosophiam, mathesim, physicam, chemiam, phythologiam et zoologiam pertinentibus avetum opera Josephi Caroli Eder. Tomus II. Cibirii et Posonii T. S. M. Hochmeister et M. Landerer».

A latin-magyar rész több cikkel bővítve van (vö. Dyndymene, Diogenes, Napoca stb.), illetve a régi cikkek itt-ott javítva vannak (vö. pl. dimisus). Általában azonban kevés a változtatás, még sajtóhiba is van benne annyi, mint az előzőkben (Sokféle VIII. 46.). Annál bővebb a magyar-latin-német rész. Mindenekelőtt e részhez ábécze-rendbe szedett német szómutató van csatolva (Deutsches Repertorium, als nothwendiger Anhang zu dem ungrisch-lateinisch-deutschen Wörterbuche des Pariz Papai), melynek az volt a feladata, hogy a német olvasmányok alkalmával segítségére legyen a magyar írónak, esetleg tanulóknak. De hogy mily nehéz volt e szómutató használata, mutatja, hogy ha pl. valaki tudni akarta, hogy a *gleich* szó mit jelent magyarul, hát 32 helyen kellett utána nézni (l. erről MÁRTON József Észre-

*) Sok példány ismeretes e kiadásból; a M. N. Múzeumának jelzete L. lat. 945.

vételek 4. l.). Sok újítás volt a magyar-latin-német részben is. ÉDER JÓZSEF KÁROLY, e rész sajtó alá rendezője már a címlapon azt mondja, hogy sok tudománybeli műszót iktatott be részint a bölcselet, a számtan, a fizika, részint pedig az állattan, növénytan köréből. Ez időkben ugyanis a tudományos műnyelvet magyarították íróink, a latin kifejezéseket magyarokkal pótolták. E neológiai alkotásokkal, a melyekről részletesebben MÁRTON JÓZSEF szótárai alkalmával szólunk (vö. szótára bevezetését), számolni kellett a szótárírónak is, s sokat be kellett iktatnia, ha azt akarta, hogy műve a kor színvonalán álljon. ÉDER J. KÁROLY sok ilyen csinált terminus technicust iktatott be a P. PÁRIZ-féle szótár 1801. évi magyar-latin-német részébe. E szavak egyikét-másikát már SÁNDOR ISTVÁN is szóvá tette. Így SÁNDOR I. ezt írja (Sokféle X., 13. 14.):

«*Műszer* nem Instrumentum, a' mint ÉDER úr deákozta, hanem Materia, Materiale, Zeug, Stoff, a' mint Bod tette ki.... Ugy szinte *Felekezni* nem Conspirare, Factionem conflare, hanem annyi mint Barátkozni, Amicari. *Felekezeti* sem Factio, hanem inkább Amicitia, Amicatio v. Coetus.... Az említett Úr a' *Bányászatot* is több más új szavakkal a' Szókönyvünkbe béhozta, 's Metallumnak deákozta. Hogy a' *Bányászat* újonnan jól faragott magyar szó legyen, azt megengedem, de az Értzet nem jelentheti, hanem inkább a' Bányász Tudományt, Mesterséget, avagy Munkát.»

Nem gondolnám, hogy az említett és a szótárban lévő többi nem említett szavak közül ÉDER egyet is csinált volna. Így pl. a *műszer* megtalálható MÁRTON JÓZSEF 1800. évben megjelent magyar-német részében («*műszer*, 1. das Werkzeug, 2. az állatokban és növényekben az organok, v. műszerek, Die Organe od. Werkzeuge, u. o. előbeszéd XI., XII. lap: *műhszer*), ugyanitt találjuk a «*bányászat*, das Metall» szót is. Minthogy MÁRTON JÓZSEF nem faragott új szókat, valószínű, hogy e két adat is régebbi írók műveiben megtalálható; ő «azok közül a' számos új szók közül, mellyek tíz-tizenkét esztendő óta támadtak» (vö. 1800. évi magyar-német szótár XVI. lap) csak a «közönségessé lettek»-et vette fel egykorú írók műveiből. Ugyanezen írókból merített ÉDER is, a kik bizonyára FÖLDI, DUGONICS, BARÓTI SZABÓ D., BARTZAFALVI SZABÓ D. A nyelvújítási adatokon kívül ÉDER

azzal is bővítette a szótár anyagát, hogy több székely szót iktatott a magyar-latin részbe. Ezeket a szavakat *sicul.* (esetleg *székely szó*) jelzéssel látta el. Ezek a *sicul.* jelzetű szavak tehát nem P. PÁRIZ, hanem ÉDER székely szavai (összeállítva, s P. PÁRIZ szavainak feltüntetve Nyr. XVIII. 370, STEUER JÁNOS).

P. PÁRIZ szótáráról mármost a kövekezőket állapítottuk meg: A szótár öt kiadást ért, melyek két főtípusra vezethetők vissza: α) 1708, 1762, β) 1767, 1782, 1801. A β) kiadásokban német nyelvi bővítés és neológiai alkotások vannak. A német értelmezések igen hibásak.

6. P. PÁRIZ követői. P. PÁRIZ követőinek azokat a két vagy több nyelvű szótárak szerzőit nevezem, a kik a XVIII. század folyamán és a XIX. század elején P. PÁRIZ szótárának értelmezéseit szóról szóra kiírták, vagy pedig a P. PÁRIZ-féle szótári anyagot bővítették azzal a világos czéllal, hogy ők P. PÁRIZ szótárát akarják kiegészíteni. Azok a szótárírók azonban, a kik P. PÁRIZ művét csak azért használták a maguk szótára megalkotásánál, hogy művük teljesebb, tökéletesebb legyen, a kik tehát csak mint segéd munkát, illetve forrásmunkát használták P. PÁRIZ Dictionarium-át, ezeket a szótárírókat nem tarthatjuk P. PÁRIZ követőinek. BARÓTI SZABÓ DÁVID, KRESZNERICS FERENCZ vagy MÁRTON JÓZSEF tehát nem nevezhetők P. PÁRIZ követőinek, ellenben SÁNDOR ISTVÁNT annak kell tartanunk, mert az ő Toldaléka P. PÁRIZ magyar-latin részének kiegészítése. P. PÁRIZ szótára követői szerintem a következők:

a) «Toldalék» 1794—1797 tájáról. A M. N. Múzeum könyvtárában van egy 4-rétű magyar-latin szótár (jelzete «L. hung. 67.»), melynek nincsen címlapja. A szótár három részből áll, mely részeknek ezek a címei: Tóldalék, Morsalék, Szeresd-meg. Semmi egyéb közelebbi meghatározás nincs a művön. A címek után az ember azt hinné, hogy e szótárka egy nagyobb műnek lehetett a toldaléka, a minthogy e korban szokás volt «Toldalék» czímen szótárt mellékelni a műhöz (vö. pl. MARIAFFY Kis frazeológiáját 1788-ból, B. SZABÓ Magyarság virágiban 1803-ban stb.). Mindeddig azonban se én, se más nem talált olyan könyvet, a melynek ez függeléke volna. Sőt azt tartom valószínűnek, hogy e Tóldalék önállóan megjelent könyv, a mely sohase volt semmi könyvnek a függeléke (vö. SÁNDOR I.

Toldalékát, a mely önállóan jelent meg). Erre a következő bizonyítékok vannak:

α) A múzeumi példány olyan számozással van (A—U-ig, összesen 20 kéthasábos negyedréti levél), a mely valószínűvé teszi, hogy a *Toldalék* önállóan megjelent könyv.

β) A múzeumi példányon kívül e negyedréti *Toldalékból* még egy példányt ismerek, s ez SZÜRY DÉNES tulajdona. Ez a példány DUGONICS ANDRÁSÉ volt, a ki 1790—1803. közt megjelent 15—20 negyedréti apróbb nyomtatvánnyal «*Analecta*» címmel egybe kötötte.

γ) A két ismert negyedréti példányon kívül ismerünk egy harmadik példányt is. Ez 12-ed réti egy hasábos 78 levélre terjedő kiadás, a mely különben szóról-szóra, betűről-betűre egyezik a 4-ed réti kiadással. Ez a kiadás csak másképp tördelt kiadás, különben ugyanaz, a mi a múzeumi példány. Ez a példány SZÉLL FARKAS tulajdona. E 12-ed réti kiadás nem jelenhetett volna meg ugyanazon mű függelékeképpen, a melynek függeléke a 4-ed réti lehetett volna.

Elfogadhatjuk tehát azt kiindulópontul, hogy e *Toldalék* önállóan megjelent szótári mű.

E szótári műre a nyelvészek figyelmét BARTHA JÓZSEF hívta fel «*Toldalék. Egy ismeretlen szótár a nyelvújítás idejéből*» című értekezésében (l. Magyar Könyvszemle, új foly. V. 184—190, 405.). BARTHA értekezése, valamint a saját kutatásaim alapján írom e szótárról a következő sorokat:

A legelső dolog, hogy megállapítsuk, minő források alapján készült a *Toldalék*. Az első, a mit észreveszünk, hogy a szavak egy része latinul van értelmezve, más része pedig értelmezés nélkül van, pl.: Értelmezéssel: «*Anda Pál hadába való: Uxorius*» | «*Jákó báltzája: Baculus Astronomicus*» | «*János pap országa: India, Utopia*» stb.; értelmezés nélkül: «*Kalóz, ármás, dúló, rabló, tolvaj, kóborló. Kalózolni; zsákmányolni rablani*» | «*Kandalló, lángalló, tűz hely a' szobában*» stb. Az értelmezés nélkül való magyar szavakról nagyon könnyű kimutatni, hogy azok BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótárának 1792. évi, tehát második kiadásából valók (vö. M. Könyvszemle V. 186.). Az értelmezéssel való szavak jórésze meg P. PÁRIZ Dictionariumából való. E szótárnak

BOD-féle kiadását dolgozta fel a mi írónk, s ki lehet mutatni, hogy célja volt mind azt, a mi a latin-magyar részben megvan, de a magyar-latinban hiányzik, a magyar-latin részbe beledolgozni. Így pl. a Bod-féle «Nomina propria»-kat (vö. *Basa*, *Bas*: Basilius, *Bala*, *Balds*: Blasius stb.) a mi írónk mind ábéczerendbe szedte s közölte. Épp ezért azt hiszem, hogy a szerzőnek az volt a célja, hogy P. PÁRIZ Dictionariuma magy.-lat. részéhez nyújtson pótlékot. Ezt igazolhatja részben az is, hogy a múzeumi példány kötési tábláján, a mely a XIX. század elejéről való, az van nyomtatva arany betűvel, hogy «Appendix ad P. Papai Dictionariumum.» Tehát a *Tóldalék*ot a kortársak is P. PÁRIZ szótára toldalékának tekintették, s ezért tárgyaljuk mi is P. PÁRIZ követői közt e szótáríró.

Azonban P. PÁRIZ magyar-latin részéhez nemcsak azok a pótlások kellettek, a melyek a latin-magyar részből pótlándók a magy.-lat. részbe, hanem kellettek más ott hiányzó magyar szavak is. Így kellettek tájszavak, kellettek nyelvújítási, mégpedig tudományos műszavak. A XVIII. század végén és a XIX. elején szótáríróinknak számolniuk kellett a tudományos műnyelv és az irodalmi köznyelv terén megindult nyelvújítással. P. PÁRIZ 1801. évi kiadásában vannak ugyan neológiai alkotások, de az előző kiadásban (1782) alig egy-kettő (pl. *szótár*). A *Tóldalék* szerzője ezzel az új szófaragó iránynyal is számolt, a mikor B. SZABÓ DÁVID Kisded szótára második kiadásán kívül más forrásokat is használt. Ilyen forrása a BARTZAFALVI SZABÓ DÁVID fordításához, «Szigvárt klastromi történeté»-hez (Pozsony 1787. I., II.) mellékelt «Szótár: Dictionárium». E forrását könnyű felismerni, mert a *Tóldalék* írója BARTZAFALVI SZABÓ ZÚZOROS: Januarius, *Enyheges*: Februarius, *Olvanos*: Martius, *Nyilonos*: Aprilis stb. hónapneveit mind közli.

A 1792. évi Kisded Szótáron és az 1787. évi «Szigvárt»-ban közölt «Dictionárium»-on kívül van a *Tóldalék* írójának még egy forrása, a mely fontos annak a kérdésnek az eldöntésénél, hogy mikor jelent meg a *Tóldalék*. BARTHA JÓZSEF e harmadik forrással nagyon szépen bizonyította be, hogy a mi *Tóldalékunk* 1794 és 1797 közt jelent meg. Ez a forrás GROSSINGER JÁNOS «Universa historia physica Regni Hungariæ secundum tria regna naturæ digesta» cz. műve, a mely műnek első kötete (Pozsony

1793) az emlősöket, második kötete (u. o. 1793) a madarakat, harmadik kötete (u. o. 1794) a halakat és a csúszó-mászókat, negyedik kötete (u. o. 1794) a bogarakat, ötödik kötete pedig (u. o. 1797) a fákat tárgyalja. Mármost az a fontos, hogy a mű mindegyik kötetének végén latin-magyar-német-tót (esetleg csak lat.-magy.-német) szójegyzék van közölve. Ezekből a szójegyzékekből merített a *Tóldalék* írója, mégpedig akként, hogy az I. és II. kötet szavai a szótár mind a három részében (*Tóldalék*, *Morsalék*, *Szerezd-meg*) előfordulnak, a III. és IV. kötet szavai csak a harmadik részben: a «*Szerezd-meg*» címűben találhatók. Az ötödik kötet szavai közül, a mely 1797-ben jelent meg, egy sincs a *Tóldalék*ban, a mi bizonyítja, hogy ezt a szerző nem használta, illetve nem használhatta már.

BARTHA e becses megfigyeléséből következik, hogy a *Tóldalék* 1794—1797. közt jelent meg.

A forrásokkal való összevetés után marad még néhány szó, a melyekről BARTHÁnak az a nézete, hogy a *Tóldalék* írójának nyelvjárási szavai és így saját beiktatásai. BARTHA azt bizonyítja e tájzavakból, hogy a *Tóldalék* szerzője palócz nyelvjárást beszélő írónk, a ki munkáját Kassán, Ellinger sajtójában nyomtatta.

BARTHA e következtetését nem fogadhatjuk el a következő okok alapján:

α) A M. N. Múzeum példányán tintával és czeruzával ez van írva: «ad supplem. 3 (ez tintával) BALOGH ISTVÁN (czeruzával) *Tóldalék* (nyomtatva) a magyar szókönyvhez» (czeruzával). E bejegyzés a XIX. század elejéről való. Valószínű, hogy csak a szótár tulajdonosának s nem a szerzőjének a neve. Ezt azért mondom valószínűnek, mert a M. N. Múzeumban 1790 tájáról van egy BALOGH ISTVÁN nevű írótól kézirat, de a kéziratban levő nyelv, helyesírás különbözik a *Tóldalék* helyesírásától.

β) SZÉLL FARKAS példányán ez a bejegyzés olvasható: «S. Raphael Takáts ex Ord. S. Franc. conscripsit, et propria typographia impressit» (fedéllap belseje, tintával). Ez a teljesen egykorú bejegyzés tehát azt mondja, hogy TAKÁTS RAPHAEL szent-ferenczrendi szerzetes írta össze e *Tóldalék*ot s saját sajtóján kinyomtatta. Nekem mindeddig nem sikerült ráakadnom, hogy TAKÁTS RAPHAEL nevű ferenczrendi szerzetes

1794—1797. táján élt volna. Épp úgy nem sikerült rábukkannom, hogy a ferenczieknek másutt, mint Csík-Somlyón lett volna nyomtató műhelyük.*) Mindazonáltal e bejegyzést hitelt érdemlőnek tartom, s a *Toldalék*-ról mint TAKÁTS R. művéről csak azért nem szóltam, mert TAKÁTS RÁFAEL-re vonatkozólag semmit sem sikerült találnom.

Fejtegetésünk eredménye tehát: A *Toldalék* cz. szótár P. PÁRIZ szótára appendix-ének tekintendő, s 1794—97 közt jelent meg. Szerzője talán TAKÁTS RÁFAEL ferenczrendi szerzetes. A *Toldaléknak* szótári tekintetben kevés értéke van, mert ismert források alapján van összeállítva.

b) SÁNDOR ISTVÁN *«Toldalék»-a 1808-ból*. SÁNDOR ISTVÁN, a kinek tudományos érdemei ma sincsenek kellően méltatva, «Sokféle»-jében sokat foglalkozott nyelvi kérdésekkel is. A magyar szótárakról is MOLNÁR ALBERT és BOD PÉTER nyomán ő írta az első rendszeresebb ismertetést (Sokféle VIII. 40—47.), s nem mulasztott el alkalmat más értekezéseiben sem, hogy egy-egy szótárunkról bíráló megjegyzést ne tegyen. Így tett több megjegyzést P. PÁRIZ szótárának 1767-diki, 1782-diki és 1801-diki kiadásaira. Nem tetszett neki e szótár német értelmezése, mert az felettébb «rosszúl van tolmátsolva» (Sokféle VIII. 46.), nem tetszett, hogy P. PÁRIZból sok régi szó, sok tájszó, valamint sok olyan magyarországi szó hiányzik, a melyek nem tájszavak, de mert nem közerdélyi szavak is, hát nincsenek bent a szótárban. Ő is pótolni akarta mind e hiányokat, s 1801-ben (Sokféle VIII. 47.) ezt írja:

«Én is szinte most azon vagyok, hogy a Magyar Szókönyvből kihagyott Szavakat, mellyeket húsz és egynehány Esztendőök óta nagy fáradsággal hallásból és olvasásból összegyűjtöttem, a Magyar Szókönyvhez tartozó Toldalék gyanánt kibotsássam. Ezen Toldalék mellé, melly nem igen kisebb leendő a Toldottnál, Szándékom van, mind azon Szavainkat külön és sorral előhozni, mellyek az Eredetökre nézve vagy valóban idegenek, vagy tsak azoknak lenni látszatnak.»

*) Vö. GLÓSZ MIKSA: A csík-somlyói szent-ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662—1884. évig megjelent könyvek ... czímtára. Csík-Somlyó 1884.

Az ígért Toldalék 1808-ban jelent meg ezzel a címmel: «Toldalék a' Magyar-Deák Szókönyvhez, a' mint végsősőr jött ki 1767-ben és 1801-ben. Írá Sándor István. Bétsben 1808.»

A szótár tartalma ez: Előbeszéd, a melyben SÁNDOR ISTVÁN beszámol arról, hogyan készítette szótárát, a mely «harmintz esztendei munka» gyümölcse. A szótárt régi írók műveiből (Hal. beszéd, Margit leg., Bécsi kódex, Komjáthy B., Pesthy G., Erdösi Silvester I., Tinódi, Heltai, Pázmán és Gyöngyösi), az élő nyelvből, valamint BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded szótarából szerkesztette össze. Célja volt «mind azon Szavakat öszve gyűjteni, mellyek mind eddig Szókönyvünk kívül maradtak, 's még is majd itt majd amott a' Magyaroknak szájokban forognak, vagy pedig a' régiebb Magyar könyvekben találtnak».

Az Előbeszéd e néhány idézetéből is kivehető, hogy SÁNDOR ISTVÁN a nyelvújítás szavaiból alig-alig vett fel valamit, t. i. csak azokat, a melyek BARÓTI SZABÓ D. Kisded szótárában előfordulnak, vagy a melyekről ő részletesen írt Sokfélé-jében (vö. bányászat, betűrend, műszer stb.).

Az Előbeszéd után következik a magyar-latin (esetleg német is) szótár egy pótlékkal, melynek címe: «Megszerezés». A «Megszerezés» után «Némelly Étkeinknek neveik», valamint «A' természeti Hangokból és Zörgésekből eredett Igéink». Mindkettő betűrendben. Az utóbbi pótlékra megjegyzem, hogy hasonló található GYARMATHI S. Nyelvmesterében is.

SÁNDOR ISTVÁNNak tehát éppúgy mint az 1794—97-ből való *Toldalék* szerzőjének az volt a célja, hogy P. PÁRIZ szótárának hiányzó részeit pótolja.

c) CELLARIUS KRISTÓF «Liber memorialis latinitatis»-a. CELLARIUS KRISTÓF (szül. Schmalkaldenben 1638 nov. 22., megh. Halléban 1707 jun. 4-ikén) hallei egyetemi tanár a többi közt etymologiai csoportosításban írt egy latin-német szótárt. A mi protestáns iskoláinak tanuló ifjúságának a XVIII. században ez volt a kézi szótára, mégpedig abban az átdolgozásban, a melyet BÉL MÁTYÁS, illetve ennek alapján BUDAI Ezsaiás készített.*) CELLARIUS szótárát ugyanis BÉL MÁTYÁS magyar és cseh

*) SZAMOSI JÁNOS említ egy 1808-ból való győri kiadást is, melyet MÁRTON ISTVÁN rendezett volna sajtó alá (Erd. Múz. I. 32.).

értelmezéssel látta el, s az így átdolgozott négy nyelvű szótár első kiadása 1719-ben Nürnbergben,¹⁾ második kiadása 1735-ben Lipcsében,²⁾ a harmadik pedig 1777-ben Pozsonyban jelent meg. Valamennyi bővített és javított kiadás.

CELLARIUS-BÉL szótári műve sokszor jelent meg az említett három kiadáson kívül is; így az 1735. évi lipcei kiadásból van lenyomtatva a következő három, csupán latin-magyar nyelvű kiadás: Debreczen 1754, 1768, Pozsony 1764. — Ugyancsak az 1735. évi lipcei kiadásból van készítve az a latin-magyar kivonat is, melynek címe «Primitiva vocabula linguae, e Christophori Cellarii, Libro memoriali . . . excerpta», s melynek nagyon sok kiadása van, az első 1742-ből, az utolsó 1827-ből való.³⁾

Az a kérdés, mi az értéke e BÉL-féle szótárban a magyar szókészletnek. S erre azt kell felelnünk, hogy BÉL szótárírói működésének igen csekély az értéke. A CELLARIUS-féle szótár értelmezésénél ugyanis BÉL nem végzett eredeti, önálló munkát, hanem beérte azzal, hogy a latin szavak értelmezését P. PÁRIZ Dictionariuma 1708. évi kiadásából kiírta, ime néhány bizonyíték az *l*-en kezdődő latin szavakból:

¹⁾ Címe: «Christophori Cellarii Latinitatis probata et exercitia Liber memorialis naturali ordine dispositus... In Vsum scholarum Patriae . . . interpretatione Hungarica et Bohemica locupletavit . . . Matthias Bel . . . Noribergae MDCCXIX.» A múzeumi példány jelzete L. lat. 484. — A M. N. Múzeum könyvtárában az összes itt említett CELLARIUS-féle tankönyvek megvannak, s mind a «L. lat.» szakban vannak.

²⁾ Az 1735. évi kiadásról bibliographiai munkáink (vö. PETRIK) és egyéb értekezéseink (vö. SZAMOSI, Erdélyi Múz. I. 32.) úgy beszélnek, mintha Lőcsén jelent volna meg, pedig a kiadás címlapján világosan meg van mondva, hogy: «Levtschoviæ. Prostat apud Johannem Breverem, cuius impensis Lipsiæ prodiit sub finem A. 1735.»

³⁾ «Primitiva vocabula» kiadásai: Besztercebánya 1785, Debreczen 1742, 1773, Győr 1743, Kassa 1778, 1779, 1787, 1800 és egy év nélküli, Kolozsvár 1768, Komárom 1791, Nagyvárad 1810, Pest 1794, 1808, Pozsony 1766, 1772, (1778), 1779, 1785, 1786, (1787), (1791), (1794), Sárospatak 1827, hely nélkül: 1820.

CELLARIUS-BÉL¹:«Lacinia — Hasítok a' ruházatom,
Prém»;«Lacuna — Totsa, Potsolya, Mo-
tsár»;

«Lamina — Laposan ki-vertt értz»;

«Latex — Valami rejtekből ki-folyó
nedvesség» stb.

P. PÁRIZ 1708:

«Lacinia — Hasíték a' ruházaton»;

«Lacuna — Víz-álló, Tótsa, Potso-
lya, Motsár»;«Lamina — Laposan ki-vertt értz,
Bányászna, Lánn»;«Latex — Belől-való nedvesség,
Valami rejtekből kifolyó ned-
vesség» stb.

E bizonyítékokat igen könnyű szaporítani, úgy hogy állíthatjuk, hogy BÉL magyar része nagyjában P. PÁRIZ latin-magyar szótárának magyar része.

BÉL művét megjavította s CELLARIUST sok tekintetben önállóan értelmezte BUDAI EZSAIÁS debreczeni tanár; BUDAI műve is több kiadást ért, ezek: Pozsony 1785, Debreczen 1798, Pozsony és Pest 1800, Debreczen 1808, 1817, 1831. BUDAI neve először az 1798. évi kiadáson van említve.*) Végül megjegyzem, hogy CELLARIUS magyar követője MOKRY BENJÁMIN volt, a ki etymologiai csoportosításban a következő szótárt írta: «A' régi Római nevezetesebb Klassikus Írókon és ezen könyvnek ki-terjedéséhez szokott kritikán épültt Deák-Magyar Etymologiai Lekszikon. Készítette az Oskolás-gyermekeknek számokra Mokry Benjámin, a' Görög- és Deák-Literaturának vólt Tanítója 's a' t. Pesthen 1823.» (A muzeumi példány jegye L. lat. 858.)

d) P. PÁRIZ szótára magyar nyelvi anyaga került bele több olyan szótárba, a melyeknek a latin-magyar nyelv mellett egy harmadik nyelv értelmezése volt a főczélja. Így a JAMBRESSICH-féle «Lexicon latinum, interpr. illyrica, germanica et hungarica» (Zágráb 1742.) szótárban a magyar rész P. PÁRIZból való. (E latin-horvát szótárról részletesen Rad 162. köt.: DUKAT Vt.: «Jambresičev Lexicon».) Ugyanez áll a BERNOLÁK-féle latin-tót, valamint a budai latin-oláh. (Buda 1825.) szótárról is Az oláh iroda-

*) Czíme: «Christophori Cellarii Latinitatis probatæ et exercitæ Liber memorialis, sub . . . Cum Interpretatione Hungarica, et aucta, et curatius ordinata ab Esaia Budai . . . Debrecini 1798». A muzeumi példány jegye: L. lat. 495. A M. N. Múzeumban a többi kiadás is megvan.

lomban különben is mélyebb nyomot hagyott P. PÁRIZ szótára. Az oláh irodalom legrégibb szótára a XVIII. századból való (a bpesti egyetemi könyvtár tulajdona); utána korban a P. PÁRIZ szótárából készített latin-oláh szótár következik. Mind a két oláh szótár kéziratban van meg csupán. A P. PÁRIZból készített latin-oláh szótárra vonatkozólag ezt olvassuk P. PÁRIZ Dictionarium-ának 1767-diki BOD-féle kiadásában: «Translatus est utilis hic Liber (t. i. P. PÁRIZ szótára) a Viro quodam Polyglotto in Linguam Valachicam, forte in usum Principis Valachiae, cujus exemplar unicum in rationem monasterii SS. Trinitatis Basilatarum Balásfalvensis, non pridem ter centum florenis Rhenensibus est coemtum». Ez oláh átdolgozásról, minthogy általa a magyar szókészlet nem bővítettett, a magyar szótárirodalom történetben nem szükséges bővebben szólni. Megemlítem azonban, hogy a mi adataink szerint az oláh példányt báró BARKÓCZY FERENCZ esztergomi érsek vette meg 300 rénes forinton s adta oda a görög kath. balázsfalvi bazilita-monostornak (vö. KÁTAI GÁBOR, Vasárnapi Ujság 1860: 632—634. lap). Jelenleg a kézirat a balázsfalvi gör. kath. főgimnázium tulajdona s legújabbban CREȚU G. írt róla egy értekezést ezzel a címmel: «Cel mai vechiu dicționar latino-romînesc de Todor Corbea (Manuscript de pe la 1700.). Notița de prof. Gr. Crețu. Bucuresci. Tipografia «Voința națională 1905». CREȚU egészen másként mondja el az oláh szótár történetét, mint a mi emlékeink, állításai azonban csupa tévedések (pl. hogy az oláh szótár MOLNÁR ALBERT szótára alapján készült.)

* * *

Végig tárgyaltuk P. PÁRIZ szótárát, s láttuk, milyen nagy hatással volt e mű kortársaira. Nyelvtörténeti kutatásaink közben ma is nagy hasznát vesszük, mert anyagát teljesen sem KRESZNERICS, sem pedig a NySz. nem tartalmazza (vö. Nyr. XXI. 29.).

the following is a summary of the results of the study. The first group of patients, consisting of 100 cases, was treated with the standard method of treatment, which consisted of the administration of a certain dose of a certain drug. The second group, consisting of 100 cases, was treated with a different method of treatment, which consisted of the administration of a different dose of a different drug. The results of the study showed that the patients in the first group had a higher percentage of recovery than the patients in the second group. This result was significant at the 5% level of significance. The results of the study also showed that the patients in the first group had a higher percentage of side effects than the patients in the second group. This result was also significant at the 5% level of significance. The results of the study suggest that the standard method of treatment is more effective than the different method of treatment, but it also has more side effects. Therefore, the standard method of treatment should be used with caution.

The following is a summary of the results of the study. The first group of patients, consisting of 100 cases, was treated with the standard method of treatment, which consisted of the administration of a certain dose of a certain drug. The second group, consisting of 100 cases, was treated with a different method of treatment, which consisted of the administration of a different dose of a different drug. The results of the study showed that the patients in the first group had a higher percentage of recovery than the patients in the second group. This result was significant at the 5% level of significance. The results of the study also showed that the patients in the first group had a higher percentage of side effects than the patients in the second group. This result was also significant at the 5% level of significance. The results of the study suggest that the standard method of treatment is more effective than the different method of treatment, but it also has more side effects. Therefore, the standard method of treatment should be used with caution.

Nyelvészeti füzetek

Monográfiák gyűjteménye.

(Minden füzet külön kapható.)

1. Simonyi Zsigmond: **A magyar szórend.** 1 K 50 f
2. Simai Ödön: **Márton József mint szótáríró.** 1 K 50 f
3. Kocsis Lénárd: **A mondatrészek Brassai mondatelméletében.** 1 K 50 f
4. Simonyi Zsigmond: **Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv.** 1 K 50 f
5. Simonyi Zsigmond: **Az új helyesírás szövege és magyarázata. Vászonborítékban.** 1 K 50 f
6. Rubinyi Mózes: **Két tanulmány a nyelvészet s a nyelv-művelés történetéből. Grimm és Révai. A mondat.** 1 K
7. Gombocz Zoltán: **Nyelvtörténet és lélektan.** 1 K
8. Simonyi Zsigmond: **Helyes magyarság. Vászonkötésben.** 3 K
9. Varga Ignác, Szabó Dezső, Kertész Manó: **Nyelvjárási tanulmányok.** 1 K 50 f
10. Nagy Sándor: **A váci nyelvjárás.** 2 K
11. Simonyi Zsigmond: **Elvonás (elemző szóalkotás).** 1 K 50 f
12. Székely Ábrahám: **Alanytalan mondataink alanyáról.** 1 K 50 f
13. Erdélyi Lajos, Horger Antal, Szemkő Aladár: **Nyelvjárási tanulmányok.** 1 K 50 f
14. Simai Ödön: **Dugonics mint nyelvújító.** 1 K 50 f
15. Simonyi Zsigmond (Bartha J., Melich J. és Szilasi M.): **A Nyelvtörténeti Szótárról.** 1 K
16. Berze Nagy János: **A hevesmegyei nyelvjárás.** 1 K 50 f
17. Beke Ödön: **A pápavidéki nyelvjárás.** 2 K
18. Gácsér József: **Telegdi Miklós nyelve, különös tekintettel a mondattanra.** 2 K

19. Valló Albert, Ágner Lajos, Szenttamási János és Stan Vazul:
Kölcsönös hatások a hazai nyelvek közt. 1 K 50 f
20. Szűcs István és Gencsy István: Nyelvjárási tanulmányok. 1 K 50 f
21. Kertész Manó: Analógia a mondatszerkesztésben. 2 K
22. Vértess József: A gyermeknyelv hangtana. 1 K
23. Szegletti István: A főnévi igenév Arany Jánosnál. 1 K
24. Réger Béla: A határozott névmutató. 1 K 50 f
25. Beke Ödön dr.: A vogul határozók. 2 K
26. Oláh Gábor: A debreceni nyelvjáras. 1 K 50 f
27. Nádain Pál: A magyar népetimológia. 1 K
28. Simonyi Zsigmond: Az ikes ragozás története. 1 K
29. Böszörményi Géza: A jánosfalvi nyelvjáras. 1 K
30. Geleji Katona István: Magyar grammatikatska. 1 K
31. Teleky István: A tárgyeset Arany Jánosnál. 1 K
32. Viski Károly: A tordai nyelvjáras. 1 K
33. Beke Ödön: Kemenesalja nyelve. 1 K
34. Horváth Endre: A bakonyaljai nyelvjáras. (Térképpel és rajzokkal.) 2 K
35. Szolár Ferenc: Jelentés-tanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásról. 1 K
36. Szeremley Császár Loránd: Jelentés-tanulmányok a komlikációs jelentésváltozásról. 1 K
37. Bacsó Gyula: Az adavidéki nyelvjáras fő tekintettel a mondattani sajátosságokra. 1 K
38. Szabó Sándor: A szigetközi nyelvjáras. 1 K
39. Vikár Béla: A regös ének. 1 K
40. Édes Jenő: A balatonvidéki népnyelv. 1 K
41. Búzás Győző: A németes összetételek története. 1 K
42. Fest Sándor: Hangátvetés a magyar nyelvben. 1 K
43. Galambos Dezső: Tanulmányok a magyar vonatkozó névmás használatáról. 1 K
44. Kräuter F.: A mássalhangzók hasonulása a magyarban. 1 K